

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

Ў. ҲОШИМОВ, И. ЁҚУБОВ

ИНГЛИЗ ТИЛИ

ЎҚИТИШ

МЕТОДИКАСИ

“ШАРҚ” НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2003

Т а қ р и з ч и :
педагогика фанлари номзоди
Ш. С. ОЛИМОВ

М а с ъ у л м у х а р р и р :
педагогика фанлари номзоди
К. НАБИЕВА

Ушбу қўлланма олий ўқув юртларининг бакалаврларига мўлжалланган бўлиб, у III та боб, илова, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва мундарижадан иборат.

Қўлланманинг биринчи бобида чет тили ўқитишнинг тилшунослик, психологик, педагогик ва психолингвистик асослари ҳамда методиканинг илмий текшириш метод ва категориялари батафсил ёритилган.

Иккинчи боб “Инглиз тилида нутқ фаолияти асосларини ўргатиш” деб номланган бўлиб, унда тил материални ва нутқ фаолияти турлирини ўргатиш масалалари атрофлича ёритилган.

Қўлланманинг учинчи бобида инглиз тили ўқитишдаги мажбурий ва мажбурий бўлмаган курслар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва турли ўқув муассасаларида инглиз тили ўқитишни режалаштириш ва инглиз тили тестлари устида ишлаш методикаси каби масалалар чуқур таҳлил қилинган.

Мазкур қўлланмадан умумий ўрта мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежларининг ўқитувчилари фойдаланадилар, деган умиддамиз.

© “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2003

СЎЗ БОШИ

Мазкур “Инглиз тили ўқитиш методикаси” қўлланмаси 1993 йилда Ў. Ҳ. Ҳошимов, И. Я. Ёқубов томонидан яратилган. Шу муаллифлар ёзган “Ўрта мактабларда инглиз тилини ўқитиш методикаси” қўлланмаси қайтадан ишланган ва кенгайтирилган, зарур ўзгартиришлар киритилган турли типдаги ўқув юртларида ҳам инглиз тилини ўқитишни қисман қамраб олган қўлланмадир.

Ҳозирги кунда Республикамизда чет тилларини мукамал эгаллаган мутахассисларга талаб ортиб бораётгани учун қўлланмани қайтадан кўриб чиқишни, уни илмий жиҳатдан кенгайтиришни, ўрта мактаблардан ташқари боғча, академик лицей, коллежларда ва олий ўқув юртларда ҳам инглиз тилини ўргатиш методикаси билан таништиришни давр тақозо этмоқда.

Қўлланма инглиз тилини ўқитиш методикасига оид энг янги услубий адабиётлар, мақолалардаши фикрмулоҳазаларни, илмий ёндашишларни назарда тутган ҳолда ўзбек тилида ўқитиладиган ўқув юртларида инглиз тилини ўқитиш, ўзбек тилининг хуусусиятларини ва у ердаги шароитлари ҳисобга олиниб ёзилган.

Қўлланма олий ўқув юртини бакалаврларига мўлжалланган.

Қўлланма III та боб, илова, адабиётлар рўйхати ва мундарижадан иборат.

I бобда “Чет тилларни ўқитиш методикаси назарий асослари” 8 та параграфда берилган.

II бобда “Инглиз тили нутқ фаолияти асосларини ўргатиш” А ва Б қисмларга бўлиниб ёритилган.

А қисмда “Инглиз тили ва тил материалларини ўргатиш” 3 та параграф.

Б қисмда “Инглиз тили ва нутқ фаолияти турларини ўргатиш” 8 та параграф орқали ёритилган.

III бобда эса “Инглиз тилини ўқитиш жараёнини ташкил қилиш” 4 та параграфда ёритилган.

Иловада “Инглиз тили методикасидан мустақил иш

лар”, “Инглиз тилини ўқитиш методикасидан тестлар”, “Инглиз тилини ўқитиш методикасидан методик топшириқлар” ёритилган.

Қўлланманинг I боб, учинчи параграф биринчи ва учинчи мавзулаари, олтинчи параграфи, II боб А қисмининг иккинчи параграфи, Б қисмининг учинчи ва тўртинчи параграфлари педагогика фанлари номзоди доцент Ў. Ҳошимов томонидан ёзилган;

I бобнинг биринчи, иккинчи параграфлари, учинчи параграфнинг иккинчи мавзуси, 4, 5, 6, 7, 8- параграфлари II боб А қисмининг I, III параграфлари, Б қисмининг 1, 2, 5, 6, 7, 8- параграфлари, III бобнинг ҳамма параграфлари ва мавзулари катта ўқитувчи И. Ёқубов томонидан ёзилган.

I B O B

ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНING НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1-§ ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИГА КИРИШ

Мактаб ёшларни ҳар томонлама етук инсонлар қилиб тарбиялаш, уларга фан асосларидан чуқур билим бериш, уларда замонавий дунёқарашни шакллантириш ва кенгайтириш, уларни эстетик тарбиялаш ҳамда халқ хўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилишга тайёрлаш лозим. Буларни амалга оширишда чет тили ҳам ўз ҳиссасини кўшади.

Чет тилини ўқитиш методикаси шу соҳа бўйича мутахассисларни тайёрлашда етакчидир. Методика фанининг ўз мақсадлари, мазмуни, методик тушунчалари (категориялари), илмий текширув методлари, воситалари мивжуд. Республикада турли ўқув юртлари бор, шу сабабли улардаги ўқитиш мақсадларини кўзлаб шу ўқув юртлари учун ҳар бирига алоҳида чет тили ўқитиш методикаси яратилади.

Чет тили ўқитиш методикаси лингводидактиканинг ажралмас қисмидир. Лингвометодика она тили, рус тили ва чет тиллари ўқитиш методикасини ўз ичига олади.

Чет тилларини ўқитиш методикаси фани ўз олдида қуйидаги мақсадларни қўяди:

1. Бўлажак мутахассисларда чет тили ўқитиш методикасидан кенг назарий замин яратиш;
2. Талабаларда таълимнинг тамойил, метод, воситаларини самарали ижодий қўллаш, малака-кўникмаларини ҳосил қилиш;

Чет тиллари, хусусан инглиз тили ўқитиш методикаси курсининг мавзуси 3 гуруҳга бўлинади:

1. Инглиз тили ўқитиш методикасининг назарий асослари;

2. Инглиз тили нутқ фаолиятининг асосий турлари
а) тил материалини ўргатиш, б) нутқ фаолияти турларини ўргатиш;

3. Инглиз тили ўқитиш жараёнини ташкил қилиш.

Собиқ Иттифоқда чет тилини ўқитиш методикасининг асосчиси академик Л.В. Шчерба эди. Бу соҳада И. В. Раҳманов, А. А. Миролубов, В. С. Цетлин, В. Д. Аракин, З. М. Цветкова, С. Ф. Шатилов, Н. И. Гез, Г.В.Рогова, И. Л. Бим ва бошқалар меҳнат қилдилар. Ўзбекистонда ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларда чет тили ўқитиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда илмий ишлар, диссертациялар, дастурлар, дарсликлар яратилган. Лекин ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларда, хусусан инглиз тили ўқитишнинг барча жиҳатларини ҳисобга олган мукамал дарслик ҳам, қўлланма ҳам яратилмади, рус мактаблари учун эса қўлланмалар чоп этилган.

Мазкур қўлланма ўзбек тилида, ўзбек тили ўқитиладиган мактабларда инглиз тили ўқитиш методикаси бўйича биринчи қўлланмадир.

2-§. МЕТОДИКА ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ НАЗАРИЯСИДИР

1. Чет тили ўқитиш методикаси

Ҳозирги кунда чет тили ўқитиш методикасининг фанлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. XVIII асргача айрим олимлар чет тилини ўқитиш методикасини қиёсий тилшуносликнинг амалий тадбиғидир деб қарасалар, бошқалар уни педагогика фани деб ҳисобладилар.

Ҳозирги даврда чет тилини ўқитиш методикасига чет тилларни ўқитишнинг мақсадлари, мазмуни, қонуният, метод, воситалари, йўл ва усуллар, ўқитиш тизимини ўрганиш ҳамда ўргатиш билан шуғулланувчи, уни режалаштирувчи, шунингдек, чет тили оркали ўқувчилар, талабаларни тарбиялаш жараёнларини амалга оширувчи фан сифатида қаралмоқда.

Методиканинг фан сифатида шаклланиши ҳамда ривожланишида педагогика, психология, тилшунослик каби фанлар билан алоқаси муҳим бўлмоқда. Чет тили ўқитиш методикаси барча фанлар каби шуғулланиш предмети, объекти, илмий-тадқиқот услуги, методик тушунчалари ва методологик асосига эга.

Чет тилини ўқитиш методикасининг назарий асоси ўз олдида қуйидаги вазифаларни қўяди:

1. Ҳозирги давр чет тили ўқитиш методикаси мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида методиканинг асосий қисмларини ёритиш ва унинг асосида ўқувчи, талабаларга таълим бериш.

2. Ўқувчи талабаларга чет тили ўргатишнинг илғор метод ва усулларини таништириш.

3. Ҳозирги давр методикасининг таркибий қисм, воситаларини ёритиш.

4. Ўқитувчиларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш.

5. Семинар машғулоти орқали мутахассислик учун зарур малака ва кўникмаларни шакллантириш.

6. Бўлажак ўқитувчиларни махсус илмий-методик адабиётлар билан ишлашга ўргатиш орқали ўз касби устида мустақил шуғулланишга, илмий ишларга тайёрлаш¹.

Ўрта мактабда чет тили ўқитиш методикаси уз предметига эга. Методика предметининг ташкилий қисмларини куйидаги жадвалдан куриш мумкин:

Чет тили ўқитиш методикасининг предмети	
I	II
Чет тили ўқитиш жараёни	Ўсиб келаётган ёш авлодни чет тили орқали тарбиялаш
1	2
Чет тили материални ўзлаштириш	Нутқ малака кўникмаларини ҳосил қилиш ва шакллантириш
А	Б
Чет тили материални киритиш, тушунтириш	Шу материални қўллаш олиш

¹ Н. И. Гез и другие. Методика обучения ин. языкам в средней школе М., 1982 стр. 5.

И. Л. Бим методиканинг асосий объектига ўқув фанлари бўйича таълимни амалга оширувчи дастур, дарслик, ўқув қўлланмалари ва ўқитиш жараёнининг ташкилий шакллари киритади. Унинг фикрича ҳар бир фаннинг ўз объекти бўлиб, уни ўзининг нуқтаи назаридан ўрганади. Чет тиллар ўқитиш методикаси мактаб ва бошқа ўқув юртларида чет тилидан нималарни ўрга-

тиш, ўрганиш ва қандай ўргатиш масалалари билан шуғулланади.

Чет тили ўқитиш методикаси умумий ва хусусий методикаларга булинади:

Умумий методикага А. А. Миролубов таҳрири остида чиққан «Теоретические основы обучения иностранным языкам в средней школе», Н. И. Гез ва бошқаларнинг «Методика обучения иностранным языкам в средней школе», Ж. Ж. Жалоловнинг «Чет тили ўқитиш методикаси»ларини киритиш мумкин. Уларда умумий чет тилини ўқитиш масалалари, ўқитиш таъмоиллари, методлари, усуллари, йўллари, воситалари ёритилган.

Хусусий методика битта чет тилини ўқитиш методикаси масаласи билан шуғулланади. Бунга Г. В. Рогованинг «Methods of teaching English», С. Ф. Шатиловнинг «Методика обучения немецкому языку в средней школе», И. Л. Бимнинг «Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе», Л. С. Андриевская-Левенстерннинг «Методика преподавания французского языка в средней школе» қўлланмалари мисол бўла олади. Кейинги йилларда методиканинг тарихий, экспериментал, қиёсий ва бошқа турлари яратилди.

Чет тиллар ўқитиш методикасининг таянадиган методологик асоси, илмий-тадқиқот (текширув) методлари мавжуд. Уларга ўқув юртларидаги ўқитиш тажрибасини танқидий (ретроспектив) ўрганиш; тил ўргатиш тажрибаларини умумийлаштириш; ўқитувчиларнинг дарс, машғулот, маърузаларини кузатиш; суҳбатлар, тестлар, тажриба экспериментлари ўтказиш; хронометрлаш, анкета-саволларига жавоб бериш, осциллографик таҳлил қилиш методлари ҳам шулар жумласидандир.

Бу методик тушунчаларнинг айримлари устида қисқача тўхталиб ўтамиз. Маълумки, тажриба ва экспериментлар ўзаро фарқланади. Тажриба асосида ўқитиш ойлар, йиллар мобайнида ўтказилса, эксперимент бирор янги мавзу, метод, усул, машқ, илмий фаразни қисқа муддатда синайди, текширади.

Тест инглизча сўз бўлиб, синов, синаш, деган маъноларни билдиради. Бу усул АҚШда биринчи бор қўлланилган. Тестлар билан шуғулланувчиларни тестологлар дейилади. Тестда ҳаммага бир хил шароит яратилади, талаб қўйилади, фаоллаштирилади.

Методикада тестнинг текшириш, дидактик, психологик ва ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини баҳолаш каби турлари мавжуд.

Хронометрлашда ўқув жараёни ёзиб борилади. Ёзиб олинган ўқув жараёни таҳлил қилинади, ўрганилади, амалда фойдаланилади.

Осциллографик таҳлил қилишдан талаффуз устида ишлаганда фойдаланилади.

Чет тиллар ўқитиш методикасининг услубий тушунчалари бор. Улар методиканинг тамойил, усул, йул восита, ўқитиш тизими, технологияси, малака ва кўникмасидан иборат. Бу методик тушунчалар бир-бирини тўлдиради. Улар методиканинг энг зарур, керакли тушунчаларидир. Методика бу тушунчалар орқали чет тили ўқитишни ишлаб чиқади, таълим-тарбия беришда улардан фойдаланади. Ҳар бир фан ўз тамойилларга эга. Шулар қаторида методика фанининг ҳам тамойиллари бор.

Тамойил таълим-тарбия беришда риоя қилиниши лозим бўлган қонуниятдир.

Методни ўргатиш усуллариининг йиғиндиси ва бутун бир йўналиш сифатида тушунилади. Биринчиси, талаффузни, лексикани ўргатиш методлари мисол бўлса, иккинчисига, чет тилини ўқитишда олдин қўлланилган лексика-таржима методни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Методикада усул, йўллар ҳам мавжуд бўлиб, улар (усул, йўллар) йиғиндиси методни ташкил қилади. Методик йўл, усул ўқитишда қўлланиладиган кичик методик иш фаолиятидир.

Чет тили ўқитишнинг воситаси эса ўқув жараёнида таълим-тарбияни амалга оширишда ишлатилладиган ўқув-методик фурулларни ўз ичига олади. Улар чет тили ўқитиш, ўрганишни осонлаштиради.

Методикада методик тизим ҳам мавжуд. Чет тили ўқитишда қўлланиладиган метод, йўл, усул, тамойил-

лари методик тизимни ташкил қилади. Инглиз тили ўқитиш тизими мавжуд.

С. Л. Рубенштейннинг фикрига кўра, машқлар бажариш ва тренировка қилиш йўли билан шаклланидиган, онгли равишда бажариладиган фаолиятнинг автоматлашган компонентлари малакалар деб номланади. Психоллингвистика ва методикага оид адабиётларда

«нутқ малакаси» термини ҳар хил талқин қилинади. Мавжуд бўлган фикрларнинг бирига кўра, нутқ малакаси нутқ кўникмасидан шу жиҳатдан фарқ қилинадики, нутқ кўникмаси анча ижодий характерга эга. Нутқ малакаси эса ўз хусусиятига мувофиқ механик равишда амалга оширилади.

Бу масалада И. А. Зимняянинг фикрини анча асосли деб ҳисоблаймиз. Унинг фикрига кўра, фаолиятнинг ҳаракатлари, яъни фикр шаклланишнинг лексик, грамматик ва фонетик томонлари фаоллашган даражада ишлаб чиқилиши зарур. Бошқа сўз билан айтганда, фикрнинг ўзи эмас, тил воситалари фаоллашган бўлиши мумкин. Шунинг учун, А. И. Зимняянинг тушунтиришича, тил аспекти билан боғлиқ нутқ малакалари ҳақида, яъни фаоллашган нутқ операциялари ҳақида гап юритиш мумкин. Демак, лексик, грамматик ва фонетик нутқ кўникмаларининг фаоллашган компонентлари ҳисобланади. Ҳаракатнинг фаоллашганлиги малаканинг асосий белгиси бўлиб, у ҳаракат ёки операцияни кўп марта бажарилганлиги натижасида шаклланади. Малаканинг бундан бошқа хусусиятлари унинг барқарорлиги, ихчамлиги ва жўшқинлиги саналади.

Психологияга оид адабиётда малакалар кўчирилишига катта аҳамият берилади. Ўзлаштирилган малакалар ва операциялар янги вазифаларга тўғри ва муваффақиятли кўчирилиши фаолиятнинг янги турларини тез ва кам хатога йўл кўйиб ўзлаштириш деган маънони биддиради. Бу қонидани чет тилида нутқ фаолиятини ўргатишга татбиқ қилиш мумкин. Чет тилидаги нутқ фаолиятини ўзлаштиришда она тили акс таъсиридан ёки иккинчи чет тилини ўзлаштиришда биринчи ўрганилган чет тилининг нисбатан акс таъсири натижасида хатолар пайдо бўлиши мумкин.

Машқ чет тили ўқитиш методикасининг тушунчаларидан бири ҳисобланади. Ўқитувчи машқ орқали ўқувчиларга таълим-тарбия беради ва ўқувчиларга инглиз тилини ўргатишда мустаҳкамлашда, фаоллаштиришда

машқлар орқали уларнинг билимини текширади, баҳолайди, кенгайтиради, ўстиради.

«Ўқитиш технологияси» методик тушунчасини Г. В. Рогова ва И. Н. Верешагинанинг қўлланмасида ва бошқа методик адабиётларда ҳам учратиш мумкин. Улар бу атамани ўқитиш техникаси ҳақидаги фан деб таърифлайди. Ўқитиш технологияси илмий асосда ўқитиш-

ни талаб қилади, тамойил, метод, усул, йўллар, воситалар, машқлар асосида ўқитиш билан боғлиқдир.

Чет тили ўқитиш методикасининг асосий ўрганадиган масалалари мавжуд.

Г. В. Рогова уларга чет тили ўқитиш мақсад ва вазифаларини: чет тилини ўқитиш мазмуни, чет тили ўқитиш методлари ва техникасини киритади. У жадвалдан қуйидагича кўринади:

Чет тили ўқитиш методикаси ўрганадиган масалалар		
1	2	3

Чет тили ўқитиш мақсад, вазифалари	Чет тили ўқитиш мазмуни	Чет тили ўқитиш методлар ва техникаси
------------------------------------	-------------------------	---------------------------------------

С. Ф. Шатилов, И. Л. Бим эса уларга:

1) чет тили ўқув предмети эканлигини, яъни уни мақсад, вазифаларини белгилаш ёки нима учун ўқитилишини аниқлашдан;

2) ўққитишнинг мазмунини белгилаш, яъни олдиғизга қўйилган мақсадга эришиш учун нималарни ўқитиш кераклигини аниқлашдан;

3) ўқитувчининг ўқитиш фаолиятдан;

4) ўқувчининг ўқув ўрганув фаолиятдан иборат деб таъкидлайдилар.

Методиканинг чет тили ўқитувчилари тайёрлашдаги ўрни муҳимдир.

Ўрта умумтаълим мактаблари, академик лицейлари ва касб-ҳунар коллежлари ўқитувчилар олдида ҳозирги давр талабларини қўйди. Бу эса ўқитувчилар тайёрлашни янада яхшилаш кераклигини кўрсатади. У ўқитувчилардан ўқувчиларга, талабаларга чуқур мустаҳкам билим беришни, уларни амалда қўллай оладиган қилиб ўргатишни талаб қилади. Бунинг учун олий ўқув юртларда бўлажак ўқитувчиларга чуқур замонавий назарий билим бериш, психологик-педагогик тайёргарликни яхшилаш лозимдир. Юқоридагиларни амалга оширишда бўлажак ўқитувчиларни методик тайёргарлигининг сифатини ошириш муҳим ўрин тутди. Ҳозир шулар ҳисобга олиниб, чет тилини ўқитиш методикаси қайтадан кўриб чиқилмоқда, ҳозирги замон талабларига мослаштирилмоқда. Олий ўқув юртларида ҳар бир фан бўйича таълим-тарбия педагогик касбга йўналтирилиши керак.

Ҳозир буни педагогизациялаштириш деб юритилмоқда. Унинг учун бўлажак ўқитувчиларни касб мутахассислиги бўйича тайёргарлигини яхшилаш, уларда чет тили ўқитишнинг методик малака кўникмаларини шакллантириш, технологиясини ривожлантириш зарур. Малака кўникма масаласи билан И. И. Саломатов, Г. В. Перфилова, В. Н. Богородицкаялар шуғулланганлар.

Б. Н. Богородицкаянинг фикрига кўра бунда режалаштириш масаласи, дарс жараёнини ташкил қилиш, ўтказиш малакаси асосий масаладир. Булар олий ўқув юртларида назарий, амалий мактабда эса амалиётда ўргатилади.

Г. В. Перфилова касб мутахассислик бўйича тил материални киритишни, тушунтиришнинг энг фойдали, осон йўли, усулларини танлаш, қийинчиликларини аниқлай олиш, тил машқлари турларини танлаш тайёрлаш, қўллай олиш, нутқ машқларининг турларини тайёрлаш, аниқ бир белгиланган матнни ўқувчига ўргатиш учун дарс соати меъёрини белгилай олиш малакаларини кўрсатади.

Ҳозирги даврда чет тилларини ўқитиш методикасининг олдига қўйган вазифаси мана шу малакаларни бўлажак ўқитувчиларда шакллантириш, фаоллаштириш, ривожлантиришдан иборатдир. Бунинг учун эса олий ўқув юртларда фанлар ўқитилишини касбга йўналтирилиши зарурдир.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Чет тили ўқитиш методикаси фанми?
2. Чет тили ўқитиш методикаси предмети ўзи ичига нималарни олади?
3. Чет тили ўқитиш методикасининг илмий текшириш методлари нима учун зарур?
4. Чет тили ўқитиш методикасининг методик тушунчалари нима учун зарур?
5. Чет тили ўқитиш методикасининг ўрганадиган масалалари борми? Улар нима учун зарур?
6. Педагогизациялаштириш деганда нимани тушунасиз? Ҳозир олий ўқув юртларида педагогизациялаштириш бўляптими?
7. Чет тили ўқитувчиларининг касб, мутахассислик бўйича тайёргарчилиги деганда нимани тушунасиз? Ўқитувчи қандай малакалар-

га эга бўлиши керак?

8. Чет тили ўқитиш методикаси фан бўлиб ривожланыптими?

3-§. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНИНГ АСОС ВА ЯҚИН ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Чет тили ўқитиш методикаси бир катор фанлар — фалсафа, педагогика, психология, тилшунослик, она тили ва рус тиллари ўқитиш методикалари каби турли фанлар билан алоқада бўлиб, уларга таянади ва улар кўмагида методикани илмий ишлаб чиқади.

Чет тили ўқитиш методикаси педагогиканинг дидактика, тарбия назарияси соҳаларига, психологиянинг педагогик психологияси, нутқ психологияси, ёш психологияси, нейропсихология, тилшуносликнинг эса социолингвистика, статистик тилшунослик, паралингвистика, матн лингвистикаси ва психолингвистика каби соҳалари билан бевосита боғлиқ.

Чет тили ўқитиш методикаси фалсафа фани орқали ўқувчиларнинг дунёқарашини шакллантиради.

Юқорида айтилган фикрларни ҳисобга олиб методика учта фанларга

1. Лингвистика (тилшунослик)га
 2. Психологияга
 3. Педагогика (дидактика)га асосланади.
- Уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

1. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНИНГ ТИЛШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Тил ва нутқнинг фарқланиши ва унинг методика учун аҳамияти

Чет тили ўқитиш мақсадлари ва шарт-шароитлари тил материалининг ҳажми ва характери, хусусиятини белгилайди. У мумий ва хусусий тилшунослик фактларига қараб тиллараро хилдаги интерференция ҳо-

даси билан боғлиқ бўлган қийинчилик типологияси аниқланади ҳамда ўқув материални танлаш ва ташкил қилиш амалга оширилади.

Бу барча муаммолар мажмуасининг ҳал қилиниши-ни тилшунослик, тил материалининг характерига эга эканлиги, тил ва нутқ, уларнинг ўзаро муносабати ва

вазифалари, тил конхактлари ҳақидаги тушунча билан боғлиқдир.

Тилшунослик ёки лингвистик тилларни у ёки бу кишилиқ жамиятида қабул қилинган ва муомала жараёнларини амалга ошириш учун бундай жамиятларга хизмат қиладиган ишоралар (кодлар) тизимлари сифатида ўрганади. Кейинги пайтларда тилшунослик ўзининг янги соҳаси психолингвистика билан бирга нутқ фаолиятига тил кодлари (белгилари) ёрдамида маълумот узатиш ва қабул қилиш жараёни сифатида эътибор бера бошлади. Меходика эса тилни ўқитиш, талабаларда нутқни ривожлантириш муаммолари билан шуғулланади, яъни тилшунослик шуғулланадиган ҳодисаларини текширади. Бу боғлиқликлар яна шу билан характерланадики, меходика тилшуносликнинг асосий тушунча ва қонуниятларидан фойдаланиб ўқитиш объектининг ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Тилшунослик билан меходика ўртасида жиддий алоқалар мавжудлиги ана шу нарса билан белгиланади.

Методика тилшуносликдан тилнинг юзага келиш, ривожланиш, фаоллашиш қонунларини, хусусиятларини билиб олади. Уларнинг методикасини билиш зарур, чунки методика шу тилни ўргатиш билан шуғулланади. Меходика тил қонунларини, хусусиятларини билса, тилни ўргатиш тамойилини, методини, йўллари, усулларини, машқларини ишлаб чиқиши осонлашади ёки у қонунлар асосида тилни ўргатиш методларини ишлаб чиқади, танлайди. Тилшуносликдан ўргатиладиган тилнинг хусусиятларини, меходикасини билиши, шу тилни ўргатишда учрайдиган қийинчиликларни йўқотишга, олдини олишга ёрдам беради. Методика хусусий тилшуносликдан тил материаллари (лексика, грамматика, фонетик) материалларни, нутқ намуналарни олиб, уларни ўргатишни ишлаб чиқади. Юқоридаги сабабларга кўра, методика билан тилшунослик узвий боғлиқдир.

Маълумки, замонавий лингвистик адабиётда ти ва нутқнинг ўзаро алоқасига оид ҳамма томондан эътироф этилган ягона фикр мавжуд эмас.

Бир гуруҳ тилшунослар тил ва нутқнинг фарқ қилиниши тилшунослик назарияси учун қонуний ва самарали деб ҳисоблайди.

Бошқа тилшунослар эса бундай фарқланиш умумий тилшунослик муаммоларини мукамал ишлаб чи-

қилишига ва тил ривожланишининг асосий ғояларига мос келмайди деб ўйлайди.

Учинчи гуруҳ тилшунослар тил билан нутқни фарқлаш мумкинлиги ва фойдали эканлигини тан олган ҳолда, тил ва нутқ бир-бирига қарама-қарши қўйилмаслиги керак, чунки тил ва нутқ ҳодисанинг иккита томонидир деб қарайди. Сўнгги фикрга қўшилиш анча

қийин, чунки тил ва нутқнинг бирлиги айнан бир тил моҳиятга эга ҳодисалардир деб ҳисоблашга асос бўла олмайди.

Машҳур тилшунос олим Л. В. Шчерба тилда учта томонни: нутқ фаолияти, тил тизими ва матнни фарқ қилиш лозимлигини кўрсатади. Унинг фикрига кўра, нутқ фаолияти — гапириш ва нутқни тушуниш жараёнларидан, тил тизими, тиллар луғатлари ва грамматикалардан, тил материали эса матндан иборатдир.

Тилнинг нутқдан асосий фарқи шундан иборатки, тил, тил воситалари тизимидан иборатдир, нутқ эса **бу** тизимдан фойдаланиш жараёни ва натижаси демакдир. Нутқий муомала ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Нутқнинг тилдан фарқи шундаки, нутқ бир пайтда индивидуал руҳий ҳодиса саналади, тизим сифатидаги тил эса ижтимоий ҳодисадир: нутқ ривожланувчан, ўзгарувчан, вазиятбилан боғлиқ ва тасодифий ҳодисадир. Тил эса ички алоқаларнинг мужассамланган тизими бўлиб, у ўз моҳиятига кўра, доимий, қатъий, ўзгармас ҳодиса саналади. Тил бирликлари шаклан-семантик жиҳатига кўра тизимга бирикади.

Нутқда тил бирликлари коммуникатив мазмун асосида ўз вазифасини бажаради.

Тил ва нутқ тушунчасини фарқлаш, методика учун жуда муҳимдир. Замоनावий тилшуносликда тил деганда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган коммуникатив шифрни ва у ёки бу жамият кишилари онгида мустаҳкамланган бу коддан фойдаланиш ҳақидаги қоидалар тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, тил бу алоқа учун зарур ва етарли бўлган тил воситалари тизими ва улар-

дан фойдаланиш қоидаларидан, нутқ эса тил тизимининг маълум нутқий ҳаракатларда ифодаланишидан иборатдир, яъни у алоқа жараёнини ҳам, шу жараён маҳсули бўлган матнларни ўз ичига олади. Бундай фарқни ҳисобга олиш методика учун муҳимдир.

Академик Л.В.Шчерба айтиб ўтганидек, тилни том маънода билиш учун тил тизимини билишнигина таъ-

минлайди, лекин у бу тизимдан муомала воситаси сифатида фойдаланишга олиб келмайди. Тилдан амалий фойдаланиш учун, яъни нутқни ўзлаштириш учун тил воситалари ва улардан фойдаланиш қоидаларигина эмас, балки уларни нутқий характерларда фаол равишда қўллашни билиш зарур. Юқоридагилардан келиб чиқиб ўқитиш жараёнида фақат тил воситаларини эса сақлаш ва уларни қўллаш малакасигина мустаҳкамлашни кўзда тутмай, муомалада машқ қилиш, яъни нутқий ҳаракатларни амалга ошириш ҳам ҳисобга олиниши керак, деган хулосага келиш мумкин.

Тил ва нутқ тушунчаларини фарқ қилиш асосида тил ва нутқ бирликлари ажратилади. Фонемалар, морфемалар, сўзлар ва гаплар каби бирликлар тил бирликлари ҳисобланади. Тилшуносликнинг янги соҳаси ҳисобланган матн тилшунослиги гапни эмас, матнни нутқ бирлиги сифатида қабул қилган. Айтилган гап ёки жумла матннинг алоҳида кўриниши деб қаралади. Академик Л.В.Шчерба синтагмани нутқнинг энг кичик бирлиги деб ҳисоблаган. Тил ва нутқ бирликларини ана шундай фарқлаш ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш методика учун муҳим аҳамият касб этади. Тил бирликлари ҳисобланган, фонемалар, морфемалар, сўзлар ва ҳоказоларни ўзлаштириш жараёнини таъминлаш учун уларнинг ўзига хос хусусиятларини билиш керак. Бундай материал тилшуносликдан олинади.

Кейинги пайтларда структурал тилшуносликнинг ривожланиши билан боғлиқ равишда моделлаштириш масалаларига катта эътибор берилмоқда. Тилшунослик фанида моделларнинг ишлаб чиқилиши чет тилини ўқитиш методикаси учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Статистик моделлар китобий ёзма услубнинг турли хил кўринишдаги матнларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда ёрдам беради. Демак, бундай моделлар ўқувчиларни аста-секин асл матнларга олиб келадиган ўқув матнларини тузиш учун асос бўлади. Бундай моделлар

ўқитишни эгаллаш учун ўрганиладиган тил воситаларининг мажмуасини белгилайдиган ва нотаниш материалларнинг киритилиши қай даражада мумкинлигини аниқлайди. Базис моделлари методика учун яна ҳам кўпроқ қийматга эга, чунки аниқ мавжуд бўлган гапларнинг чексиз миқдори базис моделлардан ҳосил қилинади ёки келтириб чиқарилади. Базис моделлари гап босқи-

чида сўнги структураларни характерлайдиган мавҳум белгилардан иборатдир. Базис моделлари одатда қуйидаги белгилар билан ифодаланилади;

S – субъект, P – предикат, O – воситасиз объект, N – от, V – феъл, A – сифат, Adv. – равиш ва ҳ.к. чет тили ўрганиш амалиётида гап тузилишининг мавҳум чизмаси холидаги моделлар эмас, аниқ гаплар қўлланилади. *Масалан:* S – P – O тузилишига қуйидаги асл гаплар мос келиши мумкин;

I have written a letter.

У ёки бу моделни акс эттирувчи бундай гаплар типовой гаплар ёки нутқ намуналари деб аталади, чунки улар намуна ёки қолип ролини ўйнайди. Турли лексик ва грамматик шаклларга эга бўлган уч элементли гапларнинг кўп сонли миқдори шуларга мувофиқ тузилиши мумкин. Оғзаки нутққа ўргатишда ана шундай намуналардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги нутқ механизми ҳақидаги психологик фактлар билан ҳам тасдиқланмоқда. Масалан, Н.И.Жинкин киши онгида синтактик чизмаларнинг сақланиши ҳақида ўз таҳминини етарлича асослади. Айтиладиган гаплар ана шу чизмаларга мос равишда тузилади. Шунинг учун нутқ намуналари асосида ўқувчилар онгида бирданига маълум структурал синтактик чизма изи қолади. Структурал тилшуносликнинг ривожланиши билан нутқ намуналари ёки типовой гапларнинг ажратилиши мустаҳкам лингвистик асосга эга бўлади, нутқ намунасининг ўзи эса оғзаки нутқни ўргатиш учун асос бирлигига айланади.

Чет тиллар ўқитишда нутқ фаолияти малака ва кўникмалари кишида барпо қилинган она тили тизими мавжудлиги шароитида шаклланади; бундан ташқари мактаб ўқувчисида ва талабаларда рус тили тизими шаклланиш даврида бўлади, шунинг учун чет тиллари самарали ўқитиш жараёнини ташкил қилишда

умумий ва хусусий тилшуносликка оид далилларни ҳисобга олиш зарур. Махсус лингвистик ва методик изланишларнинг гувоҳлик беришича мактабда, лицей ва коллежларда ўқитиладиган тиллар бир-бирига ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ҳали яхши ўрганилмаган ижобий таъсир шундан иборатки, она тилида таркиб топган қатор кўникмалар

чет тилини ўзлаштиришга кўчирилади. Масалан, матнни овоз чиқариб ўқиш кўникмасини эгаллаш болалар ёки мактабда ўқимаган катта ёшдагиларда чет тилини ўрганаётган саводли ўқувчиларга нисбатан катта қийинчилик келтириб чиқаради. Чет тилини ўзлаштиришда она тили тизимини билиш, айниқса, она тили ўрганилаётган тилларда ўхшаш ҳодисалар мавжуд бўлганда, ўқувчиларга ёрдам беради. Ана шундай ижобий таъсир кўчирилиш деб аталади, сабаби шуки, малака ва кўникмалар она тилидан чет тилига кўчирилади.

Шу билан бирга она тили чет тилини ўзлаштиришга акс таъсир кўрсатади. Унинг моҳияти шундан иборатки, ўқувчи ўз она тилининг одатланган меъёрини чет тилига кўчиради. *Масалан*, ўқувчилар чет тили товушларини она тили товушларига ўхшатиб талаффуз қилади. Она тилидаги нисбатан эркин бўлган сўз тартиби меъёрини ғарбий европа тилларига олиб киради, она тилидаги ўхшаш ҳодисаларнинг маъноларини чет тили ҳодисаларига нисбатан нотўғри қўллайди.

Тилшуносликка оид изланишлар шуни кўрсатадики, икки тил тизимининг алоқаси даврида учунчи тизим пайдо бўлиб, унинг тизилиши йўл қўйилган хатолар билан ифодаланади. Бундай тизим чет тилини ўрганаётган киши онгида ҳосил бўлади. Интерференциянинг кўрсаткичлари бўлиб хатолар хизмат қилади. Икки тил тизими контакти пайтида пайдо бўладиган интерференция ва кўчирилиш ҳодисаларини ҳисобга олиб, методикаси ўрганилаётган чет тилини она тили билан таққосланишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёнини ташкил қилишни ишлаб чиқиш керак. Методика ўқув жараёнини шундай ташкил қилиш керакки, кўчирилиш ҳодисаси кенг қўлланиши ва интерференция ҳодисасининг олди олинишини таъминланиши зарур.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Чет тилини ўқитишнинг тилшуносликка асосланиш сабаблари нима ?
2. Чет тилларини тилшуносликка асосланмай ўқитиш мумкинми ?
3. ми ?

4. чет тилларини ўқитиш тилшуносликнинг қандай томонларига асосланади ?
5. чет тиллари ўқитишга тиллар алоқаси ижобий ёки зарарли таъсир қиладими ? Мисоллар келтиринг.

2. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНING ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Юқорида айтиб ўтилганидек, чет тили ўқитиш методикаси психология фани билан узвий алоқада бўлади. Бу алоқа методикага чет тиллар ўқитишнинг психологик асосларини белгилаш, шулар асосида ўз метод, йўл, усул, тамойилларини ишлаб чиқиш имконини беради.

Олимлар методиканинг психология фани билан алоқаси ҳақида турли фикрларни билдирганлар. Бу алоқа И.В.Рахмановнинг фикрича, биринчидан, психологияни инсон нутқини фаолиятининг муаян тури сифатида ўрганишда, иккинчидан, методика таълим тарбия жараёнининг психологик қонуниятларидан фойдаланиб амалга оширишда намоён бўлади. Бу алоқани амалга оширишда психоллингвистика ва педагогик психологиянинг ўрни муҳимдир. Булардан ташқари умумий ва нутқ психологияси, ёш психология, нейропсихология, инженерлик психологияси ва бошқаларни ўзига хос ҳиссалари бор.

Психология нутқни ички ва ташқи, актив ва пассив, оғзаки ва ёзма, рецептив ва репродуктив нутқларга ажратади ҳамда ўрганади. Методика эса психологиянинг хулосаларига асосланиб, ўрганиладиган материалларни ўқитиш тамойил ва усулларини ишлаб чиқади.

Психологик маълумотларга кўра, тил коммуникация ёки алоқа воситасидир. Методика чет тилини ўқитишда коммуникативлилик тамойилига таянади.

Машҳур психологик Н.И.Жинкиннинг тилини ўргатишда киши ўқитувчининг назоратидан ўзини ўзи назорат қилишга ўтсагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин деган фикри қизиқарлидир.

Методика мана шу ўтишни барча воситалар билан тезлаштиришга хизмат қилмоғи керак.

Чет тиллар ўқитиш методикаси фаолиятларини ўргатиш билан шуғулланар экан, у нутқ психологиясини билиши зурурдир.

Ташқи нутқда киши нутқни оғзаки ифодалайди,

кўпинча у гапириш орқали амалга оширади. Бунда киши олдин фикрлаб, тайёрлаб, сўнг ташқи нутқни амалга оширади. Олдин фикрламай нутқ сўзлаш кўпинча мантиқсиз нутқни келтириб чиқаради.

Ички нутқ асосан ўқувчини ўйлаши, фикрлаши асосида содир бўлади. Кўриниши жиҳатдан улар фарқланади. Ички нутқ ичида ҳосил бўлса, ташқи нутқ ташқарида ҳосил бўлади.

Олдин ички, сўнг ташқи нутқ нутқнинг мазмунли, мантиқий бўлишининг гаровидир. Шунинг учун методика ўқувчиларга нутқ ўргатишда олдин ички нутқ, сўнг унинг асосида ташқи нутқ ҳосил қилишни таклиф қилади, кўрсатади.

Ўқувчи, талабалар икки хил фаолият бажаради: биринчисида гапириш, фикрни ёзма баён қилиш, яъни маълумот бериш кўзда тутилса, иккинчисида тинглаб тушуниш, ўқиш орқали маълумот олиш ҳисобга олинади.

Талаба, ўқувчининг гапиришида фикрини ёзма баён қилишда ҳам бир хил ҳаракат амалга ошади. Ўқувчи, талаба олдин фикрлайди, яъни ички нутқни амалга ошади, сўнг у сўзлар орқали ушбу фикрини ташқи муҳитга оғзаки ёки ёзма шаклда ифодалайди.

Маълумот олиш тинглаб тушуниш, матнларни ўқиш орқали амалга ошади. Бу ерда ўқувчиларда олдин ташқи нутқ, сўнг ички нутқ содир бўлса, маълумот беришда олдин ўқувчида ички нутқ, кейин эса ташқи нутқ шаклланади, содир бўлади. Шу сабабдан, маълумот беришда методика олдин ички нутқ, сўнг ташқи нутқ бажарилиши, маълумот олишда эса олдин ташқи нутқ, сўнг ички нутқ қилишга ўргатиш зарурлигини таъкидлайди.

Психология нутқни оғзаки, ёзма нутқ шаклларга ажратиб, оғзаки нутқ, оғзаки шаклда, ёзма нутқ эса ёзма шаклда амалга ошишини таъкидлаб, уларни содир бўлиши бўйича бир хил жараён кечишини уқтиради.

Иккала шаклда ҳам олдин ички нутқ, сўнг ташқи нутқ содир бўлади, лекин биринчисида ташқи нутқ

оғзаки ифодаланади, иккинчисида ёзма ифодаланади. Методика нутқни ўрганишда бунини ҳам ҳисобга олади, психологик нуқтаи назаридан оғзаки нутқ ёзма нутққа қараганда ўқувчида осон кўчади, шунинг учун методика оғзаки нутқда олдин ўрганишни, сўнг шу оғзаки ўрганган материалларни ёзма нутқда ифодалаш мето-

дикасини таклиф қилади.

Рецептив нутқ дейилганда маълумотни қабул қилиш орқали содир бўладиган нутқ тушунилади. Уларга таяниб маълумот қабул қилиш, тинглаб тушуниш, китобни, матнни ўқиш орқали амалга ошади. Бунда олдин нутқ шифри қабул қилинади, сўнг қайтадан шифрланади. Репродуктив нутқда эса талаба, ўқувчилар гапирриш, ёзма нутқ орқали маълумот беради. Ундан олдин нутқ шифрланади, сўнг бу шифр берилади. Рецепттив нутқда аввал киши тил шаклига асосланиши натижасида тушуниб бир фикрга келади. Репродуктивда бирор ният мақсадни кўзлайди, сўнг уни тил шаклига кўчиради. Психология яна нутқни тез (реактив), коммуникатив нутққа ажратади.

Биринчисида ўқувчи, талаба нутқни режали равишда ўзи тузса, сўнг содир қилса, иккинчисида анча мураккаб нутқ иккинчи сўзловчига мослашишни талаб қилади, монолог эркин содир бўлса, диалог нутқ эса иккинчи кимсага қаратилгандир, эркин эмасдир. Нутқларни юқоридагидек фарқлаш методика учун муҳимдир, у амалдаги чет тилларини ўқитиш методикасининг асосидир.

Чет тилларини ўқитиш методикаси учун тафаккур, хотира, идрок, психологик жараёнларни, билим, малака, кўникма психологик тушунчаларининг моҳиятини, уларни кечиши, содир бўлишини билиш муҳимдир, чунки методика малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш билан шуғулланади.

Чет тили ўқитишда ўқувчи, талабанинг хотираси ва уни ривожлантиришни ҳисобга олиш керак. Биз ўқувчида давом этган хотирани қанчалик ривожлантира оласак, материал яхши эсида қолади. Уни ўзининг фаолиятида эркин қўллай бошлайди.

Ҳозирги психология хотирани бевосита ёки дарҳол давом этган ёки узоқ муддатли, ихтиёрий, ихтиёрсиз хотираларга ажратади. Методика хотира қонуниятларини билиш, чет тилини ўргатиш методи, тамойилларини, йўл ва усулларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Материални бевосита хотирага олиш, уни сақлай билиш ҳам муҳимдир. Бу ҳар кимда бўлавермайди. Материал бу хотира орқали тезда қабул қилинади, шу билан бирга тезда ёддан кўтарилади. Методика буни ҳисобга олиб, уни тезда давом этган хотирага айлантиришни таклиф қилади.

Материални давом этган хотирага ўтказиш бевосита хотира орқали амалга ошади, бусиз содир бўлмайди. Маълумот, материал давом этган хотира орқали амалга ошади, бусиз содир бўлмайди. Маълумот, материал давом этган хотира орқали узоқ муддатга сақланади. Акс ҳолда ўргатилган материал, вақт бекорга кетади. Буни олдини олиш керак. Бевосита хотира орқали қабул қилинган материални кўп турли машқлар орқали такрорлатсак у давом этган хотирага ўтади.

Ўқувчи, талаба узоқ вақт, хотирада сақланган материалларни нутқ фаолиятларида қўллайди. Буни оператив хотира дейилади. Чет тилларини ўргатишда бу хотиралар керакдир, уларни ҳосил қилиш, ривожлантириш методиканинг вазифаси. Бу эса машқлар, такрорлаш, кўргазмали қуроллар қўллаш орқали амалга ошади.

Ўқитувчи ўқувчи, талабанинг идрок қила олиш қобилиятини билиши зарур.

Психологларнинг таъбирича, материални, нутқни идрок қилиш, тушуниш хотирада пухта сақланишнинг гаровидир. Ўқитувчи ўргатаётган материални, нутқини доим ўқувчи, талаба онги тушунсин, англасин. Бунинг учун эса доим ўқитувчи изланишда бўлиши, воситалар топа билиши, уларни қўллай олиш, идрок қилган, қилаолмаганларини текшириб туриши зарур. Идрок қилинмаган нутқ, материал ўқувчининг ёдида, эсида пухта сақланмайди.

Р.А.Зарипованинг фикрича, идрок сезги органларига таъсир кўрсатиб турган нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида акс эттиришларидир. Чет тилларни ўргатишда биз содда ва мураккаб идрокларга дуч келамиз. Солдда идрокка тил материални идрок этишни, мураккаб идрокка эса товушли ёки ёзувда ифодаланган матнларни идрок этишни киритиш лозим.

Идрокнинг асосий хусусиятлари шуки, улар ўтмиш тажрибага боғланган бўлиб, фаол ва танлаб олувчанлик характериغا эгадир. Мана шу хусусиятлар чет тилларни ўқитишга тааллуқлидир.

Чет тилларни ўқитишда билимлар, малакалар, кўникмалар сингари психологик тушунчалар муҳим ўрин тутаяди. Бу тўғрида Р.Л.Зарипова айтиб ўтган. Умумий вбилимлар деганда билиш жараёнида олинган табиат ва жамият ҳақидаги маълумотларни тушунади ва иккига бўлади:

1. Тил материалининг ўзини билиш.

2. Тил материали билан бажари-ладиган ишлар ҳақидаги билимлар.

Тил материали асосида нутқ фаолиятлари бажарилади, яъни малака ҳосил қилишга эришилади.

Б.В.Бельевнинг фикрича, кўникма онгли равишда бажарилган иш, ҳаракатдир. Масалан, бир товушни талаффуз қилиш кўникма, кўп машқ қилиш орқали фаоллашади, малакага айланади ёки фаоллашган кўникма малакадир.

Р.А.Зарипова психологияда қўйилган мақсадга биноан қилинадиган ҳаракат усуллари танлаш ва амалга ошириш учун мавжуд билим ва малакалардан фойдаланишни кўникма деб тушунади.

Психологияда фаоллашган ҳаракат, яъни қатор операцияларнинг онг назоратсиз, ўз-ўзидан бажарилишни малака деб аталади. Чет тилларини ўқитишдаги эшитиш, талаффуз қилиш, ўқиш, ёзиш, лексик, грамматик кўникмалар фарқланади. Ушбу ҳаракат жараёнида маълум билим, кўникмалар қўлланилади, лекин булар онгли бажарилади. Шу сабабдан чет тилларини ўқитишда нутқ кўникмалари гапириш, тинглаб тушуниш, ўқиш, ёзишни ажратиб кўрсатиш мумкин, чунки бу алоқа ҳаракатлари онгли ижодий жараёнларнинг натижасидир.

Чет тилини ўргатишда бу психологик тушунчалардан, яъни билим, малака кўникма ҳосил қилишдан фойдаланилади.

Биз биламизки, ўқувчи, талаба чет тили ўрганаётганда у она тилидан, рус тилидан билим, малака кўникмага эга бўлади. Психологияни таъкидлашча, буларни ўқувчи янги чет тилига кўчириши мумкин. Бу кўчириш, салбий ва ижобий бўлади. Ўқувчилар она тили ва рус тилидан бўлган билим, малака ва кўникмалари ёки шу тиллардан бўлган тажрибаларни кўчирганда, улар чет тилини ўргатишда фойда берса, бу ижобий кўчишни транспозиция салбий таъсир қилса, халал берса, уни интерференция дейилади.

Юқорида айтилган фикрни, талаффузни ўргатиш

мисолида кўриб чиқиш мумкин. Ўқувчи она тили, рус тили талаффузига ўрганиб қолгани учун кўпинча инглизча товуш, сўзларни ҳудди она ва рус тилларидек талаффуз қилади. Унда баъзи инглизча товушларни талаффуз ўрни, она тилига тўғри ёки яқинроқ келади. Бундан ўқитувчи фойдаланиб, шу ўзбекча товушга яқин-

роқ ёки ўхшатиброқ талаффуз қилинг деб ўргатади.

Бу эса инглизча талаффузни ўргатишга ижобий ёрдам, фойда беради.

Инглизча товушларнинг баъзилари талаффуз қилиниши бўйича она тили ва рус тилларидан кескин фарқ қилади. Ўқувчи кўр-кўрона она тили ва рус тилларини тажрибаси асосида уларга ўхшатиб талаффуз қилади. Натижада хато талаффуз қилинади, янглишиш, тўғри талаффуз қилишга она тили тажрибаси халал беради, бу эса салбий таъсир қилади. Мисол учун инглизча (э) товуши кўпинча она тилидагидек (з) талаффуз қилинади.

Бу салбий, ижобий таъсир лексикани, грамматикани, гапиришни, ўқишни, ёзувни ўргатишда ҳам содир бўлади. Ўқитувчи буларни олдиндан аниқлаб, ижобий таъсир қилса, ундан ўргатишда фойдаланиши, салбий таъсир қилса олдини олиш, йўқотиш йўлларини излаши, ишлаб чиқиши зарур.

Шу сабабдан методика психология билан узвий боғлиқ. У психологиядан билимни, кўникмаларни ҳосил бўлиши ва малакаларни ошириш йўл-йўриқларини ўрганади. У педагогик психологиядан эса таълим-тарбия беришнинг хусусиятларини ўрганади.

Методика нутқ психологиясидан эса нутқ жараёнининг турли томонларини хусусиятларини ўрганиб, фойдаланилади.

Чет тилини ўқитиш методикаси “Ёш психологияси” ва унинг тармоқлари ҳисобланган болалар психологияси, ўсмирлар, ёшлар, катталар психологиясининг далилларига, назарияларига асосланади.

Нейропсихология, яъни психик ҳодисаларни миянинг физиологик тузулишига боғлиқлиги асосида методика фойдаланади.

Айниқса, психоллингвистика фикр, гапни нутққа, коммуникатив нутққа тўғри келиш-келмаслик масаласи билан шуғулланиб, чет тиллар методикасига ўз ҳисасини қўшмоқда. Унинг қонуниятлари, маълумотлари методикага нутқни ҳосил бўлишини, қабул қилини-

шини, нутқ механизминини методикага очиб беряпти. Бу эса методикага нутқни ўргатиш методикасини, машқлар тизимини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Чет тили ўқитиш психологияси фани чет тилини ўргатишда тил материалларини, нутқ фаолиятларини ўргатиш, ўрганиш психологиясини ёритмоқда. Бу эса

методика учун зарурдир.

Чет тиллари ўқитиш психологияси фани Москва, Санкт-Петербург Марказий олий ўқув юртларида ўқитилмоқда.

Бу фан билан Б.В.Бельев, В.А.Артёмов, Л.А. Леонтьев каби машҳур психологлар шуғулланганлар. Б. В.Бельев “Очерки по психологии обучения иностранным языкам”, В.А.Артёмов “Психология обучения иностранным языкам” қўлланмаларини яратганлар.

Ҳозир эса бу фан билан машҳур психолог И.А. Зимняя ва бошқа психологлар шуғулланмоқдалар. Унинг “Психология обучения неродному языку” қўлланмаси 1989 йилда босмадан чиқди.

Биз ўйлаймизки, бизнинг ҳам олий ўқув юртларимизда бу фанни ўқитишнинг вақти етди.

Ҳозирги пайтда психологик асосдаги фанлар чет тилини ўқитиш методикасини илмий, амалий негизда ишлаб чиқишга ёрдам бермоқда.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Психологик асосдаги фанлар билан методика нима учун алоқа қилади?
2. Психологик асосдаги фанларга қандай фанлар киради ?
3. Психология билан методиканинг алоқаси чет тили ўқитувчисига қандай ёрдам бериши мумкин ?
4. Чет тили психологиясини университетлар, институтларда ўқитилишининг тарафдоримисиз ? Сабабини айтинг.

3. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

Педагогика тарбия, билиш назариясининг мақсадлари ва вазифалари ҳақидаги фалсафий таълимотга асосланади. Таълим мазмуни, ўқув жараёнининг қонуниятлари, ўқув-тарбия ишининг самарали методлари ва ташкилий шакллари ҳақидаги умумий илмий пред-

мет сифатида қараладиган педагогика фани ҳар қандай фанни ўқитишга бир хиллик бўлишини аниқлайди.

Педагогика назарий ва амалий фанлар йиғиндиси бўлиб, кишилар ҳаётидаги маълум тарихий шарт-шароитлар билан қўйиладиган мақсадлар ва вазифаларга мувофиқ равишда ёш авлодни тарбиялаш, унга таълим бериш ва уни ўқитиш, тарбия

масалаларини ўрганади. Педагогика фан сифатида икки бўлимдан: тарбия ва ўқитиш назариясидан иборатдир. У тарбия жараёни қонуниятларини, унинг структура ва механизмларини тадқиқ қилади, ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилишнинг назарияси ва методикасини, унинг мазмуни, қонун-қоидалари, ташкилий шакллари ва усулларини ишлаб чиқади. Тарбия ва дидактика (ўқитиш назарияси) методика учун асос фан ҳисобланган педагогиканинг ўзаро боғлиқ соҳалари ҳисобланади. Педагогика билан методика ўзаро боғлиқ ва бири иккинчисини тўлдиради. Чет тиллар ўқитиш методикаси умумий педагогика нисбатан хусусий дидактика саналади. Маълум тилни ўқитиш методикасига – инглиз, немис, француз ва испан тилларини ўқитишга нисбатан чет тиллар ўқитиш методикаси умумий методика ҳисобланади. Ҳар қандай фанни ўргатишда, шу жумладан, чет тили ўқитишда ҳам, ўқитувчи учун асосий йўл-йўриқ бўлиб дидактик ёки педагогик тамойиллар хизмат қилади. Ўқув юртида ўқув-тарбия ишининг мазмунини, ташкилий шакллари ва методларини тарбиянинг умумий мақсадларини ўқув жараёнининг қонуниятларига мувофиқ равишда белгилайдиган умумдидактик тамойиллар ҳисобланади.

Ўқитиш қонуниятларини дидактик тамойилларда чуқур ва аниқ акс эттиши педагогика ва у билан боғлиқ фанларнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади.

Педагогика фани Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, А.Дистерверг ва бошқа педагогларнинг қимматли ва илғор педагогик тамойилларини аниқлаш ва ривожлантириш учун танқидий фойдаланиш, яъни чет тиллар ўқитиш методикаси бу тамойилларни чет тилининг хусусиятларига мослаштириб ишлатади. Педагогика томонидан ишлаб чиқиладиган тамойиллар жамиятнинг фаол, онгли, ҳар томонлама ривожланган, юқори маданиятли, маънавиятли шахс-

ларни тарбиялаб етиштириш билан белгиланади ва ўқув жараёнининг қонуниятларига асосланади.

Чет тиллари ўқитишнинг педагогика асосини ташкил қилувчи асосий педагогик – дидактик тамойиллар қўйидагилар ҳисобланади: Таълимнинг илмийлик тамойили, унинг тарбиявий характерига эга эканлиги, таълимдаги онглилик, фаоллик, кўрғазмалилик,

тизимлилик ва билимни пухта ўзлаштиришлик, таълим ва тарбиянинг бирлиги, ўқитишда талаба, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишлик тамойиллари ҳоказолар. Педагогик (дидактик) тамойиллар бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлиб, маълум тизимини ташкил қилади. Юқорида санаб ўтилган тамойилларни ҳеч қайсиси универсал ҳисобланмайди ва умумий тизимдан ажралган ҳолда қўлланиши исталган натижани бермайди.

Таълимда илмийлик тамойили билимларнинг тизимли равишда ўзлаштиришни тақозо қилади. Тил ва нутқ материални танлаш, ўрганилаётган ҳодисаларни, тушунчаларни ва қонуниятларнинг моҳиятини очиш фан талабларига мувофиқ равишда амалга оширилади. Дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида илмий далилларнинг нотўғри талқин қилинишига йўл қўйилмайди. Чет тилини ўрганишга нисбатан илмийлик тамойили айтиб ўтилгандан ташқари, тил, нутқ ва нутқ фаолияти ҳақида замонавий билимлар даражасига мос равишда методиканинг сўнгги ютуқлари ва у билан боғлиқ фаннинг мазмунини аниқлаш, фанни ўқитиш методлари, усуллари, воситаларини танлаш, илмий ҳақиқат ва амалий қийматга эга бўлган ўқув материалларини ўрганишни билдиради.

Тарбиялаш инсонни ҳаётга, яшашга, таълим олишга ижобий томондан тайёрлашдир.

Таълимнинг тарбиявий тамойили ўқувчилар дунёқарашида улар томонидан ахлоқ ва одобни эгаллашда, ўқувчиларнинг жисмоний куч ва ақлий қобилиятларини ривожлантиришда, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини тушунишда ва шахсни камол топишида ўз ифодасини топади.

Ўқитувчининг фаолияти ўқувчи ва талабаларда ватанпарварлик, халқлар дўстлигини ҳурмат қилишни, ижтимоий, иқтисодий ва касбга оид билимларни ижтимоий фойдали меҳнат билан боғлаш кўникмасини ривожлантиришга, ўқувчиларда ўқитувчилик ва илмий

фаолиятга муҳаббат ҳосил қилишга қаратилиши керак. Тарбия жараёнида шахсни таркиб топтиришнинг омиллари жамият тараққиёти ва талаби билан белгиланади.

Таълимда онглилик ва фаоллик тамойили мактабда ўқитиш, таълим бериш, тарбиялаш мақсадлари ва вазифаларидан, ўқувчи, талабалар тарбияланаётган ҳамда тил ўрганаётган билим юртида материалга онгли ва ижодий ёндашишдан, ҳамда ўқув жараёнининг

ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Бу тамойил ўрганилаётган ҳодисаларни мақсадга йўналган ҳолда идрок қилишда, уларни тушунишда. Ижодий равишда қайта ишлаб чиқиш ва қўллашда ўз ифодасини топади.

Онглилик дидактиканинг муҳим тамойили сифатида тил ва нутқ ҳодисаларининг моҳиятини аниқлашда, уларнинг сабаб алоқаларини очишда тил бирлиги, шакллари, мазмуни, уларнинг борлиққа бўлган муносабатларини тушуниб етишни талаб қилади. Онглилик тамойилининг татбиқи ўқувчиларнинг ақлий фаолиятига суянишга, улар томонидан анализ ва синтез қилишдан, қиёслаш ва қарама-қарши қўйишдан фойдаланишга тўғри хулосалар қилиш ва билимларни амалиётда қўллаш кўникм аларига эга бўлишга асосланади. Тил ҳодисаларнинг вазифасини тушуниш тил ва нутқ механизмларини тезроқ шаклланишига ёрдам беради.

Чет тили ўқитишдаги фаоллик ўқувчи ва талаба ларда чет тилида нутқ ҳаракатларини амалга ошириш учун зарур бўлган диққат, тафаккур, хотира ва иродани ривожлантириш деган маънони билдиради. Фаолликнинг асосий манбалари мақсадлар, сабаблар, ҳоҳишлар ва қизиқишлар ҳисобланади.

Талаба, ўқувчилар фаоллигини бошқариш нутқ фаолиятининг рецептив, репродуктив ва продуктив турларига. Ўқувчи, талаба ва ўқитувчи нутқига, ўқувчи, талабаларни жавоб беришга тайёр бўлишларида, ўқувчи, талабаларнинг матн мазмунини олдиндан аниқлаш учун сўзлар, сўз бирикмалари маъноларини фаҳмлаб олишдаги кўникмаларни таркиб топтиришда, вақтни тўғри тақсимлашда намоён бўлади.

Кўрғазмалилик тамойили маълум материални ўрганишда, хотирада жонлантиришда, ташқи дунёни билишда кўрғазмадан фойдаланишга асосланади.

И.П.Павлов мактаби физиологларининг кўрсатишича, предмет ёрдамидаги кўзғатувчи (масалан, кўнғироқ овози) тўғридан-тўғри жавоб қилишни келтириб

чиқаради, сўз ёрдамидаги кўзғатгич эса (кўнғироқ деб айтиладиган сўз) бевосита босқич билан боғланган, у мия пўстлоғида муҳрланган сўз ва тасвир ўртасида боғлиқлик ҳосил қилади.

Демак, аудиовизуал воситалардан фойдаланишдан мақсад ўқув бирлигини ўзлаштиришдир.

Табиийки, чет тили сўз билан тасвир ўртасидаги боғлиқлик яратиш учун ўқитишда сезги билан боғлиқ бўлган кўрсатмалиликка асосланган босқич бўлиши зарур. Шундай қилиб, аудиовизуал

воситаларни қўллашнинг мақсади ўқув бирлигини ўзлаштиришни таъминлашдан, тил белгилари билан тасвир ўртасидаги боғлиқликни ҳосил қилиш учун сезги нуқталарини яратишдан ҳамда кўриб қабул қилинаётган мазмун бўйича нутқ ҳаракатини амалга оширишдан иборат. Гапларни ҳосил қилиш жараёнини фаоллаш борасида кўриш воситалари ўзгариб боради, кейинроқ ўқув жараёнидан бутунлай чиқиб кетади. Уларнинг ўрнини (аудитив) материалларни тинглаш ва тайёрланмаган (спонтан) нутқ эгаллайди. Чет тилини ўқитишда кўрғазмалилик тилга ва тилга хос бўлмаган материални намоёйиш қилиш орқали амалга оширилади.

Тил материалларини ва нутқ фаолияти турларини ўргатишда кўрғазмалилик кенг қўлланилиши мумкин.

А.А.Леонтьевнинг фикрига кўра, кўрғазмалилик қуйидаги тўртта вазифани: 1) мамлакатшуносликка оид материалларни тушунтириш вазифасини; 2) нарсалар, ҳаракатлар ва воқеаларни кўрғазма йўли билан киритиш вазифасини; 3) муаммоли вазиятларни тасвирлаш вазифасини; 4) гапларни кўрғазмали куруллар ёрдамида ўргатиш вазифасини бажаради.

Чет тиллар ўқитиш методикаси кўрғазмалилик тамойилларини чет тиллари хусусиятларига мослаштириб тил кўрғазмаси (языковая наглядность)ни кенг қўллайди. Бу ўқитувчининг талаффузи, ўқиши, гапириши, ёзувининг, ўқувчи, талабаларга кўрғазмалилик ўрнини, ўташидир, чунки ўқитувчи ўқувчи, талабаларга чет тилида талаффуз қилишга, ўқишга, ёзувга ўргатади. Ўқитувчи талаффузни ўргатса, талаффузи, гапиришга ўргатса, гапириши, ўқишга ўргатса, ўқиши, ёзувга ўргатса, ёзуви кўрғазма бўлади. Шу сабабдан ўқитувчининг талаффузи, гапириши, ўқиши, ёзуви тўғри хатосиз бўлиши ва кўрғазмалилик вазифасини ўташи лозим.

Чет тили ўқитишда ташқи ва ички кўрғазмалилик қўлланилади. Ички кўрғазмалилик она тили ва ўрганилаётган чет тилини таққослашда ўз ифодасини топади. Бу кўрғазмалилик ташқи кўрғазмалилик билан бир қаторда татбиқ қилинади.

Ўқишнинг мустаҳкамлилик тамойили ўқитиш вазифалари, таълимнинг қонуниятлари билан белгиланади. Агар билимлар пухта ўзлаштирилган ва хотирада яхшироқ сақланган бўлса, бундай билимларга малака кўникмаларга, ўқитишнинг кейинги

босқичларида ва ҳаётда амал қилиниши мумкин. Чет тили ўқитишга нисбатан билимларнинг мустаҳкамлиги, билимларни мустаҳкам эгаллашни ва нутқ ҳаракатларини мукаммал билишини билдиради, ўқувчилар, талабалар улардан муомалада эркин фойдалана олсин. Таълимдаги тизимлилик ва изчиллик ўқувчи, талабаларнинг амалий фаолиятларининг ўзига хос хусусиятлари билан тақозо қилинади. Тизимлилик тамойили ўқитувчи ва ўқувчи, талабалар фаолиятидаги ишларни, ўқитиш, тарбиялашни маълум тизимда, изчилликда бўлишини назарда тутади.

Изчиллик тил материални тақдим қилиш, ўзлаштириш ва у билан ишлашда ўз ифодасини топади. Ўқувчи, талабалар ривожланишидаги индивидуал ёндашишни талаб қилади. Индивидуал ёндашиш ўқувчи, талабалар тафаккури, хотираси, диққати, уларнинг ҳаёт ва тил тажрибаларини ҳисобга олишни тақозо қилади.

Чет тили ўқитишда ўқувчиларнинг индивидуал ишлаш хусусиятларини ҳисобга олиш усуллари, шакллари меъёрий танлашда, машғулотда жуфт-жуфт бўлиб ишлашда, жамоа иш усуллари билан қўшиб олиб боришда намоён бўлади.

Шундай қилиб, чет тиллар ўқитиш методикаси педагогика фани билан узвий боғлиқ бўлиб чет тили ўқитувчиси ўқув жараёнида педагогиканинг дидакти тамойилларига амал қилиши зарур.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Педагогика билан чет тиллар ўқитиш методикасининг фарқи ҳақида сўзланг.
2. Дидактика педагогиками ёки унинг бир қисмими ?
3. Чет тиллар ўқитишда дидактиканинг нималарига асосланамиз ?
4. Дидактик тамойил деганда нимани тушунасиз ва улар нечта ?
5. Дидактик тамойилларни ҳар бир фан ўз шароитига, хусусиятларига мослаб қўлайдимиз, нега ?
6. Дидактик тамойилларнинг ҳаммаси ҳар бир дарсда татбиқ қилинадими ?
7. Дидактиканинг кўргазмалилик тамойилини чет тили ўқитишга мослаб қўлланг.

4-§. Чет тили ўқитишнинг мақсадлари ва мазмуни

1. Ўрта мактабларда чет тили ўқитиш мақсадлари

Жамиятнинг ижтимоий буюртмаси, шароити, сиёсати доим умумтаълим ўқув юртининг, мактабининг ишини, мақсадини белгилаб беради. Жамият талаба амалий, коммуникатив мақсадни ойдинлаштиришга таъсир қилади. Чет тили ўқитиш мақсадлари жамият тараққиётига, ривожланишига қараб ўзгариб туради. Ўрта мактабда чет тилини ўқитиш ўз мақсадларига эга. Биз буни олдиндан аниқлаб олишимиз зарур. Бу мақсадларни билиш чет тили ўқитиш методикаси курсини тузиш, ишлаб чиқишга таъсир қилади. Бу курс ўз методикасини шу мақсадларни амалга оширишга йўналтиради, мослаштиради. Акс ҳолда мақсадларни амалга ошириб бўлмайди. XX аср 40-50- йилларида мактабларимизда тинглаб тушунишни ўргатиш мақсади етакчи эди, гапириш эса фақатгина шакллантирилди. Ҳозир эса улар давр, жамият талабига қараб ўзгарди. Чет тили ўқитиш мақсадлари ўқитиш мазмунини, воситасини, методларини, тамойилларини аниқлайди. Ўрта мактабда чет тили ўқитиш мақсадлари ўз хусусиятига эга.

Ўрта мактабда фанларнинг ўқитилишини кузатсак, таҳлил қилсак, улар ўқувчиларда турли малака ва кўникмаларни шакллантиради. Физика, химия, тарих каби фанлар ўқувчиларни ҳаётдаги физик, химик ҳодисалар билан таништиради, тарих орқали ўтмишнитаништириб билим, умумтаълим берилади ҳамда улар орқали ўқувчилар тарбияланади. Лекин қисман физикадан, химиядан бўладиган ҳаётдаги ҳодисаларни ўқитувчи тажриба орқали кўрсатиши, ўқувчилар ўзлари ҳам уларни амалда қўллашлари мумкин. Улар физи-

кавий, химиявий ҳодисаларни дарсда, амалда тўлиқ бажариб кўрсата олмайдилар. Тарих бўйича умуман воқеаларни амалда бажариб кўрсатиб бўлмайди. Шунга мувофиқ бу фанлар олдидаги умумтаълим ва тарбиявий мақсадлар қўйилади.

Ўрта мактабда яна бошқа фанлар ёки дарслар бор, булар ашула, расм, чизмачилик, жисмоний тарбия, ўзбек тили, рус тили фанларидир. Бу фанлар бўйича дарсларни таҳлил қилсак, улар ўзгача хусусиятларга эга. Ўқитувчилар жисмоний тарбия

дарсларида ҳаракатларни кўрсатиб, уларни бажаришга , ўқувчиларни малака ва кўникмаларини мустақил бажаришга ўргатадилар.

Мана шу иккинчи гуруҳга чет тили ўқитиш киради, лекин у махсус хусусиятга эга. Бу фанлар каби чет тили фани ҳам умумтаълим беради ва тарбиялайди, ҳамда тилни амалда қўллашга ўргатади, коммуникация ҳосил қилади. Бундан кўриниб турибдики, чет тили ўқитишдан асосий мақсад чет тилини амалда қўллашдир.

И. В. Раҳмонов устози Л. В. Шчербанинг фикрини ривожлантириб ўзининг “Ўрта мактабларда чет тили ўқитишнинг баъзи бир масалалари” мақоласида чет тили ўқитишнинг асосий мақсадларини белгилайди.

У чет тили ўқитишнинг мақсадлари умумтаълим, тарбия бериш ва коммуникация ҳосил қилиш ҳамда ҳосил қилинган малака, кўникмаларни бошқа мақсадларда ишлатишдан иборат дейди.

Бу коммуникация ҳосил қилиш, коммуникатив ёки амалий мақсад бошқа ўқув предметларини ўқитиш мақсадларидан ажралиб туради. Коммуникатив ёки амалий мақсад деганда ўқувчиларга ўзгалар фикрини оғзаки ва ёзма тушуниб қабул қилиш ва ўз фикрини оғзаки ва ёзма баён қилишни ўргатиш тушунилади. Буни янада кенгайтириб биз ўқувчилар маълумотни янги восита –инглиз тили орқали, ёзма қабул қилиши, тушунишини ва уни оғзаки, ёзма қайтариғи деб таърифлашимиз мумкин.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб чет тиллар ўқитиш ўз олдига 1) амалий ёки коммуникатив, 2) умумтаълим бериш, 3) тарбиялаш, 4) ҳамда И. В. Раҳмонов таъбирича, ҳосил қилинган малака ва кўникмаларни бошқа мақсадларда ишлатилишни, яъни ривожлантириш мақсадларини қўяди.

Умутаълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлар коммуникатив мақсадни амалга оширишда содир бўлади. Бу 4 та мақсадларни кенгроқ кўриб чиқамиз:

1. Коммуникатив (амалий) мақсад:

Бу мақсад орқали ўқувчиларда инглиз тили материаллари бўйича малака, кўникма ҳосил қилинади. Ўқувчилар лексик, грамматик талаффуз материалларини нутқда ўзлари мустақил қўллай олишлари керак. Инглизча оғзаки нутқ, ўқиш, ёзув кўникмалари ҳосил қилинади.

2. Умумтаълимий мақсади:

Бу мақсад орқали ўқувчиларнинг тафаккурини янада ўстириш, инглиз тилидан маълумот олиш ва бериш, инглиз тилини янада чуқурроқ англаб олиш, инглиз тили ҳақидаги янги билимлар ҳамда тили ўрганилаётган мамлакат халқининг тарихи, адабиёти ва маданияти ҳақида тушунча ва маълумотлар олиш ҳисобига талаба ўқувчилар дунёқарашини кенгайтириш тушунилади. Ўқувчиларнинг англаш, фикрлашини ўстириш, дунёқарашини кенгайтириш чет тили ҳисобига ёки инглиз тилида бўлади.

3. Тарбиявий мақсад:

Бу мақсад чет тили – инглиз тили дарсида байналмилал, ахлоқ ва эстетик тарбия бериш ҳамда меҳнатга муносабатини тарбиялашни кўзда тутди. Албатта, булар инглиз тили – материаллари орқали инглизча нутқ мавзусини, инглизча матнлар мазмунини таҳлил қилиш орқали амалга оширилади.

4. Ривожлантирувчи мақсад:

Бу мақсад ўқувчи, талабаларни шахсан билиш – ўрганиш, ўргатиш йўл – йўриқларини белгилаб беради. У тил фактларини таҳлил қилиш, умумлаштириш, мустақил хулоса чиқариш, тинглаш, нутқ, ҳаракат малакаларини ривожлантиради. У тасаввур қилиш, нутқ вазиятини тузиш орқали ўргатишни, нутқда мантиқий боғлиқлик бўлишини, мустақил фикр қила олишни, сўзлар маъносини фаҳмлаб топишни, луғат, қўлланмалар билан мустақил ишлашни ҳамда факультатив машғулотларга, синфдан ташқари ишларга мустақил тайёрланишни, уларни ўтказишни ривожлантиради.

Юқоридаги тўртта мақсад доимо бир-бирини тўлдириб туради, бир - бири билан алоқада бўлади. Ҳар бир

дарсида ўргатиладиган, қайтариладиган инглизча тил материаллари, нутқ фаолиятлари орқали шу тўртта мақсадлар амалга оширилиши керак.

Чет тиллар ўқитишнинг мақсадлари устида 1947 йилда Л. В. Шчерба, 1950 йилда А. Н. Манигетти, 1965 йилда И. В. Раҳмонов, 1970 йилда В. С. Цетлин, 1971 йилда О. И. Москальская ўз қўлланма ва мақолаларидатўхтаб ўтгнлпр. Кейинги пайтда бу масала билан И. Л. Бим ҳам шуғулланди.

Унинг фикрича, чет тилларини ўқитишнинг амалий, тарбиявий, таълимий, ривожлантирувчи мақсадларни амалга оширишда ҳар томонлама ёндашиш керак. И. Л. Бимнинг фикрича,

амалий мақсад бу чет тилида бевосита ва китоб орқали алоқа қилишга ўргатишдир.

У айтадики, чет тилини ўқитишда охирги мақсад ёки охирги амалий натижа бўлиб экстралингвистик маълумотни эгаллаган лингвистик материал орқали қабул қилиш ва қайтаришдан иборатдир.

Шу фикорни ҳисобга олиб мақсадларни 2 гуруҳга бўлади.

1. Лингвистик маълумот орқали малака ва кўникмаларни шакллантириш;
2. Экстралингвистик маълумот орқали малака ва кўникмаларни шакллантириш;

И. Л. Бим нутқ фаолиятларини тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув бўйича сўнгги эришиладиган мақсадларга, ҳар бир параграф (Lesson), дарс туркумлари бўйича алоҳида аниқ эришиладиган мақсадларига ажратади, дарснинг алоҳида бўлимларига, ҳамда ҳар бир ҳаракат усулини тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув вазифаларига бўлади.

Ўқувчи, талабалар мактабни тугатаётганларида инглизча фикрни оғзаки, ёзма қабул қила олиши, тушуна олиши ва оғзаки, ёзма равишда баён қила олиши талаб қилинади.

Умумий ўрта таълим ва махсус мактабларда дарс соатларининг сони шу мактабларга оид дастурларда берилади. Мактабларда чет тиллари махсус дастур ва дарсликлар асосида ўқитилади. Бундай инглиз тили махсус мактабларимиз учун ҳали дастур ва дарсликлар ишлаб чиқилмаганлиги учун ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларда ўқитувчилар ўзлари йўналишни хусусиятини ҳисобга олиб, турли хил дарсликлар, қўллан-

маларни танлаб фойдаланмоқдалар ёки ўқитиш рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг дастур ва дарсликлари қўлланилмоқда.

2. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШНИНГ МАЗМУНИ

Ўқитиш мазмуни методиканинг муҳим масалаларидан биридир. Методика буни аниқлаши, ҳал қилиши лозим. У чет тили ўқитиш мазмунига қараб метод, тамойил, усул, йўллари ишлаб чиқади. Олимлар, методистлар чет тили ўқитишнинг мазмунини турлича ҳал қилганлар. И. Д. Салистра чет тили ўқитиш мазмунига тил материалидан ташқари малака кўникмаларни ҳам киритади.

И. А. Бим ўқитиш мазмуни ва ўқув предмети мазмунини алоҳида тушунади. Ўқитиш мазмуни деганда у ўқиш, ўқитиш жараёнини белгилайди. Ўқитиш мазмуни орқали белгиланган мақсадга тезроқ эришиш учун лингвистик материални методик томондан ташкил қилиш зарур. Чет тили ўқув предметининг мазмуни эса белгиланган мақсад учун танланган ва аниқ ташкил қилинган ўқув материалidir.

Ҳозирги даврда ўрта мактабларда чет тили ўқитиш мазмуни деганда: мактаб ўқувчилари оладиган тарбиянинг мақсад ва вазифалари билан аниқланадиган билимлар, материаллар, машқлар ва кшникмалар хусусияти ҳамда ҳажми тушунилади. Ўқув предметининг мазмунини белгилашда асосан 2 та умумий талабни ва уларнинг бир-бирига боғлиқлигини эсдан чиқармаслик керак:

1) танланган ўқитиш мазмунини олдимизга қўйган мақсадимизга эришиш ёки олмаслигимиз талаби;

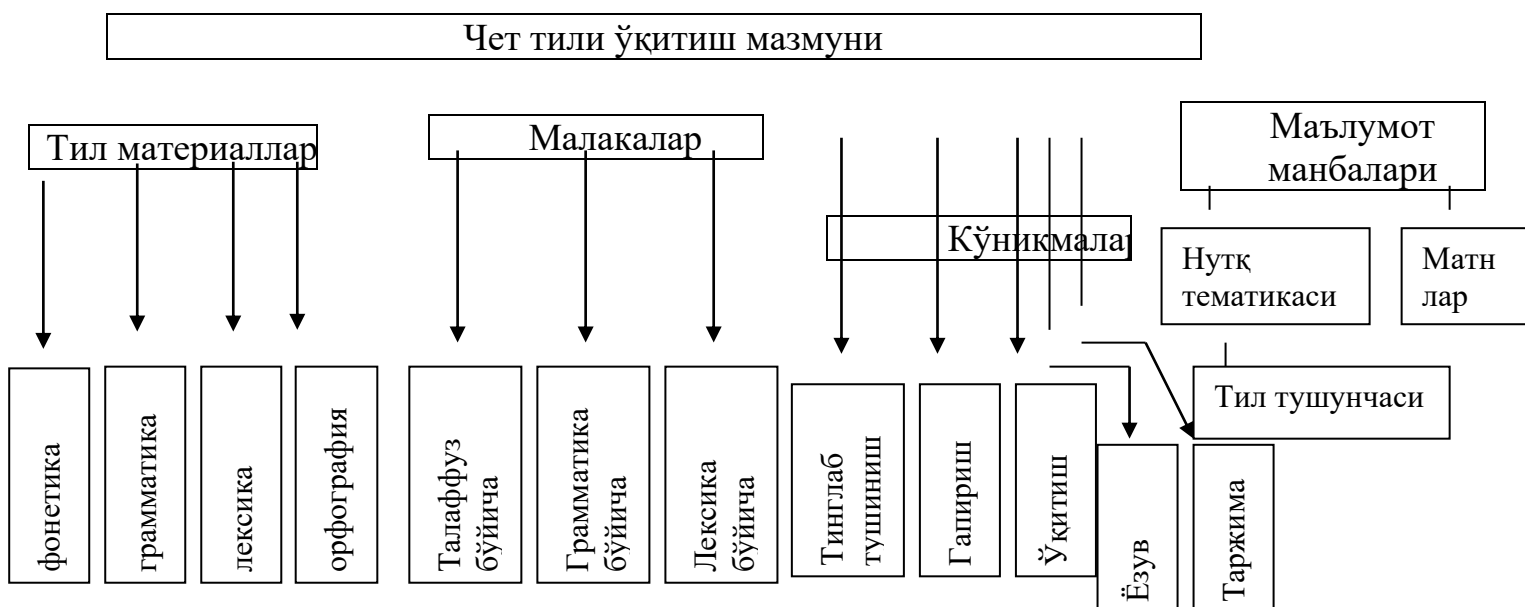
2) шу бизнинг аниқ шароитимизда танланган ўқитиш мазмунининг ўқувчилар, талабалар томонидан ўзлаштириш ёки ўзлаштира олмаслик талаби. Ба 2 та талабни ҳисобга олиб чет тили ўқитиш предметининг мазмунини белгилаш мумкин.

Ўрта мактаб чет тиллар дастури лойиҳасида инглиз тили ўқитиш мазмунини белгитлаб кўрсатилади. Ҳар бир чет тили ўқитувчиси ўз ишини шу дастур асосида ташкил қилишга мажбурдир.

Ҳозирги даврда чет тилини ўқитиш методикаси предметининг мазмунига қуйидагиларни киритилади.

- 1). Мавзу: (тематика) оғзаки нутқ ва ўқиш мавзулари.
- 2). Тил материаллари (фонетика, лексика, грамматика.)
- 3). Лексик, грамматик, орфографик, талаффуз кўникмаларини шакллантириш , ривожлантириш;
- 4). Нутқ малакалари (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув малакалари)ни шакллантириш, ўргатиш, ўстириш.
- 5). Инглиз тилининг устида ишлаганда кўшимча адабиётлар билан ишлаш кўникмаларини ўргатиш.

Мавзуга асосан матнлар танланади. Нутқ малакаларини, фаолиятини эгаллаш чет тили ўқитиш амалий мақсадининг мазмунидир. Биз чет тили ўқитиш мазмунини қуйидаги 4 типга бўлишимиз мумкин, уларни қуйидаги жадвалдан яққол кўриш мумкин:

Чет тили ўқитиш мазмуни чет тилидан нималарни ва нималарга ўргатиш саволларига жавоб беради. Методик адабиётларда ўқитиш мазмуни аниқланган, танланган бўлсада, ўқитиш мазмунини танлаш муаммоси методика фанининг энг қадимий муаммоларидан биридир. Ҳозирги пайтда ўрта мактаб учун чет тиллари

(инглиз, немис, француз) бўйича тил материаллари танлаб олинган. Тўғри, танланган мазмун мақсадга эришишда катта ёрдам беради. Мазмунини танлашда ўқитиш мақсади ҳисобга олинади ҳамда у етакчилик қилади. Мазмун танланганда тил материаллари билан бирга нутқ намуналари ҳам танланади. Улар нутқни ўргатишда асос бўлади. Мазмунни танлашда ўқитиш, ўргатишни методик ташкил қилиш ҳисобга олинади. Ўқитиш мазмуни, ўқитишнинг шарт-шароити билан боғлиқдир. Чет тили ўқитиш мақсади ўқитиш мазмунининг ҳажмига ҳам таъсир этади.

Ҳозирги даврда чет тили ўқитиш мазмуни устида анчагина илмий ишлар қилинган. 1987 йилда Ж. Ж. Жалоловнинг чет тили ўқитиш мазмуни масалаларига бағишланган монографияси (Проблема содержания обучения к иностранному языку) босмадан чиқди. Унда чет тили ўқитиш мазмуни масалалари тилшунослик, психология, дидактика, лингвометодика нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган ҳамда унинг асосини белгилаш, аниқлаш йўл –йўриқлари, талаблари кўрсатилган. Ҳозирги даврда чет тилини ўқитиш мазмунини нутқ фаолиятининг турига қараб танлаш ғоялари кенг ривожланмоқда.

Ҳозирги даврда чет тили ўқитишни тубдан ўзгартиришни кўзда тутади. Унинг қуйидаги 3 та талаби бор.

1. Чет тили ўқитиш илмий савиясини ва амалий йўналишда бўлишини ошириш;
2. Чет тили предметининг тарбиявий томонини кучайтириш;
3. Чет тили ўқув предметини мустақил эгаллаш.

Биринчи талаб 2 хил йўл билан амалга оширилиши мумкин.

1-йўл. Ўқитишмазмунини ўзгартириш.

2-йўл. Чет тили ўқитиш методикасини қайта қуриш.

Қайта қуришда ҳозирги даврда жавоб берилмайдиган эски метод, йўл-усулларни чиқариб ташлаб таълим-тарбия бериш, ўқитиш тизимини мукамаллаштиришдир.

Чет тили методикасининг илмий савиясини ошириш илғор тажрибаларни оммалаштириш, лингвистикани, психологияни, педагогика, психолингвистикани янгиликлари асосида методикани қайта қуришдир.

Чет тили ўқитишни амалий йўналишда бўлиши учун ўқувчи, талаба диққатини чет тили устида мус-

тақил ишлаш ва малака кўникмасига қаратиш лозим.

Чет тили ўқув предметининг тарбиявий томонини ошириш, кучайтириш, мазмунли, тарбиявий характердаги матнларни, рўзнома, ойнома мақолаларини ўқитиш орқали, ижтимоий-сиёсий, тарбиявий масалаларни таҳлил қилиш, матннинг асосий ғоясини аниқлаш орқали ҳамда синфдан, мактабдан ташқари ишлар орқали оширилади. Улар ўқувчи, талабаларни ватанпарварлик, байналминалчилик, дўстлик руҳида тарбиялайди, дунёқарашини кенгайтиради.

Ҳозирги давр талабларини амалга оширишнинг яна бир йўли ўқувчиларга, талабаларга ортиқча материал беришни камайитириш, ўқув жараёнини оддий ҳолатга келтиришдир. Булар янги чет тиллар дастурида ҳисобга олинган ўқитувчи бунинг ўқувчилар, талабалар томонидан материални ҳар томонлама амалий эгаллатиш жиҳатидан ёндошади. Шу сабабдан ўқитувчи ишларини тил материалларини продуктив (гаприш, фикрни ёзма баён қилиш) ва рецептив (тинглаб тушуниш, ўқишда) ўзлаштиришга, ўқувчи, талабалар потенциал луғатини кенгайтиришга қаратади. Мустаҳкам билим беришнинг асоси- ўқитиш жараёнининг унумдм умумлашган, такомиллашган бўлишидадир. Кейинги пайтларда яна оптималлаштиришдан ҳам кенг фойдаланилмоқда. Оптималлаштириш чет тили ўқитилаётган вазият, шароит, синф, мактабга мос, осон, қулай метод, йўл, усул, тизим, тамойил, восита, машқларни излаш ва танлай билиш, қўллашдир. Оптималлаштириш турли типдаги ўқув юртлари, мактаблар учун ўзига хосдир, чунки дарс соатлари турлича бўлади, ўқувчиларнинг, талабаларнинг она тили хусусиятлари ҳам турлича таъсир қилади.

Оптималлаштириш:

1. Чет тили ўқитилаётган шароитда ишлатиладиган йўл, усулларни экспериментал орқали текширишамда ўқитувчиларнинг илоғор тажрибасини оммалаштириш, умумлаштириш;

2. Техник воситаларни кенг қўллаш;

3. Она тили тажрибасини ҳисобга олиш йўллари мавжуд.

Ҳозирги давр коммуникатив малака, кўникма – чет тилида маълумот бериш (гапириш, фикрни ёзма баён қилиш орқали) ва маълумот олиш (ўқиш, тинг-

лаб тушуниш орқали) малака ва кўникмаларни янада ўстиришни, таълим билан тарбияни бирга олиб боришни талаб қилади.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Мақсад деганда нимани тушунасиз?
2. Ҳозирги ўрта мактабда қандай мақсадлар амалга оширилади? Улар бир дарсда амалга ошириладими?
3. Улар бир-бири билан боғлиқми?
4. Мазмун деганда нимани тушунасиз? Чет тили ўқитиш мазмуни нималарданиборат?
5. Ўзбек тилида ўқитиладиган ўрта мактабларнинг чет тилини ўқитиш мазмуни алоҳида ишлаб чиқилганми?

5-§. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНING ТАМОЙИЛ, УСУЛ ВА ЙЎЛЛАРИ

Ҳар бир чет тили ўқитувчиси билиш зарур бўлган чет тили ўқитиш методикасининг тамойил, усул ва йўллари бор. Чет тили ўқитиш методикаси тамойилларини айрим олимлар таълим тарбия қонунларини белгиловчи усуллар воситаси десалар, бошқалари уни метод заминида ётувчи бошланғич асосий дастлабки қоида деб биладилар.

Ҳозирги даврда чет тили ўқитишда турли тамойиллардан фойдаланилади:

1. Лингвистик тамойиллар.
2. Дидактик тамойиллар.
3. Психологик тамойиллар.
4. Чет тили ўқитишнинг соф методик тамойиллари.

Дидактик материаллар ўз навбатида тарбия бериш тамойили, таълимни ҳаёт билан боғлаш тамойили, онглилик тамойили, ижодий фаоллик тамойили, билимни мустаҳкам эгаллаш тамойили, билимни мустаҳкам эгаллаш тамойили, ўқувчиларга тушунарли қилиб ўргатиш тамойили, ўқитиш тамойили, ўқувчиларни индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш тамойилларига бўлинади. Чет тиллар ўқитиш методикаси бу тамойилларни ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, мослаштириб ишлатади. Чет тили ўқитишда вербализация ва корреляция деб аталувчи психологик тамойиллардан ҳам фойдаланилади. Вербализация тамойили тилни оғзаки нутқ шак-

лида ўргатишни, корреляция тамойили эса энг зарурий ўрганилаётган тил материалларини белгиланган мавзулар асосида ўргатишни кўзда тутади.

Чет тили ўқитиш соф методик тамойиллари учна бўлинади.

1. Умумий тамойиллар. Уларга: 1) Чет тилини ўқитишнинг коммуникативлик йўналишида бўлиш тамойили; 2) Она тили хусусиятини ҳисобга олиш тамойили; 3) Чет тили ўрганишнинг ҳамма босқичларида машқ ўтказиш тамойили киради.

2. Хусусий тамойиллар. Уларга: 1) Чет тилини нутқ намуналари ва моделларида ўргатиш; 2) Нутқ амалиётини тил амалиёти билан бирга олиб бориш; 3) Барча нутқ фаолияти турларини бирга ўқитиш; 4) Чет тили ўргатишда оғзаки илгарилаш; 5) Чет тили ўқув фаолиятининг апроксимация қилиш; 6) Бошланғич босқичда чет тилини тезлаштириш орқали ўқитиш тамойиллари киради.

3. Чет тили ўқитишнинг яна махсус тамойиллари бор. Улар асосан лексикани, грамматикани, фонетикани, нутқ фаолиятларини ўзлаштиришга қаратилади.

Грамматика бўйича махсус тамойилларни В. С. Цетлин, лексикага оид махсус тамойилларни В. А. Бухбиндер, техник воситаларнинг махсус тамойилларини М. В. Ляховицкийлар ишлаб чиққанлар. Махсус тамойиллар устида И. В. Раҳманов, А. П. Старков, Ведель, Гурвич, С. Ф. Шатилов, Е. И. Пассов, И. С. Ильин, Н. Д. Салистралар иш олиб бордилар. Чет элликлардан америка методисти Роберт Ладони кўрсатиш мумкин. У 40 та махсус тамойил ишлаб чиққан. Улар методик адабиётларда ёритилган. Ўқувчи, талабаларда тил материали бўйича кўникма ҳосил қилишда, нутқ фаолиятини шакллантиришда махсус тамойилларга риоя қилинади.

Дидактикада методни ўқитувчининг ўқувчи, талаба билан ишлаш усулининг йиғиндиси деб тушунилади. Метод ўқитувчи фаолиятининг умумий моделидир. Метод орқали 4 та мақсад амалга оширилади. И. В. Раҳманов “Метод-мақсад бўйича йўналтирилган тизим бўлиб, у бир-бири билан шартли боғланган усуллардир” деб таърифлайди. Е. И. Пассов эса методни вазифалар бўйича бир-бири билан шартли боғланган тамойиллар тизимидир деса, И. Л. Бим методни ўқитиш ва ўқиш йўллари йиғиндисидир, дейди.

И. В. Раҳмановнинг фикрича чет тилини ўқитишнинг 3 методи бор:

1. Намойиш қилиш (демонстрация) методи.
2. Тушунтириш методи.
3. Машқ ишлатиш методи.

Намойиш қилиш методи орқали тил материаллари тушунтирилади. Машқ ишлатиш методи етакчи бўлиб, унда ўқитиш мақсади, материали, ўқувчилар, талабалар таркиби, ёши ҳисобга олинади. И. Л. Бим методларни ўқувчи, талаба ва ўқитувчининг методларига бўлади: Ўқитувчи методларига: 1) кўрсатиш, 2) тушунтириш, 3) машқ бажартириш, 4) қўллаш олиш методлари киради. Ўқувчи, талаба методларига эса: 1) танишиш, 2) фикр юритиш, бахслашиш, ўйлаш, 3) сунъий нутқ вазиятида машқ бажариш, 4) турли хил нутқ фаолиятларини табиий нутқ вазиятларида қўллаш киради. Ҳозир мактабларимизда чет тили ўқитишда онгли-таққослаш, онгли-коммуникатив методлари қўлланиляпти.

Ҳозирги онгли-амалий метод бўйича яратилган инглиз тили дарсликларимиз рус тилида ўқитилаётган мактабларда кенг қўлланиляпти. Ўзбек тилида ўқитиладиган мактаблар учун яратилган инглиз тили дарсликлари онгли таққослаш методи бўйича ишлаб чиқилган, лекин улар қайтадан ишлаб чиқилмоқда. Чет тили ўқитишнинг усуллари, йўллари ҳам бор.

Бу йўл қисқа методик ҳаракат бўлиб, аниқ топшириқ, вазифани ҳал қилишга қаратилгандир. Ўқувчи ва ўқитувчининг фаолияти кетма-кет аниқ мақсад билан йўналган йўллар туркумидан иборатдир. Агар метод билан йўлни таққосласак, метод асосий фаолият билан, яъни таништириш, машқ қилиш, қўллаш, йўл эса иш ёки ҳаракат билан янги сўзни таржимасиз маъносини очиш, гапни грамматик қоида асосида тузиш билан боғлиқдир. Йўллар туркумининг йиғиндиси усулни ташкил қилади. *Масалан*, сўзларнинг маъносини очишни иккита усули бор, таржимали ва таржимасиз усуллар. Улар ўз ўрнида маъносини очиш йўлларига бўлиниб кетади, масалан, сўзнинг маъносини расм орқали, предмет орқали очиш йўллари. Чет тилини ўқитишда тамойиллар, методлар, йўллар, усуллар жуда зарурдир.

Улардан тўғри, унумли фойдаланиш керак. Бу эса ўқитувчига боғлиқдир.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Тамойил деганда нимани тушунасиз?
2. Чет тили ўқитишда қандай тамойиллар мавжуд? Улар ўқув юртларда, мактабларда қўлланиляптими?
3. Метод деганда нимани тушунасиз?
4. Чет тили ўқитишда қандай методлар мавжуд? Улар ўқув юртларда қўлланиляптими?
5. Методлар йиғиндиси тамойилни ташкил қилади?
6. Усул, йўл деганда нимани тушунасиз? Уларнинг турларини мисол билан гапиринг.
7. Ҳозир ўқув юртларда инглиз тили ўргатишда қандай усул, йўллар қўлланилади?
8. Ўқув юртларида тамойиллар, йўл- усулларсиз инглиз тилини ўқитиш мумкинми?

6-§. ЧЕТ ТИЛЛАР ЎҚИТИШ МАШҚЛАРИ ТИЗИМИ

Биз машқ деганда нутқ ёки тилга оид ишларни бир неча махсус ташкил қилинган ўқув шароитида бажарилишини тушунамиз. Методик адабиётларда чет тилини ўқитишда машқларнинг мақсад, вазифасини аниқлашда уларни белгилаш ва турли ёндашишлар мавжуд.

1. Чет тили ўргатишда қўлланиладиган машқлар

К. Д. Ушинский кўрсатганидек, машқларнинг маълум тизим ҳолида бўлишлиги уларнинг муваффақиятли қўлланилишининг энг биринчи ва асосий хусусиятидар. Машқлар тизимининг камчилиги эса кўп сонли ва кўп вақт бажариладиган машқларнинг яхшимаслиги натижалар бермаслигининг асосий сабабидир. Тил ўқитиш шарт-шароитларининг тизимини яратиш муаммоси амалий ва назарий жиҳатдан жуда муҳим ҳисобланади. Унинг муҳимлиги чет тиллар ўқитишда амалий методиканинг бугунга қадар етарли, маълум мақсадда йўналтирилган тўла машқлар тизимига эга эмаслиги билан белгиланади. Чет тили ўқитишда қўлланиладиган машқларнинг айрим тип ва турлари қанчалик са-

марали бўлса, улар тил ўргатишнинг бутунлай муваффақиятли бўлишлигини белгилайди. Тил ўргатишдаги муваффақият фақат машқларнинг самарали тизимини таъминлаши мумкин. Бу муаммо назарий жиҳатдан энг мураккаб ҳисобланади. Бугунги кунда охиргача ҳал қилинмаган методиканинг вазифалари сифатида машқлар тизимидаги қуйидаги тушунчалар “тизим”, “кичик тизим”, “тип-тўплам”, “серия”, “цикл”, “машқлар гуруҳи” каби тушунчаларни кўрсатиш мумкин. Бу терминларнинг маъносини қуйидаги мисолда кўрсатамиз.

Чет тилларни ўқитишда қўлланиладиган машқлар тизимига тўртта кичик тизимдаги машқлар киради:

1. Гапиришни ўргатадиган машқлар.
2. Тинглаб тушунишни ўргатадиган машқлар.
3. Ўқишни ўргатадиган машқлар.
4. Ёзувни ўргатадиган машқлар.

Ҳар бир кичи тизимдаги машқлар ўз навбатида бир неча хусусий кўникмаларга ўргатадиган машқлар йиғиндисини ўз ичига олиши мумкин. Масалан, диологик нутқни ўргатадиган машқлар тўплами (йиғиндиси), монологик нутқни ўргатадиган машқлар тўплами. Ҳар бир машқлар тўплами нутқий ва техникавий малакаларни ўргатадиган учта машқлар сериясидан ташкил топади. Бизнинг мисолимизда улар қуйидагилардан иборат: биринчи машқлар серияси талаффуз малакаларини ўргатадиган машқлардан, иккинчи серия грамматик малакаларни ўргатадиган машқлардан ва учинчи серия лексик малакаларни ўргатадиган машқлардан ташкил топади. Ушбу машқларнинг ҳаммаси ўзаро бирга ва ўзаро боғлиқ равишда бажарилади. Ҳар бир машқлар серияси ўз навбатида қатор машқлар циклини ўз ичига олади. Масалан, талаффузни ўргатадиган машқлар, гапиришни синтактик томонини ўргатадиган машқлар, оғзаки нутқнинг морфологик малакаларини ўргатадиган машқлар цикли. Машқлар цикли маълум тил ҳодисаларини ўргатадиган анча кичик машқлар гуруҳига бўлиниши мумкин.

Машқлар тизимини тузишдаги асосий методик тамойиллар.

Ҳар бир машқ кичик тизимини тузишдаги биринчи методик тамойил машқларнинг асосий типлари ва турларини ўргатилаётган нутқ фаолияти тури лингвопси-

хологик характеристикаларига мос келишлик тамойили ҳисобланади. Ушбу тамойилга мувофиқ гапиришни, ўқишни ўргатадиган машқлар кичик тизимида ўқишда қўлланадиган коммуникатив машқлар асосий ўринни эгаллаши керак. Машқлар тузишда қўлланадиган иккинчи тамойил-ўқув жараёнида турли нутқ фаолияти турларининг бир-бирига ижобий таъсир этилишларини ҳисобга олишлик тамойилидир.

гапириш \longleftrightarrow тинглаб тушуниш;

гапириш \longleftrightarrow ўқиш, ўқиш \longleftrightarrow ёзув,

гапириш \longleftrightarrow ёзув;

тинглаб тушуниш \longleftrightarrow ўқиш.

2. Чет тилларни ўқитиш машқлари ва турлари

Машқлар тизими машқ типларига бўлинади. Машқ типлари эса ўз ичига машқ турларини олади ёки типлари машқ турларининг йиғиндисидир.

Методистлари машқларни олдин 2 та типга ажратганлар:

1. Тил машқлари.
2. Нутқ машқлари.

Тил машқлари тил материалларини ўргатиш, ўзлаштиришни, уларни ўргатишдаги қийинчиликларни йўқотишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Шунинг учун улар лексика, грамматика, фонетика ёки талаффуз, орфографияни ўргатиш машқ турларига бўлинади. Нутқ машқлари эса тил материаллари – фонетика, лексика, грамматика, орфография асосида нутқ фаолияти (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув) турларини шакллантириш, ўргатиш, ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу сабабдан бу машқ типини тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув машқ турларига бўлиш мумкин. Кейинчалик эса тил машқларини тайёрлов машқ типлари деб атала бошланди.

Ҳозрги пайтда кўп методистлар ўқув юртларда чет тилини ўқитиш мақсадларига машқларнинг мос келишлик мезонига кўра, уларни қуйидаги асосий типларини ажратишади.

9. Коммуникатив бўлмаган машқлар.

10. Шартли (ўқув) коммуникатив машқлар.

11. Ҳақиқий (табiiй) коммуникатив машқлар.

Коммуникатив бўлмаган машқлар биринчи тип саналиб ўз таркиби ва мақсадига кўра турличадир. Бундай машқларга тайёрлов, нутқий вазият билан боғлиқ бўлмаган машқларни киритиш мумкин. Бундай машқларнинг кўпчилиги нутқ вазиятлари ва нутқ контексти билан алоқада бўлмайди. Бу тип юқоридаги тил ёки тайёрлов машқ типи мақсадларини, яъни тил материаллари (фонетика, лексика, грамматика, орфография) ни ўргатишни ўз олдига мақсад қилиб кўяди. Шартли (ўқув) – коммуникатив машқлар иккинчи машқлар типига тегишлидир. Машқларнинг бу типи чет тиллар ўқитиш назарияси ва амалиётига 60 – йилларда киритилган. Бу типдаги машқларнинг характерли хусусияти шундан иборатки, бундай машқлар тил материаллини ўқув жараёнида шартли табiiй муомалага тақлид қилиб машқ қилишни амалга оширишига ёрдам беради. Шартли коммуникатив машқ типини баъзилар нутқ олди деб ҳам номлайдилар. Шартли коммуникатив машқ типи нутққа тайёрлаш, микронутққа ўргатиш вазифасини бажаради.

Машқларни учунчи типи ҳақиқий (табiiй, соф) коммуникатив машқлардир. Уни баъзи методистлар нутқ машқлари типини деб ҳам атайдилар. Бу машқлар типини микронутқ фаолиятини қўллашга ўргатади. Ҳақиқий ёки соф коммуникатив машқларга нутқ фаолияти турларидаги машқлар киради. Улар ўқувчи, талабаларнинг бу нутқ фаолияти турларини она тилидагидек қўллашга ўргатади. Бу ерда янги маълумот ёки хабарни оғзаки узатиш ёки уни ёзма шаклда идрок қилиш назарда тутилади. Ҳақиқий коммуникатив машқларни бажаришнинг асосий далили муомаладаги ҳақиқий эҳтиёж ҳисобланади. Лекин бу машқлар асосан ўқув шароитларида бажарилгани учун уларни таълимий машқлар деб аташ мумкин. Машқларнинг ушбу типини нутқни тинглаб тушунишни, гапиришни ва ёзувдаги машқларнинг кўп сонли турларини ўз ичига олади. Бу машқларнинг ҳаммаси коммуникатив кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилган. Улар тинглаб тушуниш, гапириш. Ўқиш ва ёзув машқ турларига бўлинади. Юқорида айтиб ўтилган машқ типлари методик татбиғини умумий ҳолда қуйидагича белгилаш мум-

кин: коммуникатив машқлар коммуникатив кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилган машқ турларини ўз ичига олади. Коммуникатив бўлмаган машқларга эса тил материални ўзлаштиришга йўналтирилган машқ турларини ўз ичига олади. Талаффузни, грамматикани, лексикани ўргатиш турлари бўлиши мумкин.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Машқ деганда нимани тушунасиз ?
2. Ўқитувчининг, ўқувчининг, талабанинг дарсдаги ҳар бир ҳаракати, чет тилидаги иши машқми ?
3. Машқ ишлатмай, чет тилини ўргатиш мумкинми ?
4. Машқлар тизими тўғрисида сўзланг.
5. Машқ турлари ҳақида сўзланг.

7-§. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ ВОСИТАЛАРИ САТТАРОВА 46-90

Чет тили ўргатишда, ўқитиш воситалари муҳим аҳамиятга эга. Ўқитиш воситалари деганда чет тили ўргатишда фойдаланиладиган, қўлланиладиган қурол-лари тушунилади. Чет тили ўқитишнинг турли ўқитиш воситалари мавжуд, Инглиз тили ўқитувчиси улардан фойдаланиб ўқувчиларга, талабаларга тил материал-ларни ўргатади, тушунтиради, малака ва кўникма ҳосил қилади. Улар етишмаса ёки бўлмаса биз ўқувчиларга, талабаларга инглиз тилидан тўлиқ амалий билим беришимиз, уларни тарбиялакишиз қийинла-шади. Воситаларни қўллаш тез тушунишга, онгли ўзлаштиришга, хотирада сақлашга ёрдам беради. Ўқитиш воситалари мураккаб ўқитиш тизимининг тар-кибий қисмидир.

Шу сабабдан воситаларнинг ўрни муҳим ва аҳами-яти каттадир. Г. В. Рогова кейинги пайтларда инглиз тилини ўқитишда ўқитиш воситалари ва ўқитиш мате-риалларини қўлланилиши тўғрисида тўхтаб уни қуйи-дагича таърифлаган: Ўқитиш воситаларини қўллаш ёки улардан фойдаланиш деганда биз ҳар хил турдаги шун-дай мосламаларни кўзда тутамизки, улардан биз инг-лиз тили материални ўқувчиларга тақдим қилишда, онгида мустаҳкамлашда, малака ва кўникмаларни шакл-лантиришда, текширишда фойдаланамиз.

У воситаларни 2 га бўлади: 1) механик бўлмаган — (non mechanical aids), 2) механик бўлган (mechanical aids) воситалар. Биринчисига синф, магнит доскала-рини, фланелеграфни киргизади. Синф доскасида ўқитувчи сўзларни ёзиб расмлар-ни, жадвалларни кўрсатиши мумкин. Фланелеграфни 30x40 сантиметрли тукли материални ёки қумли қоғоз-ни таранг тортиб, мустахкамлаб тайёрлаш мумкин. Ўқитувчи унга турли расмларни вақтинча ёпиштириб турлича нутқ вазиятларини ҳосил қилади.

Магнит доскаси (a magnet board) орқали ўқитувчи турли расмларни, сўзларни, карточкаларни ўқувчиларга кўрсатиб, дарсни ташкил қилиши мумкин. Ўқитувчи 30x40 сантиметрли фанерга туника ёпиш-тириб уни тайёрлаши ва асосий доскани бир четига осиб қўйиши мумкин. Сўнг кўргазмаларни кичик бир, магнит орқали вақтинча унга ёпиштириб қўйиб, дарс жараёнида фойдаланади: Иккинчи воситаларга магни-тафонни (tape recorder) радиодан (a gramophone or record player), диафильм кўрсатувчи проекторларни (a film strip projector), жадвал, карта, слайдларни кўрсатувчи проекторни (projector), телевизор, радио жиҳоз-ларини, ўқитиш машиналарини (teaching machine), тил лабораторияларини киргизади. Унинг фикрича, магни-тафон, радиодан инглизча сўзларнинг талаффузини, матнни ўқилишини эшиттириш, ўқувчилар нутқини ёзишда фойдаланиш мумкин.

Ўқувчи ва талабалар телевизор орқали инглизча нутқларни тинглашлари ва кўришлари мумкин. Радио-дан табиий нутқлар тингланади.

Г. В. Рогова ўқитиш воситаларидан ташқари яна қўшимча ўқитиш материалларини кўрсатади. Уларга ўқитувчи китобини (a teacher's book), ўқувчи китобини (pupil's book), программалаштирилган дастур материал-лари (programmed materials), тинглаш ва кўриш воситаларини киргизади.

Дастур материаллари программалаштирилган (дас-турли) таълимда, ўқитишда қўлланилади.

Кўриш материалларига предметлар, китоблар, сўзлар, гаплар ёзилган карточкалар, жадваллар, расм-лар, альбомлар, карталар киради.

Тинглаш материалларига эса маълумотлар, нутқлар ёзилган пластинкалар, магнит ленталари — фонограммалар киради.

Кейинчалик Г. В. Рогова воситаларни асосий ва кўшимча воситаларга бўлади.

Воситаларни ўқитувчи ва ўқувчи асосий воситала-рига ажратади. У ўқувчиларнинг асосий воситаларига дарслик, расмлар тўплами, кинофрагментлар, тарқатма матери-алларни киргизса, ўқитувчининг асосий воситасига эса мактаб дастурини, ўқитувчи китобини киргизади. Ёрдамчи воситаларни ҳам у шундай 2 га ажратиб, уларга ўқувчилар ва ўқитувчилар ўзлари тайёрлаган карточка-лар, жадваллар, расмлар, ўйинчоқлар, луғатлар, кўшимча ўқиш китоблари, ўқитувчи учун эса методик адабиётларни хиритади.

Тинглаш — кўриш материалларига овозли диа-фильмлар, фильмларни ҳамда телевизор орқали бериладиган материални ҳам кўрсатиш мумкин.

М. В. Ляховицкий чет тилининг ёрдамчи воситалари деганда ўқитиш мақсадини, топширигини, вазифаси-ни унумли, фойдали вақт сарф қилиб тезроқ амалга оширишга ёрдам берувчи ҳамма материалларни, ўқув жараёнига керак бўладиган воситаларни, куролларни тушунади.

М. В. Ляховицкий ёрдамчи воситаларни 2 та гуруҳга:

1. анъанавий (техник бўлмаган), 2) замонавий тех-ник воситаларга ажратади.

Биринчисига расмлар, жадваллар, дарсликларни кўрсатса, иккинчисига техник воситаларни киргазади. Техник воситалар деб, у фонограммани, фотограмма-ни, видеофонограммани тушунади.

Фонограмма — бу магнит лентасига, пластинкага ёзилган ва тинглаш канали орқали аппаратлар ёрдами-да қабул қилинадиган маълумот (информация)дир.

Фотограмма кўриш канали орқали қабул қилина-диган маълумотдир.

Видеофонофаммалари эса кўриш, тинглаш канал-лари орқали қабул қилинадиган маълумотдир.

Фонограммалар 8 типга бўлинади. 1) тинглаб тушуниш, 2) нутқ материалларини ўргатиш, 3) диалогни ўргатиш, 4) табиий диалогни ўргатиш, 5) тил материалларини ўргатиш, 6) гапиришни ўргатиш, 7) диалог шаклда сўзлашга ўргатиш, 8) нутқ машклари-ни бажариш типлари.

Биз фонограммалардан фойдаланиб, фонетик, оғзаки нутқ машғулоти, тақлид қилиш, тинглаш, грамма-

тик структураларни нутқца таний олиш машқларини бажартиришимиз мумкин.

Биз дарсларда техник воситаларни қўллаганимизда сунъий инглиз тили муҳитини яратишимиз, инглиз тилининг ўзини кўргазмалар қилиб кўрсатишимиз, тинг-лаб тушунишни ўргатишимиз, ҳамда ўхув жараёнини фаоллаштиришимиз, жонлантиришимиз, қизиқарли ташкил қилишимиз мумкин.

М. В. Ляховицкий ўқув воситаларини ўқувчилар ва ўқитувчилар фойдаланадиган воситалар тўпламига бўлади.

С. Ф. Шатилов эса ўқитиш воситаларини иккиса бўлади:

1) асосий ўқув воситалари, 2) қўшимча ўқув воситалари. У асосий ўқув воситаларига чет тили дарслиги-ни, яъни ўқувчи китобини киргизади. Дарслик ўқувчи учун ҳам, ўқитувчи учун ҳам қўлланмадир.

У ёрдамчи воситаларни 1), техникали ва 2) нотехникавий воситаларга бўлади. Ўқитувчи китоби, ўқувчи китоби, қўшимча ўқиш китоблари, грамматик маълумотномалар, кўриш қуроллари (расм, предметлар, кар-точкалар, жадваллар) техникасиз воситалардир. Техник воситалар фонограмма, фотограмма, видеофонограммалардир.

И. Л. Бим воситалар мақсад, мазмунни амалга оширишга хизмат қилади дейди. У ўрта мактаб учун мав-жуд қўйидаги воситаларни кўрсатади:

Ўқувчи китоби (дарслик), ўқитувчи китоби, ўқиш китоби, грампластинкалар, предметли расмлар, маз-мунли тематик расмлар, фланелеграфга ёпиштирувчи расмлар, диафильмлар, киноҳалқалар, кинофильмлар, ки нофрагментлар.

"Ҳозирги даврда ўқув воситаларига дастурлар, инг-лиз тили дарсликлари, ўқитувчи китоблари, ўқиш китоблари, турли расм, жадваллар, техник воситалар киритилипти.

Ҳозир воситаларни кўриш воағталарига (расм, пред-мет, жадваллар, фотограммалар) тинглаш воситаларига (фонограмма) ва кўриш-тинглаш воситаларига (кинофильм, овозли диафильм, видеофонограммалар) ажратилипти.

Воситаларнинг ҳаммаси ўқув методик тўпламига таш-кил қилади. Рус тилида ўқитиладиган мактаблар учун

инглиз, немис, француз тилларидан ўқув методик тўпламлари тузилган.

Ўқув-методик тўплам дарслик муаллифларини ол-дига қўйган мақсад, вазифаларини амалга оширишга, инглиз тилидан малака ва кўникмаларни яхшироқ шакллантиришга, ўстиришга ёрдам беради.

Ҳозирги ўқув методик тўпламига И. Л. Бимни айт-ганларидан ташқари лексик ва грамматик жадваллар ҳам киргизиляпти.

Ҳозир ўқув методик тўғшам (комплекс)ига

1. Дарслик (a text book);
2. Ўқитувчи китоби (teacher's book);
3. Ўқиш китоби (English reader);
4. Дарслик тил материаллари, мавзулари, матнлари, машқлари бўйича тузилган фонограммалар;
6. Дарслик тил материаллари, мавзулари, машқлари бўйича тайёрланган расмлар, тарқатма материаллар;
7. Дарслик тил материаллари, мавзулари, машқлар бўйича фонетик, грамматик, лексик жадваллар;
8. Дарслик мавзулари бўйича диафильмлар;
9. Клно, кинолавҳалар;
10. Дарслик мавзулари бўйича қисқа ҳажм (метраж)-даги кинофильмлар киради.

Энди ўқувчи китоби, ўқитувчи китобини кўриб чи-қамиз.

Ўқувчи китоби — ўқувчи учун дарслик ҳисобланади.

Ўқитувчи китобида ўқувчи учун ёзилган дарслик устида ишлашни, у орқали ўқитиш тамойиллари, ху-сусиятлари, режалари кўрсатилади.

Дарслик ўқувчи учун қўлланма бўлиб, амалий иш-лаш фаолиятининг қуроли ва ўқитувчи олдида қўйган вазифани амалга оширишда асосий воситадир.

Г. В. Рогова дарсликни ўқувчиларга инглизчани ўргатиш ва ўқитиш учун асосий восита деб белгилайди.

И. Л. Бимнинг фикрича ҳозирги давр дарслиги ўтиш тизимининг микромоделидир. Унда ўқитиш тизимининг ҳамма компонентлари баён қилинади. Кўпинча дарсликни ўқитиш ёки таълим бериш модели (лойи-ҳаси), ўқитувчи китобини эса таълимни (ўқитишни) амалга ошириш модели (реализацияси) деб тушунилади.

М. В. Ляховицкий ҳозирги давр дарслиги қуйидаги тамойиллар асосида тузилиши керак деган фикрни бил-диради.

1. Тизимлилик;
2. Ўқитишнинг ҳар бир 3 та босқичи хусусиятини ҳисобга олиш;
3. Дарсликда ўқув материалларининг бир-бирига боғлиқлиги;
4. Ўқувчининг она тилисини ҳисобга олиш;
5. Тил материалларини илмий асосда танлаш;
6. Дарсликдаги материаллар нутқ йўналишига эга бўлишлиги (речевая направленность);
7. Ўқув материалларини тақсимлаб такрорий жойлаштириш тамойиллари.

И. Л. Бим ҳам чет тили дарслиги масаласи билан шуғулланган ва немис тили дарслигини тузилишини ишлаб чиққан.

Оддин ўзбек тилида ўқитиладиган мактаблар учун инглиз, немис, француз тилларидан 5—6—7—8—9— 10-синф дарсликлари яратилган. Испан тилидан фақат 4—5-синф дарслиги бор. Ҳозирги даврда чет тилини ўқитишга муносабат ижобий томонга ўзгарганлиги, дарс соатининг кўпайганлиги сабабли, давр талаблари ҳисоб-га олиниб, турли типдаги ўқув юртлари учун янги ўқув дастурлари ва дарсликлари қайтадан ишлаб чи-қилмоқда.

Ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларнинг 5—6—7-синфлари учун инглиз тилидан ўқитувчи китоблари қам бор. Қолгак синф дарсликлари учун ўқитувчи китоблари, ўқув методик тўпламининг қолган қисмлари тўлиқ ишлаб чиқилмаган. English reader. Let's speak English ва грамматикадан қўшимча китоблар ёзилган. Дарслик авторлари ўз вақтида ўқитувчи китобини нашр қила олмаганликларини ҳисобга олиб, дарслик боши-да «Preface» орқали дарслик хусусиятлари, улар билан ишлаш тамойиллар қисқача инглизча ёритилган. Бу ўқитувчилар учун қисқача йўлланмадир ва жуда гўтри қилинган ишдир.

1999 йилда нашр қилинган ўқув дастури асосида яратилган «Ru High» дарсликлари 5—6-синфлар учун мўлжалланган. Улар ўқув-методик тўплам ҳисобланиб 4 қисмдан иборат:

1. Синф дарслиги (Class book)
2. Иш дафтари (Work book)

3. Ўқитувчи китоби (Teacher's book)

4. Фонограммалар ёзилган кассеталар киради.

Бу ўқув методик тўплам замонавий коммуникатив метод тамойиллари асосида ёзилган. Дарсликларда ўқув-чиларга мулоқат қилишни, улар билан жуфт-жуфт бўлиб ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганишга кенг ўрин берилган.

Инглиз тилини ўргатиш ролли ўйинлар, қўшиқлар, муаммоли масалаларни ечиш орқали ташкил қилинган. 5—6-сифлардан ташқари «Fly High» дарслик тўплами 7—8—9-сифлар учун ёзилмоқца.

Ҳозирги пайтда таълимда электрон ҳисоблаш ма-шиналари (ЭҲМ) компьютерлар ишлатилмоқда. ЭҲМ-лар орқали турли дастурлар тузилмоқда. Дастурли таъ-лим орқали инглиз тилни ўргатишда ЭҲМ, компьютерлар кенг ишлатилиши мумкин. Бундай таълим орқали ўқувчилар ўзлари чет тилини мустақил ўрганадилар. Уқувчилар дастурларни, кадрларни экранда кўра-дилар ёки уларни тарқатма карточкалардан ўқийдилар. Сўнг у топшириқ, вазифани мустақил бажариб, ўзларининг жавобларини экрандаги тўғри жавоб билан тақ-қослайдилар, хато қилган, қилмаганликларини била-дилар, Бу асосан қайта алоқа орқали амалга ошади.

Дастурли таълимнинг кадрлари Г. В. Рогованинг Methods of Teaching English қўлланмасининг 79—100-бетларида берилган.

Ўқув юртларда чет тилини ўргатишда чет тили дас-тури муҳим ўрин тутади. Ҳозир ўзбек ва рус тилларида ўқитиладиган мактаблар учун дастурлар^алохида-ало-ҳида ишлаб чиқилган, нашр қилинган. Ўзбек мактаб-лари учун чет тили дастури Республика Халқ таълим вазирлиги ва педагогика фанлари илмий текшириш институти қошидаги чет тиллари бўлими республика ўхув методик маркази томонидан ишлаб чиқилади, тас-диқланади. У давлат ҳужжати ҳисобланади. Чет тилидан дарс берувчи, таълим масаласи билан шуғулланувчи, албатта дастур талаби билан танишиш шарт.

Ундаги талаблар, тил материаллари ва нутқ фаолиятлари бўйича мазмун, талаблар ўқитувчилар учун кўрсатмадир. Ўқитувчи дастур асосида дарс режалари-ни тузиши, дарсни ўтказиши керак.

Дастурда 4 та: амалий, умумтаълим, тарбиявий, ри-вожлантирувчи мақсадлар амалга оширилиши кўрса-тилган.

Дастурда тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлар чет тилини ўқитишда ўқувчининг, фикрлашини, хотирасини, эстетик қарашларини, мустақил қизиқиши-ни, ўзини-ўзи тарбиялашларини ривожлантиришга қаратилиши зарур, дейилади.

Ҳар бир ўқитувчи чет тилини ўргатишда воситалар-ни кенг қўллаши лозим, шунда у тезда натижага эри-шади. Ўзбек мактаблари учун ҳам инглиз, немис, француз тилларидан тўлиқ ўқув-методик тўпламлари дасту-рини яратиш вақти келди ва яратилмапти. Бунинг учун мутахассислар, методистлар, воситалар, шароитлар бор. Ўқитиш воситалари кўргазмалилик тамойилини тад-биқ қилишда ёрдам беради.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

- 1. Ўқитиш воситаси деганда нимани тушунасиз?**
- 2. Инглиз тилини қавдай ўқитиш воситаларини бкласиз?**
- 3. Чет тили ўргатишда кўриш воситалари кўп ёрдам берадимми ёки танглаш воситаларими? Уларни қўллаш нисбати тўғрисида га-пиринг.**
- 4. Ҳар бир типдаги ўқув юртлари учун инглиз тилидан ўқув-методик тўплами борми?**
- 5. Инглиз тили ўргатишда инглиз тилининг қандай томонлари кўргазма, восита бўла олади? Ҳозир ўқитувчилар улардан унумли фойдаланяптиларми?**
- 6. Дарсликсиз, воситаларсиз инглиз тилини ўрганиш, ўргатиш мумкинми? Сабабини тушунтиринг.**
- 7. Ҳозирги давр инглиз тили дарслиги қаниси тамойилларга асос-ланиб тузилиши керак?**
- 8. Ҳозир инглиз тилидан ўзбек тилида ўқитиладиган ҳамма синф-лар учун дарсликлар борми ва ҳозирги давр талабига жавоб берадимми?**

8-§. ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНING РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

1. Чет тиллари ўқитиш методикасида қўлланилган методлар

Чет тилларини ўқитиш методикасининг ривожла-ниши тарихида қўлланилган методларни ўрганиш ме-тодика фани учун жуда зарурдир. Биз уни танқидий ўрганамиз, бундай ўрганиш чет тилларини ўқитиш

методикасининг илмий тадқиқот методлардан биридир. Ўрганиш орқали методикани кенгайтирамиз, ривожлантирамиз, бойитамиз. Чет тилларини ўқитишнинг ривожланиш босқичларида турли методлар қўлланилган. Улар қуйидагилар:

1. Таржима методлари. Улар икки хил кўринишда бўлган.

I. Грамматик-таржима методи; 2) Лексик-таржима методи.

II. Тўғри метод.

III. Гарольд Пальмер методи.

IV. Уэст методи.

Грамматик таржима методининг асосида грамматикага, таржимага кўп аҳамият берилган. Бу метод жонли тилга ўргатмайди, фақат диққат, эътибор шаклга қаратилиб, мазмунга аҳамият берилмайди.

Лексик-таржима метод чет тили ўргатишда таҳлил ва таржима қилишни асос қилиб олган. Унда ўқувчилар сўзларни, фамматикани эса қолдиришлари зарур эди. Лексик таржима методи орқали чет тили ўқитилганда матнни барчаси ҳам тушунарли бўлавермаган.

Тўғри метод таржима методга қарама-қарши вужудга келди. Бу метод тўғри деб аталишига сабаб чет тили-даги сўз, тушунча тўғридан-тўғри она тили ёрдамисиз ўргатилган. Бу метод орқали чет тилини ўрганишда асо-сий йўналиш малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш-га — гапиришни, ўқдшни, тинглаб тушунишни ўрга-тишга қаратилган. Тўғри метод чет тилини алоқа воси-таси сифатида ўргатиш фикрини илтари сурган. Бу фикр ўз вақтида ижобий фойда берган. Чет тили ўқитиш онгли бўлмаган, ёзувга кам аҳамият берилган, она тили қўлланилмаган, фамматика эса инкор этилган. Булар методнинг салбий томонларидир.

ГАРОЛЬД ШЛЬМЕР МЕТОДИ

Инглиз методисти Гарольд Пальмер Токиода яшаб японларга инглиз тилини ўргатади. Инглиз тилини ўрга-тиш натижасида ўз методини яратади. Унинг методи тинглаб қабул қилиш, такдид қилишга, ёдлаб ўрга-нишга асосланган. Ҳамма тил материаллари шундай ўргатилган.

Г. Пальмернинг асосий методик тамойиллари:

- 1) Тил ўргатишни оғзаки нутқдан бошлаш;
- 2) 1 ёки 2 ой давомида инкубация даврини ўтка-зиш, бу даврда ўқувчилар она тили иштирокисиз фақат инглиз тилини тинглаш, унинг фикрича, онг иштирокисиз тил ўргатишда кўп вақт кетмайди. Албатта бу нотўғри фикрдир;
- 4) фамматик материални жадвалда қоида бермай ўргатиш (у 100 та грамматик жадваллар тузган);
- 5) тилни алоҳида олинган гаплар тартибида ўргатиш;
- 6) қийинчиликларни аста-секин бериш;
- 7) психологик омил — қизиқишга, қизиқтиришга аҳамият бериш;
- 8) ўқувчиларнинг қулоқдарини (тинглаш) кўзга (кўришга) қараганда олдинроқ, тезроқ ишлатиш, чун-ки материал оғзаки ўргатилган.

Г. Пальмер инглиз тили ўқитишнинг оғзаки курсини ишлаб чиққи ва амалда қўллаб кўрсатди, қўллан-малар ёзди. У сўзларнинг маъносини очишда, фамма-тикани тушунтиришда она тилини қўллашга қарши эмасди. Бу эса тўғри методда янгилик эди. Бу билан у тўғри методни такомиллаштирди. Унинг методи қуйи-даги босқичларга бўлинади:

1. Редептив иш, машқ. Ўқувчилар фақатгина ўқитувчининг нутқини тинглаб ўзлаштиради: а) ярим онгли тушуниш (ўқитувчи талаффуз қилади, ўқувчилар тинг-лайди, холос); б) онгли тушуниш (ўқитувчи талаффуз қилиб ўқувчиларга ҳар хил топширик, вазифалар беради); в) инглиз тилидаги топширикларни. буйруқ-ларни, иш-ҳаракатни бажартиради (тушунган тушун-маганликларни текширади); г) Yes ва No машқи, (ўқитувчи умумий савол беради, ўқувчилар yes, no орқали жавоб бериб, материални ўзлаштирадилар).

2. Рецепттив таклид (иммитатив) машқ. Ўқитувчи гапирди, ўқувчилар маълум нутқ намуналарини: а) товушни; б) сўзларни; в) сўнг оддий гапларни таклид қилиб қайтардилар.

3. Маълум шароитдаги суҳбат. Ўқувчилар савол-жа-воб беришни ўрганадилар.

4. Одатдаги оддий шароитда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги суҳбат. У инглиз тилини ўқитишни 4 босқичга бўлади:

1. Бошланғич босқичга (Elementary stage).
2. Ўрта босқич (intermediate stage)

3. Юқори босқич (advantage stage)

4. Сўнги босқич. У инглиз тилини ўргатишни бош-ланиши бору, охири йўқ, биринчи 2 та босқичларга инглиз тили ўргатишда катга аҳамият бериш керак, кейинги босқичлар ўз-ўзидан ривожланиб кетаверади деган фикрни билдиради.

МАЙКЛ УЭСТ МЕТОДИ

Инглиз методисти Майкл Уэст Дехлида яшаган ва ишлаган. У ҳиндларга инглиз тилини ўргатган. Инглиз тилини ўргатиш натижасида у ўз методини ишлаб чиққан М. Уэстни методи қуйидаги тамойилларга асосла-нади: 1. Ўқувчи икки тиллибўлиши учун инглиз тили-ни ўқишдан бошлаб ўрганиши керак. 2. Инглиз тилини ўргатишни энг осон усули ўқишдир. 3. Ўқувчи ўқиш орқали инглиз тилини ўрганаётганда тезда муваффа-қиятни сезади. 4. Ўқувчи ўқиш орқали инглиз тилини ўрганаётганда ўқитувчининг тажрибаси, усталиги му-ҳим эмас. 5. Ўқувчи инглизча ўқиш малакасини эгаллай олса, бошқа малака-кўникмаларни мустақил ўрганиб кета олади.

У ҳам сўз маъносини очишда она тилини, таржи-мани қўллашга қарши эмас эди. Уэст ўзининг методи асосида тузилган қўлланма ва дарсликларини яратди, уларни амалда қўллаб кўрсатди. Бу китоблар бир-бири-ни мантиқий томондан давом эттиради, тўлдиради. М. Уэст 10 та ўқиш китобларини ёзган ва ўзи уларни қўллаб инглиз тилини ўргатган.

М. Уэстнинг битта китоби Teaching English in difficult circumstances (Обучение английскому языку в трудных условиях) рус тилига таржима қилинган. Ўқиш китоб-лари бизда нашр қилинмаган.

Г. Пальмер ҳам, М. Уэст ҳам тил материални тан-лаш масаласини кўтардилар, танлаш мезонларини иш-лаб чиқдилар, чет тилини ўқитиш методикасини бо-йитдилар, машқдар тизимини туздилар.

Г. Пальмер оғзаки нутқ орқали, М. Уэст эса ўқиш орқали инглиз тилини ўргатиш методикасини бойит-дилар, методик қўлланмалар яратдилар.

Г. Пальмер оғзаки нутқ бўйича, М. Уэст эса ўқиш ва оғзаки нутқ бўйича дарсликлар ёздилар.

2. Ҳозирги замон чет тили ўқитиш методлари

АУДИО-ЛИНГВАЛ МЕТОД

Бу методнинг намояндалари америка лингвист-методистлари Чарльз Фриз, Роберт Ладолардир. Уларнинг методи «oral approach» номи билан юритилади. Метод-моделлар, структуралар орқали чет тилини ўрга-тишга асосланган. Бу метод тамойиллари қуйидагилар:

1. Оғзаки нутқ ёзма нутқдан олдин ўргатилсин.
2. Талаффуз намунасини кўрсатиш ва тақлид қилиш.
3. Ўргатилган гапларни тузилиши бўйича эслаб қолиш.
4. Ёзувда фақат оғзаки нутқда ўрганилган материал-ларни бериш.
5. Қийинчиликларни аста-секин бериш.
6. Фақат амалий машқлар бажариш.
7. Ўқувчиларнинг дарсдаги 15% вақти ўрганилаётган материални тушунтиришга, қолган 85% вақтини эса тинглаш, гапириш бўйича машқ бажаришга ажра-тиш.

Бу метод мактабгача ёшдаги болалар ва катта ёшда-гиларни инглиз тилини ўргатишга мўлжалланган бўлиб, ўқувчилар маълум вақтгача ўқишга, ёзишга ўргатил-майди. Таржима фак,атгина тушунганликни текшириш-да фойдаланилган. Ўқувчилар 6 ҳафта давомида инглиз тилини оғзаки, сўнг ўқиш, ёзишни ўрганганлар.

Ч. Фриз Мичиган университетиде ишлаб «Teaching and learning English as Foreign Languages» китобини яратди. Унинг фикрича, чет тили ўқитишдан мақсад қандай бўлмасин, ўқувчилар тил материали билан би-ринчи марта тинглаш, гапириш орқали таништирили-ши лозим. Чарльз Фриз «American English Series» кито-бида қуйидаги машқларни беради:

1. Write **Statements**. Teil five things you do every day **and five things** you did yesterday ёки
2. Write a sentence about five people you know

Тўғри метод вакиллари тил материалларини танлаб чет тилини ўргатиш зарур деса, бу метод структура, моделларни танлаб ўргатишни таклиф қилади.

Роберт Ладо қуйидагиларни таклиф қилади:

1. Таклид орқали ёдлатиш.
2. Таниш структура асосида онгли равишда янги модел танлаш.

3. Модел, структураларни эркин қўллай олиш.

Юқоридаги метод бўйича оғзаки нутқ ҳам, таълим ўргатиш мақсади ҳам воситаси бўлган. Аудио-лингвал методи орқали меҳмонхона, магазин, порт, аэропорт, ресторанларда ишлайдиганларга инглиз тили ўргатилган.

АУДИО-ВИЗУАЛ МЕТОД

Аудио-визуал метод XX асрнинг 40-йилларидан ри-вожлана бошлади. Унинг асосчилари югослав методис-ти Петр Губерина, француз методистлари Поль Ре-ванк, Жорж Гугенеймдир. Бу методни тарғиб қилаётган, ишлаб чиқаётган!, марказ Париж яқинидаги Сен Клу шаҳарида жойлашган. Аудио-визуал метод чет тилида ўрганштаётган ҳамма тил материалларини расми-ни ёки экранда кўрсатиш ва тинглашиш орқали чет тилини ўргатади. Аудио-визуал метод муаллифлари қуй-идаги тамойилларни асос қилиб олганлар:

1. Жонли тилнинг диологик шакли олинган;
2. Ўқиш-ўргатишнинг асоси оғзаки нутқ дсб қарал-ган;
3. Янги материал бутун структураларни тинглаш, кўриш орқали берилган.
4. Янги тил материалларининг маъноси фақатгина предметларни, расмларни, ҳаракатларни, кинофильм, диафильм, слайдлари кўриш орқали очилган.
5. Янги тил материалларини ўзлаштириш тақлид қилиш, ёдлаш, ўхшашлиги бўйича янги структуралар-ни тузиш орқали бўлган.

Аудио-визуал метод орқали чет тили ўргатишда, ўрганишда ўқувчилар ўрганаётган материалларни бир вақтнинг ўзида^кам тинглайди, ҳам экранда ски расм-ларда кўради. Ўқитиш фақатгина чет тилида олиб бо-рилиб, тинглаш, кўриш, техник воситаларни кенг қўллашга мўлжалланган.

Метод қуйидаги 2 та босқични ўз ичига олади:

1. Рецепттив иш.
2. Репродуктив иш.

Рецептив ишда ўқувчилар суҳбатни чет тилида 2—3 марта тинглайди, кўради. Ёдида сақпашта ҳаракат қилади. Репродуктив ишда эса ўқувчи суҳбатни овозсиз кўра-ди, сўзловчининг ўрнига гапиради, қайтаради. Сўнгида эса ўқувчилар уни кенгайтирадилар.

Диалогни ўргатиш 4 та босқичга бўлинади:

1. Материални тақдим қилиш. Диафильмни овозли ва овозсиз кўриш.

2. Тушунтириш. Диафильмни яна кўрсатиб тушун-тириш, тушунганликни текшириш ва тушунмаган жойи бўлса яна тушунтириш.

3. Қайтариш. Ўқувчиларни тинглаган материални тақдид қилишга ўргатиш.

4. Фаоллаштириш. Диафильмни овозсиз кўриб гапи-риш, сўзлаш.

Бу метод асосида оғзаки нутқни ўргатиш ётади. Нутқ вазиятлари, гап моделлари эса чуқур ўиланиб, танлаб олинади.

Ҳозир бу метод орқали чет элликларни француз тилига ўргатилмоқда, лекин бу метод кенг тарқалиб оммалашмаяпти. Бизнинг мактабларда бу метод соф ҳолда қўлланилмайди.

ТАҚҚОСЛАШ МЕТОДИ

Таққослаш методида 2 та йўналиш мавжуд:

1. Онгли таққослаш методи.

2. Онгли амалий, онгли коммуникатив метод. Онгли таққослаш методига асосан XVIII асрнинг

иккинчи ярмиларида рус олими Ф. Н. Буслаев асос солди. Ҳозирги даврда метод гурли мамлакатларда ри-вожланмоқда. Бу метод билан И. В. Шчерба, В. В. Ара-кин, З. М. Цветкова, В. С. Цетлинлар шуғулланганлар. Унинг тамойиллари қуйидагилар:

1. Тил материалларини қўллаш йўлларини уларнинг ўзлаштириш даврида англаш.

2. Таълим мазмунини тил шакли билан боғлаш.

3. Тил материалларини таққослаш орқали ўргатиш.

4. Нутқ фаолиятининг ҳамма турларини бир вақт-нинг ўзида ўргатиш, ривожлантириш.

5. Актив, пассив тил материалларини чегаралаш. Она тили онглилик тамойилини амалга оширишнинг асоси бўлган.

Кейинги пайтда методистлар Френч «The teaching Of English Abroad», Хорнби «The Teaching of Structural words and sentence patterns», Эберлфомби «Problems and Principles», Роберт Лад «Language Teaching» китоб ва қўлланмаларини ёздилар, нашр қилдилар.

Улар бу қўлланмалар орқали чет тилини ўқитишда қуйидаги янги тамойилларни ўртага ташладилар:

- 1) чет тилини ўргатиш ва ўрганишда илмий ёнда-шиш;
- 2) тилшунослик, психология, психоллингвистика-дан кенг фойдаланиш;
- 3) тил материаллини маълум қонун асосида танлаш ва ўргатишнинг кетма-кетлигини белгилаш;
- 4) тил материаллини илмий қонун (тамойил) асо-сида тахлил қилиш;
- 5) инглиз тили ўргаишни нутқ вазиятлари асоси-да олиб бориш;
- 6) тинглаш, кўриш воситаларияи кенг қўллаш.

С. Ф. Шатиловниң фикрича, мактабларда актив ме-тод қўлланиляпти. У бу методнинг қуйидаги белгила-рини кўрсатади;

- 1) чет тилини ўқитишнинг амалий йўналишда бўлишлиги;
- 2) чет тилини ўргатиш коммуникативлик асосида бўлиши;
- 3) тил материалларини ўргатишни нутқ намунала-ри мажмуи (комплекс)да ташкил қилиш;
- 4) чет тилини ўргатишда ҳар томонлама ендашиш;
- 5) чет тили ўргатишни мумкин қадар тезлашти-риш, яъни а) ўргатиш коммуникативлилик йўналиш-да бўлиши, б) дарсни унумли ташкил қилиш, в) ме-тод, йўл, усулларни турлича бўлиши, г) аудиовизуал (тинглаш, кўриш) воситаларни кенг қўллаш, е) синф ва уйда ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатиш, ж) синф ва синфдан ташқари ишларни бир-бири билан боғлиқ ҳолда олиб бориш кабилар.

Актив методни онгли коммуникатив метод деб ҳам юритилмоқда. Бизнинг фикримизча, ҳозир онгли ама-лий метод кенг қўлланилмоқда. Унда оғзаки кириш курси асос қилиб олинган.

3. Энг замонавий чет тили ўқитиш методлари

Ҳозир чет тилини ўқитишда энг замонавий метод-лар ҳам қўлланилмоқда. Уларга қуйидаги методлар ки-ради:

1. Сокин йўл орқали тил ўргатиш методи. Silent way

2. Гурух ҳолида чет тилини ўргатиш методи; The Community language learning

3. Тўлиқ жавоб бериш орқали тил ўргатиш методи. The total physical response method.

4. Тил ўргатишнинг коммуникатив методи. The communicative language teaching.

4. Собиқ Иттифоқда чет тиллар ўқитиш методикаси-нинг ривожланиш босқичлари

Чет тиллар ўқитиш методикаси ривожланишини бос-қичларга бўлишда чет тили ўқитиш мақсад ва мазму-нидаги тубдан ўзгаришлар, методика фанидаги сифат ўзгариш мезонлари ҳисобга олинган. Чет тили ўқитиш-ни ривожланиш босқичларида 4 та асосий метод шакл-ланган, ривожланган, қўлланилган: 1) таржима ме-тодлари, 2) тўғри метод, 3) аралаш методлар, 4) тақ-қослаш методлари.

Инқилобдан кейин чет тили ўқитишга катта аҳамият берилади. 1917—1923-йилларда мактабда чет тилини ўқитиш керакми-йўкми, деган масала қўйилди. Баъзи методистлар чет тили мактабда ўқитилмасин, деган масалани кўтариб чиқдилар. Шу сабабдан 1923—1924 йилларда чет тиллари факультатив сифатида ўқитилди, яъни хохловчилар чет тилни ўқидилар, ўргандилар.

Чет тиллар ўқитиш методикасининг ривожланиш масаласи билан биринчи бўлиб И. В. Раҳманов шуғул-ланди. У 3 босқичга бўлди ва уларнинг хусусиятлари-ни, чет тили ўқитиш мақсад, мазмунларини аниқлаб кўрсатди. Кейинчалик бу масала билан А. А. Мироллю-бов чуқурроқ пугуллиниб, 5 босқичга бўлди. .

И б о с қ и ч. 1917—1925 йилларни ўз ичига олади. Чет тиллар ўргатишнинг амалдаги методикаси инқи-лобдан кейин ривожланди. 1917—1923 йилларда чет тиллари факультатив си-фатида ўқитилди. Бу даврда чет тилига бўлган талаб чет тили бўйича чиқарилган дастурда баён этилди. Би-ринчи дастур 1919 йилда, кейин 1923 йилда қайтадан ишланиб чоп этилди. Унга ўқувчини четтили ма-териалини ўқий оладиган ва уни тушуна оладиган қилиб тайёрлаш талаб қилинди. Бу талаблар, албатта бизни иккисодий, сиёсий томондан ривожланишимизга қараб белгиланди. Бу даврда чет элдан машина, ускуналар

сотиб олинарди, шунинг учун уларнинг чет тилидаги кўрсатмаларини тушуна оладиган мутахассислар тайёрлаш талаб қилинарди.

Чет тили бўйича биринчи дарсликлар ишлаб чиқилиб, нашр қилинди. Албатта, улар юқоридаги талабга жавоб берарди-ю, лекин камчиликлари ҳам бор эди: тил материални илмий танлашга интилган, лекин у кўп эди, ёзма нутққа кам аҳамият берилиб, граммати-кани ўргатишга, таржима қилишга кўп ўрин берилганди.

И б о с қ и ч, 1925—1932 йилларни ўз ичига олади. Юқоридаги камчиликлар чет тилини ўқитишга ўз таъ-сирини кўрсатди. 1927 йилда Бутунитгифок фанлар ака-демияси тузилди, чет тилига кўпроқ эътибор бериш ҳақида қарор чиқт/, чет тилини ўқитиш методикаси академик Л. В. Шчерба, профессор М. В. Сергиевский-нинг мақолалари, 1930 йилда К. А. Ганшинанинг «Чет тиллар ўқитиш методика»си китоблари билан бойиди. Бу методистлар чет тилидан умумтаълим беришни, у орқали тарбиялашни, ўқитишнинг йўл, усулларини кўрсатиб бердилар. Улар ўрта мактабда чет тили ўрга-тишда, ўқитишда она тилининг роли, педагогик жа-раёни фаоллаштириш, тил материалларининг мазму-ни каби масалаларни кўтариб чиқилар ва ечишга ҳара-кат қилдилар. 1930 йилга келиб, 1 Москва Давлат чет тилар педагогика институти (МГПИИЯ) га асос со-линди.

1931 йиллаги қарор ҳамма фанларни ўқишга анча ўзгаришлар киритди. Дастур қайтадан кўриб чиқилди, ўқитиш методлари текширилиб кўрилди, чет тилини ўргатиш учун янги дарсликлар нашр қилинди. 1932 йил 25 августда ўрта мактабларнинг кун тартиби, дас-тури ҳақида қарор чиқди. Унда ўрта мактабни бити-раётганлар бирон-бир чет тилини билишлари керак деган талаб қўйилганди. Чет тилининг ўрни, аҳамия-ти ўрта мактабда ошди. Чет тили дарслари 1 босқич-да 200 соат бўлган бўлса, 1926 йилда 432 соатга, 1929—1931 йилларда 442 соатга, 1932 йилда эса 715 соатга кўпайди.

Бу ўзгаришлар янги дастур тузишни талаб қилди. 1932 йилда чет тилидан янги дастур тузилди ва нашр қилинди. Унда ўқувчилар чет тилида ўқий оладиган, оғзаки иутқни тушуна оладиган бўлсинлар, деган та-лаб қуйилди.

1932 йилга келиб, чет тиллари ўқитувчиларининг Бутунроссин анжумани бўлди. Бу даврда чет тиллардан кундузги, сиртки курслар, тўғарақлар, консултация жойлари ташкил қилинди, чет тилида махсус ойномалар чиқди, чет тили адабиёти кутубхонаси очилди.

Ш б о с қ и ч. 1932-1946 йилларни ўз ичига олади. Ўзгаришлар бу босқичга келиб таъсирини кўрсатди. 1932 йилда чиққан дастур ва кейинги дастурларда чет тили ўқитишга амалий мақсад асос қилиб олинди. Ўқувчи-лар чет тилида ўқишни, гапиришни ўрганишлари ло-зим эди. Янги дарсликлар яратилди, лекин бу дарслик-лар камчиликлардан холи эмас эди. Бу даврда Г. Паль-мер методи ўз таъсирини курсатди. Аралаш, онгли-таққослаш методлари қўлланилди.

1933 йилда И. А. Грузинскаянинг «Методика англ-лийского языка» китоби босмадаи чиқди. У методика-ни лингвистика, педагогика, психология асосида ил-мий ёритишга интилди, тўғри метод вакиллари она тилини қўллашга қарши бўлганликлари учун танқид қилди.

Бу даврда педагогика фанлари академиясининг чет тили бўлими И. В. Рахманов бошчилигида гил материал-ларини илмий асосда танлашда анча ишлар қилди.

Чет тили ўқитиш дастурида ўқувчилар қоидаларни ёдлашлари, таҳлил қила олишлари кўзда тутилганди. Ўқувчиларнинг малака-кўникмалари фақат таржима ор-қали ҳосил қилинар, дастур оғзаки нутққа кўп вақт ажратганига қарамай, унга оз вақт қоларди. Натижада ўқувчиларнинг билимлари паст бўлиб, энг оддий фикр-ларни баён қила олмасдилар. Матн устида ишлаш кўп вақтни олар, шунинг учун синтатик ўқишга аҳамиит берилмасди. Учунчи босқични салбий томонлари би-лан бирга ижобий томонлари қам бор эди: 1) лексика-нинг танлаш тамойиллари аниқланди; 2) тил материалларини киритиш-тушунтиришни янги методлари, усуллари яратилди; 3) машқларни чегаралакган тизими ишлаб чиқилди.

Чет тили дарсларининг соати ўзгарди. 1934 йилда 954 соатга ошган бўлса, 1937 йилда 720 соатга тушди.

IV б о с қ и ч 1947—1960 йилларни ўз ичига олади. IV босқич жўшқин давр ҳисобланади, чет тили ўқитиш мақсади бир неча марта ўзгарди. Унга академик Л. В. Шчербанинг таъсири кучли бўлди. Л. В. Шчерба тил материалларини аспектларга бўлиб ўқитиш, онг-

ли ўзлаштириш ғояларини илгари сурди. У чет тилига ўқиш, таҳлил қилиш, таржимадан фойдаланиб ўрга-тилсин, таққослашнинг энг фойдали методи таржима бўлсин деган фикрни илгари сурди. Чет тили ўқитиш мазмунига қараб билимни у 2 турга: рецептив билим (receptive knowledge) ва репродуктив билим (reproductive knowledge)га бўлди. Рецептив билим чет тили материалини танишда, маълумот қабул қилишда; репродуктив билим, маълумот беришда қўлланилади. 1947 йилда би-ринчи чет тиллари луғат минимумлари тузилди.

1949 йилда Л. В. Шчербанинг фикрини акс этирув-чи дастур ишлаб чиқилиб, чет тилида ўқишга, таржи-мага катта ўрин берилди. Унинг 1947 йидяа чиққан «Чет тилларни ўрта мактабда ўқитиш», деган китоби қизиқиш уйғотди.

В- Шчерба 1947 йилда вафот этди) Дарсликлар нашр этилди, улар матнни интенсив (тез-лаштириб) ўқиш, матн мазмунини таҳлил ва таржима қилиб тушуяиш кўзда тутиди. Лекин ўқувчилар матн мазмунини, ўз фикрларини инглизча баён қилишга қийналардилар, таржимага кўп ўрин берилиб, амалий билим кам бериларди.

Иқтисодий, маданий алоқалар тез ривожлангани сабабли, шароит, вазият амалий билимни талаб қил-яи, чет тили ўргатиш методини ўзгартириш зарур бўлиб қолди. Ленинградлик профессор Аничков юқоридаги фикрларни, усул, йўлларни грамматик таржима методини ўзи деб танқид қилиб ўзгартириш таклифини киритди. Шу сабабдан 1954 йилда янги дастур яратил-ди. Унда рецептив, репродуктив, аспектларга бўлиб ўқитишдан воз кечилди. Лексика 3500 тадан 2400— 2600 тага камайтирилди. Оғзаки нутқ орқали инглиз тилида савол ва жавоб бера олишлик талаб қилинди, таржимага, она тилига муҳим ўрин берилди. Бироқ бу-лар чет тиллар, инглиз тили ўргатишни тубдан ўзгар-тирмади.

1956 йилда Н. В. Карпов, И. В. Рахмановларнинг «Бошланғич босқичда чет тилини ўқитиш методика-си», В. С. Цетлиннинг V—VI—VII—X-синфлар учун француз тилида ўқиш китоблари нашрдан чикди. Тех-иик воситалардан кенг фойдаланиш талаб қилинди.

1958 йилда мактаб тўғрисидаги қонунда ўқувчилар-ни фақдтгина олий ўқув юртларига эмас, балки ҳаётга, меҳнатга ҳам тайёрлаш вазифаси қўйилди. 1958 йилда янги тузилган дастур қабул қилинди.

В б о с қ и ч. 1960—1980 йилларни ўз ичига олади. 1960 йилда кундузги ва кечки 8 йиллик мактаблар учун янги дастур чикди. Унинг асосида ўқувчиларга амалий политехник таълим бериш ҳамда ўқувчилардан қисқа инглизча суҳбатлаша олиш, луғатсиз матнни ўқий олиш, тушуна олиш талаб қилинди.

Янги дастурда тил материалларининг сони, ҳажми камайтирилди, янги дарсликлар, қўлланмалар, ўқиш китоблари, жадваллар, расмлар, диафильмлар тайёр-ланди, методлар, усуллар қайтадан кўриб чиқилди. Янги онгли-амалий методга асос солинди, ривожлантирилди, оғзаки нутққа ва синтетик ўқишга кўп ўрин ажра-тилди, чет эл методикаси танқидий ўрганилди.

1961 йилда чет тилини ўқитишни яхшилаш юзаси-дан қарор чикди. Унда дарс соатлари кўрсатилди, 950 та сўз ўргатилиши кераклигини таъкидланди. Ўрта мак-табларда чет тили дарсининг сони 1970—1974 йиллар-да 514 соатни, 1972—73 йилларда эса ўзбек мактабларида 432 соатни ташкил қилди.

Амалдаги чет тили ўқитиш методикаси таққослаш методини тан олди, у орқали чет тили онгли ўзлашти-рилади деб кўрсатди. Бу метод ўз олдига 1) чет тилини она тили билан таққослаш; 2) чет тилини ўзи ичида таққослаш; 3) методик усулларнинг ўқитиш мақсадига боғлиқлиги; 4) методни инглиз тили ўқитиш мақсади-га, вазифасига, мазмунига боғлиқлиги; 5) ўқитиш ме-тодини ўқувчининг ақлий ривожланишига, ёшининг боғлиқлиги хусусиятларини асос қилди.

С. Ф. Шатилов ҳам чет тилини ўқитиш методикаси-ни ривожланиш босқичлари масаласи билан шуғул-ланган. У методикани 4 та босқичга бўлади: 1-босқич. 1924—31 йиллар 2-босқич. 1931—44 йиллар 3-босқич. 1944—61 йиллар

4-босқич. 1961-йилдан 1980 йилгача бўлган давр. У ҳар бир босқични характерли хусусиятларияи кўрсатди. У тўртинчи босқични чет тили ўқитишнинг замонавий босқичи деб атади. Унинг фикрича, ҳозир чет тилини ўқитишда коммуникативликка аҳамият берилмоқда, интенсив методлар қўлланилмоқда. Бу методлар ижтимоий талаб сабабли юзага келди. Уларнинг ривожлани-шига психология, шахс лсихологияси, психоллингвис-тиканинг таъсири бор. Унинг фнкрича, қисқа вақт ичида

катта ҳажмдаги ўқув материални ўзлаштиришга мос-лаштирилган методлар интенсив метод деб тушунилади. Методик адабиётларда бу методларнинг бир нечта тури бор:

1. Гипнотедия
2. Релаксопедия
3. Ритмопедия
4. Нутқоқимида, жараёнида бўлиш (погружение)
5. Ҳис-ҳаяжонли метод (эмоционально-смысловой метод).

Гипнопедия методи ўқувчига уйқудалигида чет тили материални бир неча марта эшиттириш, тинглашиш орқали ўргатишни кўзда тутди. Ўқувчилар, ўрганувчи-лар чет тили материални радио ёки магнитофон орқали тинглайдилар.

Релаксопедия методи ўқувчининг руҳий (психоло-гик) бўшашган ҳолатида, психикасини бошқариш орқали чет тили ўрганишни кўзда тутди.

Ритмопедия орқали ўқувчининг нерв тизимини ало-ҳида ҳолатга тушириш орқали чет тили ўргатилади. Бун-да музикадан, ашуладан, мустақил ишдан фойдаланилади.

Нутқ оқимида бўлиш методи орқали тизиили узоқ муддатда 1,2 кун оғзаки нутқ муҳитида, оқимида бўлиш, эшитиш, тинглаш орқали чет тили ўргатилади.

Ҳис-ҳаяжонли метод. Бу метод ролли ўйинлар ўйна-тиш орқали чет тили ўргатишни кўзда тутди.

Янги ҳозирги замонавий босқичда чет тилини ўрга-тиш, ўқитиш:

- 1) амалий йўналишда бўлиши;
- 2) коммуникатив фаолиятда етакчи бўлиши;
- 3) ўқитишга ҳар томонлама ёндашиш;
- 4) мумкин қадар ўқитиш жараёнини тезлаштириш, вақдан унумли фойдаланиш;
- 5) турли хил метод, усулларни қўллаш;
- 6) аудио-визуал воситалардан фойдаланиш;
- 7) дастурли таълим элементларни қўллаш, муста-қил ишлатиш, синф. синфдан ташқари ишларни бир-га олиб бориш каби хусусиятларга эга.

Ҳозирги даврда чет тили ўргатиш, ўқитиш оғзаки ёндашишга асосланган.

Текшириш учун савол ва тошпириклар:

1. Методиканинг ривожланиш босқичларини ўрганиш зарурми?
2. Чет тили ўқитишда қандай методлар муҳим аҳамиятга эга бўлган?
3. Ҳозир бизда ўзбек мактабларида бу методлар қўлланиляптими?
4. Сиз қайси бир методларни афзал кўрасиз?
5. Собиқ Иттифокда чет тилларни ўқитиш методикасининг ривожланиш масалалари билан химлар шуғулланган? Улар босқичларга бўлишда нималарни ҳисобга олган?
6. Ҳозирги даврда чет тиллар ўқитиш методикасининг ривожланиш босқичлари ишлаб чиқилганми? Унинг хусусиятларини ҳақида гапириб беринг.

5. ЎЗБЕКИСТОНДА ЧЕТ ТИЛЛАР ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНING РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Методистлар мактабларда чет тили ўқитиш масаласи билан 50-йиллардан илгирлаб бошладилар

Методистлар ўзбек тилини, мактабларнинг шароитини ҳисобга олиб, анча фойдали ишлар қилдилар.

Ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларда чет тили масалалари бўйича методистлар томонидан кўпгина китоблар ёзилди.

50-йилларда Ўзбекистонда Россия мактабларининг V—VI синфлари учун яратилган инглиз тили дарсликларини ўзбек мактабларига мослаштириб нашр қилинди. Машқ талаблари ўзбекча, луғатлари эса инглизча ўзбекча берилди.

Ўзбек мактабларида ўқувчилар 7-синфда, 6-синф рус мактаби инглиз тили дарслиги, 8-синфда, 7-синф дарслиги, 9-синфда, 8-синф дарслиги, 10-синфда, 9-синф рус мактаби инглиз тили дарсликлари асосида инглиз тилини ўргандилар.

1961—62 йиллардан бошлаб ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларда V—VII синфларда инглиз тили янги дарслик асосида ўргатила бошланди. Дарсликларда ўзбек тили ҳисобга олинганди.

1968 йилда Ўзбекистонда биринчи марта инглиз, немис, француз, тилларидан ўрта мактаб дастури тузилди ва нашр қилинди. Кейинчалик чет тили дастури тузишда методик қўлланмалар, дарс-

ликлар яратишда Ўзбекистон педагогика илмий тек-шириш институти муҳим ўрин тутди. 1961—68 йилга келиб, ўзбек мактаблари учун чет тили ўқитиш мето-дикасидан унумли ишлар қилинди. Юқоридаги чет тили ўқитишни сифати ва мазмун ўзгаришини ҳисобга олиб, Ўзбекистонда чет тили ўқитиш, ривожланиш босқичларини икки босқичга бўлдилар.

Биринчи босқич. 1924—1960 йилларни ўз ичига олади. Бу давр ўзбек мактабларида рус маънаблари учун нашр қилинган чет тили дарсликларини ўзбек мактаб-ларига мослаштириб қўлланилиш хусусиятига эгаллиги билан характерланади.

Иккинчи босқич 1961 йилдан 1980 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр эса ўзбек мактаблари-нинг хусусиятиня, тилини ҳисобга олиб, ўзбек мак-таблари учун инглиз, француз, немис тили дарслик-ларини яратилиши билан ажралиб туради.

Кейинчалик бу масала билан Р. А. Зарипова чуқур-роқ шуғулланди. У Ўзбекистонда чет тили ўқитиш ме-тодикасининг ривожланиш босқичларини **VI даврга** бўлди.

I давр XIX асрнинг 70 йилларида 1917-йилгача бўлган даврни ўз ичига олади.

II давр 1917—1930 йилларни ўз ичига олади.

III давр 1930—1940 йилларнинг бошларигача бўлган вақтни ўз ичига олади.

IV давр 1940 йиллар бошларидан 1960 йилларнинг бошларигача бўлган давр.

V давр 1960 йилдан 1970-йиллар бошларигача бўлган давр.

VI давр 1970 йиллар бошларидан 1980-йилгача бўлган давр.

2 та босқичга ва VI та даврга тақсимлашда чет тили ўқитиш методикасининг сифат ва мазмун ўзгариши ҳисобга олинган.

Улар ҳар бир давр хусусиятларини ва характерли томонларини кўрсатиб бердилар.

Ўзбекистонда 1945—1949-йилларда четтили 3-синф-дан рус мактаблари дарсликлари асосида ўқитилди, кейинчалик 5-синфдан чет тили ўқитилди.

6. ЎЗБЕКИСТОНДА ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ 1980 ЙИЛДАН КЕЙИНГИ БОСҚИЧИ

1980 йилдан кейинги босқични 11 даврга бўлиши мумкин.

1-давр 1980—1991 йиллар.

I-давр 1991 дан ҳозирги давргача.

Бу даврга бўлишда ҳам методиканинг сифат ва маз-мун ўзгаришлари муҳим ўрин тутди.

I-давр Собиқ Иттифоқ вақтига тўғри келади. Бу даврда олдинги методик қарашлар, метод, усуллар, олдин-ги дарсликлар қўлланилиши давом этди, лекин 1984—1985 йилдан бошлаб бўлган ўзгаришлар, янги талаблар ҳам бўлди. 1985 йили илгари сурилган янги талаблар асосида чет тили ўқитиш қайтадан кўриб чиқилишини ўзгаришлар, вақт тақозо қилди. 1984 йилдан 4-синфдан бошлаб чет тиллари ўқитилди. 4—5-синф чет тиллар дарсликлари ёзилиб, нашрдан чиқди ва улар асосида чет тиллари ўқитилди. Юқори синфлар (9—10-синф-лар)да чет тилидан дарслар соатлари ҳафтасига 1 соат-га тушиб қолди. 9—10-синфлар дарсликлари ҳафтасига 2 соатга мўлжаллангани учун уларни ҳафтасига 1 соатга мослаштириш, қисқартириш, айниқса, қийинчи-лик туғдирди. Маориф вазирлиги, малака ошириш ин-ститутлари булар устида анча ишлар қилдилар, лекин уларни республикадаги ҳар бир мактабга, ўқитувчи-ларга етказиш, уларни тайёрлаш анча кеч ўтди. 1988 йилда ўзбек мактаблари учун янги дастур чиқай, лекин рус тилида ёзилганди.

Бу албатта чет тиллар ўқитилишига ўз таъсирини кўрсатди. II-давр 1991 дан ҳозирги давргача давом этмоқда.

Бу давр ўзгаришларга жуда бой бўлди. Унинг асосий сабаби Ўзбекистоннинг 1991 йил 30 августда мустақилликка эришганидир. 1991 йилдан бошлаб, ҳег эл мамлакатлари билан Республикаимизнинг алоқаси кенгайди, чет давлатларда элчихоналар ва мамлакатимиз-да қўшма корхоналар очилди. Улар учун чет тили би-лувчилар зарур бўлди. Шу сабабдан чет тили ўқитишни қайтадан чуқурроқ кўриб чиқишга тўғри келди. Чет тили ўқитиш қайтадан кўриб чиқилиб, Республикаимизда чет тилини ўқитиш концепцияси, кадрларни тайёрлаш Миллий дастури ишлаб чиқилди. Унда чет

тилини ўқитишни тубдан яхшилаш, чет тилини таълим-тарбия муассаларида уэлуксиз ўргатиш уқирилди.

Агар шароит-ўқитувчилар етарли бўлса, боғчалар-да, бошланғич (1—2—3—4)-синфларда чет тилини ўрга-тишга рухсат берилди. Булар асосида боғчада 1—2—3—4-синфларда чет тиллар айниқса, инглиз тили ўргатиш методикалари устида илмий ишлар қилина бошланди. Кулланмалар тайёрланди. 1993 йилда биринчи марта чет тиллар дастури ўзбекча тайёрланди ва нашрдан чиқди. Чет тилини ўқитиш 5-синфдан мажбурий бўдди. Дарс соати 5—6—7—8—9-синфлари учун уч соатдан бўлди. Дарсликлар қайтадан кўриб чиқилиб, чет элликлар билан бирга дарсликларни ёзиш йўлга қўйилди. Кадрлар тайерлаш Миллий дастурида ўрта мактабдан ташқари гимназиялар, академик лицей, коллежлар очиш кўзда тутилди ва 1998—1999 йилдан бошлаб улар очилди. Уларни турли хил йўналишлар бўйича очиш ва ушбу йўналишига қараб чет тилларга соатлар ажратиш кўзда тутилди. Чет тили дарс соатлари ҳафтаси 6—7—8 соатгача етди.

Ўрта мактабларда ва академик лицейларда чет тили ўқитиш бўйича дастурлар ишлаб чиқаилар, муҳокама қилинди, нашрдан чиқди. Назорат қилиш янгича тест, рейтинг усулларига кўчди. Чет тили ўқитишда комму-никатив йўналиш асосий метод бўлиб қолди. Юқори-даги ўзгаришлар методист, ўқитувчилар олдига анча ишлар қилишлиги лозимлигини кўрсатди. Бу ишларга улар фаол киришиб кетдилар. 1984 йилдан бошлаб, 4-синфдан инглиз тили ўқитилди, 1989 йилдан бошлаб эса яна 5-синфдан чет тили ўқитилмоқда.

Чет тили ўқитувчилари тайерлаш масалалари билан ҳам шуғулланилди. Илгари Тошкентдаги Низомий номли педагогика институтида чет тили факультети чет тили ўқитувчилари тайёрларди. Унинг асосида 1948 йилда Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институти ташкил топди, 1992 йилда у Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетига айлантирилди. Унинг қошида таржимонлик, филология, халқаро журналистика, ма-лака ошириш факультети, магистратура, академик лицей, тил маркази очилди. Таржимонлик факультетида 20 та тил бўйича таржимонлар тайёрланиляпти. Кей-инчалик вилоят пединститутларида чет тили факультетлари очилди.

Чет тиллар бўйича миллий кадрлар, мутахассислар кўпайди, фан номзодлари, докторлари етишиб чиқди. Инглиз тили бўйича Ж. Бўронов, А. А. Абдуазизов, В. И. Болотов, У. Юсупов; Француз тили бўйича М. Аб-дураззоқов; немис тилидан М. Умархўжаев каби фан докторлари, профессорлари, кўпгина фан номзодлари етишиб чиқдилар. 1988 йилда институтда номзодлик, докторлик диссертацияларни ёқлаш бўйича илмий кенгаш очилди. Ўрта мактабларда чет тили ўқитиш ғояси бизнинг иқтисодий, сиёсий томондан ривожланишимиз билан белгиланади. Бизда чет тили ўқитишдан асосий мақсад билимли, оқли, фаол, интизомли, дунёқараши кенг, ақлли, маданиятли кишиларни тарбиялаб етказишдир.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

- 1. Ўзбекистонда чет тили ўқитиш методикасининг ривожланишини урганиш зарурми?**
- 2. Чет тиллар ўқитиш методикасининг ривожланиши билан ким-лар шуғулланган?**
- 3. Ўзбекистонда ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларда инглиз тили ўқитишда қандай дарсликлардан фойдаланилган?**
- 4. Ўзбекистонда ҳозирги давр чет тиллар ўқитиш босқичи ишлаб чиқилганми? Унинг хусусиятлари ҳақида сўзланг.**

II Боб

A. ИНГЛИЗ ТИЛИ МАТЕРИАЛИНИ ЎРГАТИШ

Нутқ фаолиятининг асосий тил материали ўз ичига фонетик, грамматик, лексик материалларни олади. Кейинги пайтларда орфография ҳам киритилган, лекин у дастурда йўқ. Тил материали инглиз тилини ўргатишда муҳим ўрин тутди. У ҳамма нутқфаолиятлари учун асосий материал ҳисобланади. Усиз биз нутқ фаолиятини эгаллаш олмаймиз ёки уни амалга ошира олмаймиз. Тил, нутқ воситаларига тилнинг товуш тизимини, оҳангини, грамматик тузилишини, лексикасини киргизиш мумкин.

Ўрта мактаб дастури нутқ фаолиятларини амалга ошириш учун фонетик ёки талаффуз, грамматик, лексик материалларни белгилаб кўрсатган. Бу тил матери-аллари тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзувнинг муҳим қисмидир. Тил материалларни ўргатишда мактаб, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари ша-роитини, материалларнинг хусусиятини, методик то-монини ҳисобга олиш зарур.

Ўқувчи, талаба нутқ фаолиятини эгаллаши, бажариши учун инглиз тили лексикасини, грамматикаси-ни, инглиз тили фонетик тизими танлаб олиниб ўрга-тилади. Танлашнинг сабаблари қуйидагилар:

Биринчидан, тил материаллари кўп. Уларнинг ҳам-масини ўргатиш қийин. Ҳатто махсус чет тили инсти-тутларида ҳам уларнинг ҳаммасини ўргатиб бўлмайди.

Иккинчидан, ўрта умумтаълим берилди. Бунинг учун эса ҳамма тил материали керакмас. Учунчилан, вақт кам (дарс соати кам).

Тўртинчидан, методика илмий нуқтаи назаридан

кўп тил материални ўргатиш ўрнига **махсус** мақсад бўйича танлаган оз сонли тил материали орқали нутқ фаолиятини ўргатиш осондир. Бу ерда бир неча тил материали орқали нутқ фаолиятини ўргатиш мумкин. Бу ерда бир нечта тил материали ўрнига қўллаш мумкин бўлган битта тил материали танланиб, уни нутқ фаолиятида кўпроқ фаоллаштариш кўзда тутилади. На-тижада нутқ фаолиятини ўстиришга вақт ортади.

Бешинчидан, тил материални танлашда фаоллаш-тириладиган нутқ фаолиятининг турли хусусиятини ҳисобга олиши зарур.

Тил материалларнинг хусусиятини, уларни фаол-лаштириладиган нутқ фаолиятининг турли хусусиятларини ҳисобга олиниб, улар **махсус** тамойиллар асосида танланади. Ҳар бир тил материаллари ўзининг танлаш тамойилларига **эга**.

Ўқувчи ёки талаба инглиз тили материални ўрга-наётганда ўзбек, рус тилларининг хусусиятлари унга таъсир қилади. Бунга аҳамият берилиши ва ҳисобга олиш зарур. Бу таъсир ижобий ва салбий бўлади.

1. Фақат чет тилининг салбий, ижобий таъсири.
2. Фақат она тилининг салбий, ижобий таъсири.
3. Фақат рус тилининг салбий, ижобий таъсири.
4. Она тили, рус тилининг ижобий, салбий таъсири
5. Она тили, рус тили ва инглиз тилларнинг ижобий салбий таъсири.

Ўқувчи, талаба юқоридаги тилларнинг таъсирида фаоллашган тил малака ва кўникмаларни ҳисобга ол-май инглиз тилига кўчиради. Илмий тилда «кўчириш» дейилади. Тиллар ижобий таъсирини **транспозиция**, сал-бий таъсирини **интерференция** дейилади. Ўқитувчи тил материалларини ижобий, салбий таъсирини интерференцияни келтириб чиқарувчи **манбасини** аниқдаб ол-дини **олиши** керак. Ижобий таъсирдан унумли **фойдаланса** бўлади.

Тил материаллари тўқнашувидан келиб чиқадиган **салбий** таъсирни, интерференцияни ҳисобга олиб **профессор Ж. Бўронов** 3 хил интерференцияни мавжудли-гини кўрсатди.

1. Фонетик интерференция.
2. Грамматик интерференция.
3. Лексик интерференция.

Ҳар бир тил материали ўзини ўргатиш хусусиятларига, метод, йўл, усулларига, танлаш тамойилларига,

интерференциясига эгадир. Шуларни ҳисобга олиб, ҳар бир тил материални ўргатишни алоҳдда кўриб чиқамиз.

1-§. ИНГЛИЗЧА ТАЛАФФУЗНИ ЎРГАТИШ

1. ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎРГАТИШДА ТАЛАФФУЗНИНГ АҲАМИЯТИ, ЎРНИ ВА ДАСГУР ТАЛАБЛАРИ

Нутқ фаолиятининг тил материалларидан бири фонетикадир. Ўрта мактаб, лицейда ва коллеж ша-роитида фонетика алоҳида фан сифатида ўқитилмай-ди. Инглизча талаффуз ўргатилади. Инглизча талаффуз-ни ўргатиш нутқ фаолиятини ўргатишда муҳим ўрин тутади. У нутқ фаолияти асосини ташкил қилади, чунки товушлардан тузилган тил кишилиқ жамиятининг бирдан-бир алоқа тили бўлиб келган ва бўлиб қолади. Талаффузни яхши эгаллаш, нутқ фаолиятларини пухта эгаллашга замин бўлади. Талаффуз ёки фонетик материал нутқ фаолиятининг материали бўлиб хизмат қилади. Инглизча товуш, товуш бирикмаларни, сўзларни, гапларни талаффуз кзллиш, инг-лизча нутқни тинглаб-тушинишга, гапиришга, ўқиб-тушунишга, ёзма нутқга таъсир қилади. Уларни куйидагиларда кўриш мумкин:

1. Speaker ёки reader сўзларида битта товуш нотўғри талаффуз қилинса, ўқувчилар нотўғри тушунади, бутунлай бошқача маъно келиб чиқади.

1 А) white ўрнига wide

2.

it ўрнига eat

pot ўрнига port

send ўрнига sent

б) build ни built

spend ни spent

get ни got

деб талаффуз қилиниши сўзларнинг маъносини ўзгар-тиради, ўқувчи тинглаб, бошқа маъно, мазмунни тушунади.

Ўқувчи талаффуз қилиши учун урғу, ритм, оҳангни яхши билиши керак, улар мазмунга таъсир қилади.

Масалан: 1. Good morning 2. Good morning иккаласидан икки хил маъно, мазмун келиб чиқади. Биринчисидан оддий самимий саломлашишни тушуниш

мумкин бўлса, 2-сида киноя билан саломлашишни ёки хайрлашишни тушуниш мумкин.

Ўқувчи ўзи нотўғри талаффуз қилса ёки нотўғри талаффузни эшитса, уни ёзишга ҳам таъсири бор.

Айниқса, ўқувчи тинглаб товушни, товуш бирик-масини, сўзлар талаффузини таний олмаса, диктантни хато ёзади, ўқиганини нотўғри тушунади, нотўғри маз-мун келиб чиқади. Ўқитувчи буларни ҳисобга олиши зарур.

Ўрта мактабда талаффуз қилиш мазмунини, яъни талаффуз бўйича нималарни ўргатишни, унинг талаб-истакларини дастур белгилаб кўрсатади.

Талаффуз мазмуни бўйича ўқувчилар;

- 1) инглиз тили унли, ундош товушларини ва улар-ни талаффуз қилишни;
- 2) унлиларнинг узун (чўзиқ), талаффуз қилишни;
- 3) инглиз товушларини ўзбек товушлари билан таққослашни;
- 4) инглиз тили бўғин тизимининг тузилишини;
- 5) сўзлардаги урғу, оҳангни;
- 6) гапларни маънодор гуруҳларга (синтагмаларга) ажратишни;
- 7) унлиларнинг урғу тушмаганда кучсизланиши (редукция)ни ўрганадилар.

Ҳозирги даврда ўрта мактабда талаффузни ўрга-тиш, асосан, нутқ фаолияти турларининг шакллан-тиришга, ўстиришга, ривожлантиришга қаратилиши, йўналтирилиши, бўйсундирилиши воситаси сифатида фойдаланишнинг асосий шартларидан биридир. Талаффуз ва ритм-оҳанг, малакаларни ҳосил қилиш нутқнинг фонетик томонини ўргатишнинг асосий мақса-дидир.

Ўрта мактаб дастурида талаффуз материаллари синф-лар бўйича тақсимлаб берилган.

Дастур талаби бўйича инглизча талаффузни ўргати-ши апроксимация тамойилига асосланади. Бу тамойил

- 1) ўргатиладиган инглизча товушларни ва оҳанг моделларни чегаралашни;
- 2) мумкин қадар инглизларнинг талаффузига яқин-роқ қилиб ўқувчиларни инглизча талаффуз қилишга ўргатишни ўз ичига олади. Инглизча талаффуз қилишни ўргатишда адабий та-лаффуз асос қилиб олинади. Бунда 2 хил талаффуз услуби:

1) тўлик; 2) қисқа услуб мавжуд;

Тўлик талаффуз услуби Буюк Британиянинг радио, мактаб, университетларда, театр, киноларида, матбуотда қўлланиладиган талаффуз дур. У ҳамма ритмик гуруҳларни, товушларни равшан талаффуз қилишни кўзда тутди.

Инглиз тили фонетик тизимининг хусусиятлари

Биз инглиз тили фонетик тизими ҳодисаларини бир-бирлари билан ва она тили фонетик тизими билан таққослангандан келиб чиқадиган хусусиятларни ҳисоб-га олишимиз керак. Бу хусусиятлар инглизча талаффузни ўргатишда ижобий ва салбий таъсир қилади. Ижобий таъсир талаффузни ўргатишга ёрдам беради, у ўқувчи, талаба онгли ўзлаштиришининг манбаидур. Сал-бий таъсир чалкаштирадн, интерференция келтириб чиқаради.

Бу хусусиятларни билиб, салбий таъсирнинг олди-ни оламиз. Уларни ўргатиш учун ўқитувчи мос келади-ган методларни, усулларни, воситаларни танлайди. Ҳам-ма усул, йўл, метод, восита бир хил фойда бермайди. Улар ўқувчи ва талабанинг ёшига, таълим босқичига, хусусиятига қараб танланади.

Инглиз тили фонетик тизимининг ўзига хос хусусиятлари куйидагилар:

1) ҳар бир унли ҳарфларнинг 4 хил товуш билан ифодаланиши, яъни 6 та унли ҳарфнинг 20 та товуш бериши ёки талаффуз қилиниши;

2) товушнинг ҳарфдан кўплиги: 26 та ҳарфга 40 дан ортиқтовуш тўғри келади;

3) дифтонг, трифтонгларнинг мавжудлиги; (ai) [ais-]

4) инглиз товушларининг танглайда талаффуз қилиниши;

5) 2 та ҳарфларнинг 1 та товуш беришлиги каби-лар sh [J], ch [tj];

6) чўзиқ-қисқа товушнинг мавжудлиги; i [i:]; e [e];

Инглиз тили фонетик тизимини ўзбек тили фонетик тизими билан таққослаганда, хусусиятлар янада яққол намоён бўлади. Улар миқдор, сифат, кескинлик жиҳатидан фарқ қилади.

1) Миқдор жиҳатидан фарқи: инглиз тили унлила-ри қисқа, чўзиқ талаффуз қилинади. Ўзбек тилида эса

бундай товушлар кам учрайди. Чўзиқ унли товуш инг-лиз тилида маъно ўзгартиради. *Масалан*: it — eat

2) Сифат жиҳатдан эса инглиз тилида унли товуш-лар монофтонг, дифтонг ва трифтонгларга бўлинади. Ўзбекчада эса бўлинмайди. *Масалан*: монофтонг диф-тонг [ai], трифтонг [aia]

3) Инглиз тилида товушлар ўзбек тилидан кучли фарқ қилиб талаффуз қилинади. Ўзбекча ундош товушларга қараганда инглиз ундошлари кескинлиги, юм-шоқ талаффуз этилмаслиги, алмашув ҳодисаси рўй бер-маслиги билан фарқ қилади.

Инглиз тили товушларини биз талаффуз қилганда:

1. Ўзбек товушларига қараганда баъзи инглиз товушларини танглайда талаффуз қилиниши;
2. Товушларнинг чўзиқ қисқалиги;
3. Товушнинг бир хил талаффуз этилиб бошқача ифодаланиши, ёзилиши;
4. Сўзда баъзи харфларнинг умуман ўқилмаслигини ҳисобга оламиз. Буларни ҳисобга олмасак, ўқувчи, талаба аҳамият бермасдан ўзбек тили фонетик **тизимини** талаффуз қилишнинг хусусиятларини инглизча талаффуз қилишга кўчиради. Натижада фонетик интерференция келиб чи-қади. Асосан фонетик интерференциянинг манбаи бўлиб: 1) ўзбек ва инглиз тили товушларини турли ўринда талаффуз қилиниши; 2) баъзи инглиз товуш-ларининг ўзбек тилида йўклиги; 3) инглиз товушлари-нинг чўзиқ ва қисқалиги; 4) товушларнинг янглиш талаффуз қилиниши ҳисобланади.

Инглиз талаффузини ўргатишни методик ташкил қилиш

Методик ташкил қилиш:

- 1) материални танлашни;
- 2) тақсимотни;
- 3) методик типология қилишни;
- 4) талаффуз материали билан таништиришни;
- 5) уни нутқ фаолияти турларида ўргатишни ва мус-тахкамлашни ўз ичига олади.

Ўрта мактабларда, лицей, коллежларда ўқитиш мақ-садига мувофиқ фонетик ёки талаффуз материали, маз-муни танланади. У 2 та тамойил асосида: 1) нутқ фаолияти учун зарур бўлган фонетик материални танлаш

тамойили; 2) стилистик тамойил — бунда тўлиқ услуб учун керак бўлган материални танлаш кузатилади. Баъзи методистлар куйидаги 5 та тамойилларни кўрсатади.

Биринчи ва иккинчисига юқоридаги иккита тамо-йилларни кўрсатиб учинчисига шева талаффузини ки-ритмаслик тамойили;

3) она тили талаффузини ҳисобга олиш тамойили;

4) фонетик ҳодисаларни ўрганаётган лексикага мос келишлик тамойили;

Танланган фонетик материал фонетик минимум дейилади. У танланиб ўрта мактаб, лицей, коллеж дас-турларида берилади.

Фонетик минимумни тақсимлаш босқичлари, синфлар, чораклар, параграф (Lesson лар, мавзулар, машқ-лар бўйича бўлади. Талаффуз материали синфлар бўйи-ча тақсимланиб, ўрта мактаб чет тили дастурида кўрсатилади. Унда инглиз, француз, немис тиллари фонетик минимумлари алоҳида-алоҳида тақсимланади.

5—6-синфларда товушлар ўргатилади.

Дарслик муаллифлари «фонетик минимумни чоракларга, мавзуларга, параграфларга, машқларга бўлади-лар. Сўнг талаффуз қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш машқлари ишлаб чиқилади. Ҳозирги вақтда фонетик материални методик типология қилиш масаласи кам ишлаб чиқилган. Юзаки ёндашиб қийинчиликларни аниқлаш! а киришилган. Уларни гуруҳлаштириб, типологя қилишга ҳаракат қилишган. Бу масала билан методистлар албатта шуғулланишлари керак. Улар 3 та гуруҳга ёки типга бўлганлар. Албатта, бу юзакидир. Бу ерда товушларнинг қийинчилиги даражаси ҳисобга олинган ва улар куйидагилардан иборат:

1) она тилидаги товушларга яқин ва жуда яқин инглизча товушлар (в-б), (з-з);

2) ўхшаш товушлар (t-m)

3) она тилида учрамайдиган товушлар [91,

Узбек тилининг таъсирини ҳисобга олиб инглизча товушларни шартли 3 гуруҳга бўлиш мумкин.

I. Ўзбек тили товушларига ўхшаш инглизча товушлар: Ундошлар:

Ўзб.т- Инг.т Ўзб.т- Инг.т Ўзб.т- Инг.т м- (m) ч- [t J

] ж- [dʒ]

н- [n] ш- [ʃ] ҳ- (h)

нг		т-	[t]
с-	[s]	д-	[d]
з-	[z]	к-	[k]
ф-	[f]	г-	[g]
в-	[v]	л-	[l]
ж-	[ʒ]	й-	[j]

Ушшлар:

а- [A]

II. Узбек тили товушларидаи қисман фарқ қилувчи инглизча товушлар:

Унлилар:

III. Узбек тилида учрамайдиган инглизча товушлар: [v], [ʒ], [r], [h]

Уилилар:

([ou], [ai], [oi], [ia], [ɜ], [au], [aʊ], [aɪ], [aɪ], [ɛ], [ɜ:], [i:], [u:], [ʊ]).

Умуман олганда шундай минимум танланиши ке-ракки, у ўқув дастури миқёсида инглиз тилини алоқа қуроли қилиб эгаллашга етарли бўлсин. Биз инглизча талаффузни ўргатишда қуйидаги қийинчиликларга дуч келамиз: 1) инглиз тили товушларни ҳосил бўлиш ўрнини кўрсатишдаги қийинчиликлар; 2) она тилида-ги товушларнинг ҳрсил бўлиш ўрнини кўрсатишдаги қийинчиликлар; 3) ўхувчи ва талабаларнинг ўзларига хос (индивидуал) хусусиятлари; 4) нотаниш товуш бирикмаларни раво нутқда талаффуз қилишдаги қийинчиликлар. Г. В. Рогова буларни дискриминация, ар-тикуляция, интонация, интеграция, автоматизация му-аммолари деб номлайди. Талаффузни ўргатиш шу та-лаффуз материалларининг хусусиятига боғлиқдир. Асо-сан она тилида бўлмаган фонетик материални ўрга-тишга кўпроқ аҳамият берилади.

Талаффуз материали билан таништириш 3 та метод орқали амалга оширилади.

1-метод. Товуш талаффузини тинглаб, айнан ўзини қайтартириш ёки тақлид (иммитация) қилиб ўргатиш методи. Бу қуйидагича ўтказилади:

1). Янги товуш сўзда ёки нутқ намунасида ўқитувчи томонидан талаффуз қилинади; 2) ўқитувчи товушни ажратиб олиб, (ҳарф ёки транскрипция орқали) дос-

када кўрсатади; 3) ўқитувчи товушни талаффуз қилиш-ни кўрсатиб, ўзи уни бир неча марта талаффуз ҳила-ди; 4) товуш ўқувчи ва талабалар томонидан таклид қилиниб биргаликда жўр бўлиб, якка талаффуз қили-нади; 5) ўқувчилар товуш бор сўзларни, гапларни талаффуз қиладилар; 6) товуш ва товуш ^ирикмаларни нутқ фаолиятида қўллайдилар. Таклид қилиш онгли бўлиши (иккинчи босқичда), унда онгни кам иштирок этиши (биринчи босқичда) мумкин. Онгли таклид қилиш анализ-синтез орқали бўлади.

2-метод. Тушунтириш методи. Бу метод асосан она тилидаги товушлар билан қисман ўхшаш, умуман йўқ бўлган товушларни ўргатишда қўлланилади. Бу ерда ўқитувчи ўзи талаффуз қилишдан олдин уни талаф-фуз қилишнинг ўрнини, хусусиятини тушунтиради, кўрсатади. Сўнг талаффуз қилади, ўқувчилар ва талабалар таклид қилиб, якка талаффуз қиладилар. Тушунтириш билан таклид бир-бирини тўлдирди, лекин бу-лар 2 хил методдир.

3-метод: анализ ёки таҳлил қилиш методи. Бу метод айниқса, она тилида умуман йўқ товушларни талаффуз қилишни ўргатишда мос қилади. [б,9] ларни ўргатаётганда талаффуз қилиш ўрни товушни талаф-фуз қилмай кўрсатилиб, ўқувчилар билан бирга чуқур таҳлил қилинади. Ўқувчилар товушнинг талаффуз қилиш ўрнини, иштирок этаётган нутқ органларини кўради-лар, таҳлил қилиб аниқлайдилар. Улар товушни ҳосил қилиш, талаффуз қилиш ўрнини белгилаб хулоса чиқарадилар. Сўнг нутқ органларини бу товушни талаф-фуз қилиш ҳолатига келтирадилар. Ўқитувчи талаффу-зидан кейин ўқувчидар якка-якка талаффуз қиладилар. 3-метод методик адабиётларда алоқиди метод деб кўрсатилмаган.

Талаффуз фарқини ўргатишда тинглаш-кўриш во-ситалардан фойдаланишни Г. В. Рогова қуйидагича кўрсатади:

1. Товушнинг фарқини кўрсатувчи сўзни ифодалай-диган расмни, предметни кўрсатиб, талаффуз қилиш орқали. *Масалан, ship-sheep.* Ўқитувчи расмни кўрса-тади ёки доскага расмни чизади.
2. Ҳаракатни кўрсатиш орқали. *Масалан, He is reading. He is writing.*
3. товуш белгисини кўрсатиш орқали.

Талаффузни ўргатиш урғуни, оҳангни ҳам ўз ичига олади.

Масалан, it is a\pen.

Ўқув юртларда сўзларни, урғуни ҳисобга олиб, кўтарилувчи ва пастловчи оҳангларда жумла, гапларни талаффуз қилиш ўргатилади. Бунинг учун таклид қилиш методи кенг қўлланилади. Ўқитувчи урғуни ҳисобга олиб сўзларни кўтарилувчи, пасаювчи оҳангларидаги жум-ла, гапларни талаффуз қилиб ёки техник воситалардан фойдаланиб, якка бўлиб, якка талаффуз, таклид қилиш орқали ўргатади.

Товушлар, фонетик материаллар таништирилган-дан кейин уларни нутқ фаолиятларида қўллай олиш-ла-ри учун нутқ фаолиятларда ўзлаштириш, мустаҳкам-лаш машқлари бажартирилади.

Тинглаб-тушуниш, гапириш ва ўқининг талаффуз томонини ўргатишнинг хусусиятлари

Ўргатилаётган фонетик ёки талаффуз материлини келажакда қўлланиладиган нутқ фаолияти турига қараб уни таништириш, ўргатиш ишлаб чиқилади.

Ўқувчилар, талабаларда тинглаб тушуниш орқали талаффузни эталлаш кўникмасини ҳрсил қилиш масаласи турса, унда кўпроқ турли шароитларда уларни тинт-латиш, қайтартириш, техник воситадан тинглаб товуш-ларни фаркдаш, таний олиш машиушри, улар иштирок этган контекстни тинглатиб, иштирок этган гапларни, сўзларни топтириш каби машқлар қўлланилади.

Келажакда ўқувчи, талаба талаффуз материалини гапиришда қўллаши кўзда тутилса, унда фонетик материални кўпроқ қайтариш, таклид қилдириш машқ-лари, сўзда фаркдаб қўллаш, талаффуз қилиш машқ-лари кенг қўлланилади.

Ўқувчи, талаба ўз олдига ўқишда қўллашни мақсад қилса, унда фонетик материални ҳарф-трвуш кетма-кетлигида ўргатиш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи ол-дин ҳарфни кўрсатиб, сўнг талаффузни ўргатади. Бунда кўпроқ сўзларни ўқиб фарклаш, матнни ўқиб таний олиш, фарклай олиш машқлари қулай келади.

Ўқ,итувчилар, айникса, машқларни тузишда, тан-лашда бу хусусиятларни ҳисобга олишлари шарт.

Фонетик машқларни тилологияси ҳам ўзига хос ху-сусиятига эга бўлсада, ҳозир талаффуз бўйича тайёрлов ёки тил машқлари ва нутқ машқлари типлари қабул қилинган. Тайёрлов машқларида асосан шу фонетик

материални бир ёқлама қийинчилиги устида гап кетса, нутқ машқдарига эса бу фонетик материални нутқда қўллашга ўргатиладиган, ўзлаштирадиган машқлар ки-ради. Яна талаффузни ўргатиш машқдарини Г. В. Рогова: 1) тинглаш, 2) қайта талаффуз қилиш, 3) таний олиш, 4) репродукция машқлари, турларига бўлади.

С. Ф. Шатилов эса фонетик машқларни нутқ олди ва нутқ машқи типларига бўлади. Яна у фонетик нутқ олди машқ типини, товушни тинглаб қабул қилиш, фонетик ҳодисани қайтариш, талаффуз қилиш кўник-масини фаоллаштириш машқ турларига бўлади.

Турли босқичда инглизча талаффуз устида ишлаш.

Ўрта мактабда инглиз тилини ўргатиш 2 та босқич-да олиб борилади.

Ҳар босқичда талаффуз устида ишлашнинг ўзига хос хусусияти бор.

1-босқичда 5—6-синфларда талаффуз қилиш мала-касани шакллантиришга, талаффузни ўргатишга асос солинади.

5—6-синфларда товуш бирикмаларни талаффуз қилиш. урғу, оҳанг ўргатилади. Бу босқичда талаффуз қилиш кўникмаси фаоллашади.

2-босқичда 7—8—9-синфларда талаффуз кўникма-лари фаоллаштирилади, бунинг учун турли машқлар бажарилади.

Айниқса, талаффуз бўйича нутқ машқлари бунга мос келади.

Фонетик машғулот (Phone drill.)

Ҳозирги пайтда иккала босқичда ҳам талаффузни мустаҳкамлаш, ўрганилганларни эса тушириш учун дарснинг бошида фонетик машғулот (phone ап11)лар ўтказилади. Бу машғулот яна дарсда инглизча муҳитни яратишга ҳам, дарсни ташкил қилишда ва ўқувчини инглизча талаффуз қилишга, гапиришга тайёрлайди.

Бунга фақатгина олдин ўргатилган товуш, товуш бирикмалари, сўзлар, сўз бирикмалари, намуналар, исмлар, номлар олинади. Талаффуз бўйича ўргатила-диган янги фонетик материал фонетик машғулотга олинмайди. Уқитувчи фонетик машғулотда талаффуз

қилдирмоқчи бўлган товуш, товуш бирикмаларини, сўзларни, гапларни рангли қоғозларга ёзиб талаффуз қилдириши мақсадга мувофиқдир, айниқса, у 1-босқичда фойдалидир.

Ўқитувчи товуш, товуш бирикмаси иштирок этган сўзларни устун-устун қилиб ёзиб биргаликда, якка та-лаффуз қилдириши мумкин. Бунга олинган фонетик материал кейинги материални, дарснинг босқичини тўлдиради, дарсни ўтказишта ёрдам беради.

Масалан, а ҳарфни (ae) товуши билан талаффуз қилинишини қайтармоқчисиз. Ўқитувчи товуш, сўзлар-ни қуйидагича оқ қоғозга ёки доскага ёзиб, ҳарфни бошқа рангда ёзиб кўрсатади.

a [se] амар асар асас a lamp

Олдин бир ўқувчи талаффуз қилади, сўнгра сўзлар-ни ўқувчилар биргаликда, якка ўқиб талаффуз қила-дилар, хато қилсалар ўқитувчи тўғрилайди. Биринчи бўлиб сўзларни ўқувчи, талабалар ўқийди, чунки ҳарф-товуш таниш, олдин ўргатилган. Гапларни ҳам доскага еки карточкага турли рангда ёзиб, урғу-оҳанг қўйилиб ўқитилади. Хато талаффуз қилинса, тузатилади.

Инглизча талаффузни ўргатишда техник воситалардан фойдаланиши

Инглизча талаффузни ўргатишда техник воситалар-ни ўрни муҳимдир. Улар орқали ўқитувчи инглизча товуш сўзларни, товуш бирикмаларни ўқувчиларга тинг-латади, талаффуз қилдиради, хатоларини топишга ўрга-тади.

Инглизча талаффузни ўргатишда кўпинча фонограмма ва грампластинка каби техник воситалардан кенг фойдаланилади. Улар магнитофон, лингафон ка-бинетидаги техник аппаратлар орқали эшиттирилади ва улар асосида турли машқлар бажартирилади.

Талаффузни ўргатишда қуйидаги машқлар бажарилиши мумкин.

Эшитинг, билиб олинг. Товушлар сўзларда бери-лади, ўрганаётган товушни ўқувчи эшитиб билиб оли-

ши, топиши зарур. *Масалан*, map, ten, bird сўзларда [ж] товушни қайси сўздалигини топиш керак.

2. Эшитинг, эътибор беринг. Ўқувчи эшитиб тинг-лаб маълум товуш, товуш бирикмасига интонация, урғуга эътибор беради.

3. Эшитинг тушунинг. Ўқувчиларга кўпроқ жумла-лар, шеърлар, матнлардан парчалар берилиб, тинглатилиб, ўқувчилардан товушларни тўғри эшитиб, маз-мунни тушуниш талаб этилади.

4. Эшитинг фарқланг. Товуш ва товуш бирикмала-рининг фарқини топиш талаб этилади. Ўқувчиларга тур-ли товуш бирикмаларни, сўзларни тинглатиб, фарқи топтиради.

5. Эшитинг ёдда тутинг. Ўқувчилар товуш, товуш бирикмаси, сўзларн-й ттшглаб уларнинг талаффузини ёдда тутишга ҳаракат қиладилар.

6. Эшитинг такрорланг. Ўқувчилар фақат товуш, то-вуш бирикмасини тинглаб, паузада такрорлайдилар, тақлид қилиб қайтардилар.

Ўқитувчилар юқоридаги машқлардан ташқари талаффузни ўргатишга ўзлари йжодий ёндашиб, турли хил машқларни ишлаб чиқишлар мумкин.

Бунда ҳозирги пайтда кент тарқалган, кўп ўқув юртларида мавжуд бўлган лингафон кабинетларни имко-нияти беқиёсдир, лекин унинг имкониятдан ҳамма ерда тўлиқ фойдаланиляпти деб бўлмайди. Ундан тўлиқ фой-даланиш зарур.

Албатта, инглизча талаффузни ўргатишда техник воситалардан фойдаланиш учун юқорида айтилган машқларни бажаришда ўқитувчи ўзи олдиндан уларни тайерлайди, яъни товуш, товуш бирикмаларни, сўзлар-ни танлайди, тўғри талаффуз қилиб, фонограммасини тайёрлаб, тинглаб кўриб, сўнг ўқувчиларга тинглата-ди, машқларни бажартиради,

Талаффуз бўйича ўқувчиларда учрайдилар хатолар.

1. Ўқувчилар: [ae] ни [e] деб талаффуз қиладилар. *Масалан*: had ни [hed] деб талаффуз қиладилар. [9] ни ўрнига [s] деб талаффуз қиладилар. *Масалан*: think ни [sink] деб талаффуз қиладилар. [э] ни ўрнига, [z] деб талаффуз қиладилар. *Шсалан*: this ни [zis] деб талаффуз қиладилар. [w] ни ўрнига [v] деб талаффуз қиладилар.

Масалан: weil ни [veɪ] деб талаффуз қиладилар.

2. Чўзиқ товушларни қисқа талаффуз қиладилар. *Масалан:* **Sport** ни [spɒt] eat ни [i:t] деб талаффуз қиладилар.

3. Жарангсиз ундошларни ундошлардан олдин жа-рангли талаффуз қиладилар.

Масаан: dislike-disappear.

4. Жарангли ундош товушларни жарангсиз талаф-фуз қиладилар.

Масаан: his-absent.

Ўқитувчи, албатта, бу хатоларни олдини олиши за-рур. Бунинг учун фонетик машғулотлар ёрдам беради.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Талаффузни ўргатиш деганда нимани тушунасиз?

2. Ўрта мактаб шароитида инглиз тили фонетикасини ўргатиш мумюшми?

3. Ўрта мактаб шароитида ўқувчиларни айнан инглизларга ўхша-тиб талаффуз қилишга ўргата олмаслик сабабини тушунтиринг.

4. Фонетик материалларни методик типология қилиш деганда нимани тушунасиз?

5. Талаффузни ўргатишда қандай методлар қўлланилади ва уни ўргатишга нималар таъсир қилади?

6. Талаффузни ўргатишда сиз ўзингиз қандай кўрғазмали қурол-лар, техник юситаларни қўллашни таклиф қила оласиз?

7. Талаффузни ўргатишда ўқитувчи ўзи олдин талаффуз қилмай, машқардан фойдаланиб талаффузга ўргата оладими?

8. [0,в] товушларни ўргатишни ташкил қилинг ва амалда ўрга-тишни кўрсатинг.

9. 5—6-синфлар учун фонетик машғулотларни ташкил қилинг ва ўтказинг.

10. Маълум бир синфда товуш, товуш бирикмаси, оҳангаи ўрга-тишни ишлаб чиқинг ва уни амалда кўрсатинг.

2-§. ИНГЛИЗ ТИЛИ ГРАММАТИКАСИНИ ЎРГАТИШ

1, Озгаки нутқ, ўқиш ва ёзувни ўргатишда грамматиканинг аҳамияти ва ўрни

Тилни тушунмоқ ва унда ўз фикрни тўғри баён қилмоқ учун киши ўрганилаётган тил грамматика ме-

ханизмини ўзлаштирамоғи зарур. Дарҳақиқат, киши гап-даги ҳамма сўзларни билса ҳам, бу гапдаги сўзлар ўрта-сидаги боғлиқликларни сезмаса, унинг мазмунини ту-шуниб етмаслиги мумкин. Аксинча, бирон гапда бит-та, иккита ва ундан ҳам кўпроқ нотанишсўз ишлатил-ган бўлса ҳам, киши тил структурасини яхши эгалла-ган бўлса, у шу сўзларнинг маъносини фаҳдлаб билиб олиши ёки ҳеч бўлмаганда бу сўзларни луғатдан топиб гапнинг мазмунини тушуниб олиши мумкин.

Масалан: ўзбек ва рус ўқувчилари ушбу гапдаги ҳамма сўзлар таниш бўлса ҳам, грамматикани яхши ўзлаштирамаган бўлса, унинг мазмунини тушунишда анча қийналишлари мумкин: He saw her book a ticket. Бунинг сабаби пгундан иборатки, бу гапда ўзбек ёки рус ўқувчилари учун хушуниб олиниши қийин бўлган грамматик ҳодиса қўлланган.

Агар ўқувчи инглиз тилидаги кўшма тўлдирувчи мо-делини ўрганган бўлса, у бу гапдаги book сўзи от эмас-лигини, балки her book кўшма тўлдирувчи эканлигини ва шунинг учун book феълининг инфинитив шакли эканлигини билиб олади, унн «у унинг билет буюрга-нини кўрди» деб тушунади.

Грамматикага оид билимларсиз, грамматика механизмини шакллантирмасдан туриб, чет тилидаги гапи-риш кўникмаси ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Агар ўқувчи шундай механизмни ўзлаштирган бўлса, у чет тилида грамматик жиҳатдан тўғри тузилган гаплар-ни ҳосил қила олиши ёки тинглаб тушуна олиши мумкин. Дастурларда қайд қилинганидек, инглиз тилини эгаллаш унинг грамматикасини ўрганмай туриб амалга оширилиши мумкин эмас. Ўрганилаётган тилда нутқни тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш ва ёзиш учун грам-матикани ўргатиш даркор. Грамматика нутқ фаолият-лари турлари учун материал бўлиши лозимдир.

Грамматикани ўргатиш учун 4 та нутқ фаолиятлари турларида ўргатишга йўналтирилган бўлиши керак. Шу сабабдан грамматикани ўргатаётган ўқитувчи уни нутқ фаолиятида қўллашга ўргатсин, талаба ўқувчи уни амал-да қўлласин. Олдин грамматик материал — минимум тайнланади. Инглиз тили грамматикаси лексика каби таълим мақсади ва таълим воситаси сифатида ўргатилади. Ҳозирғи пайтда грамматикани ўргатишда гап на-муналарига кўпроқ асосланиш кўзда тутиляпти.

2. Чет тили грамматикасини ўргатишдан кузатилган асосий мақсад

Методикада «грамматика» термини икки маънога эга: бир томондан грамматика тилнинг қурилишини билдирса, иккинчи томондан у грамматик қурилишни тадқиқ қиладиган фан маъносини англатади. Чет тиллар ўқитиш методикасида бу **икки** тушунчани фарқ-лаш қуйида тўхтаб ўтиладиган сабабларга кўра жуда муҳим аҳамият касб этади. Тилнинг грамматик қурилиши унинг сўз бойлиги билан бирга тил материални ташкил қилади. Ҳар қандай тилни амалий жиҳатдан эгаллаш унинг грамматик қурилишини у ёки бу даражада мукамал билишни тақозо қилади. Методиканинг вазифаси талабалар, ўқувчилар томонидан грамматика ҳодисаларини эгаллашнинг самарали йўл ва усуллари-ни излаб топишдан иборатдир. Грамматикани тилнинг грамматик қурилиши ҳақидаги фан сифатида оладиган бўлсак, у ўрта мактабда ўқитиш предмети ҳисобланмайди. Грамматика чет тили институтларида, университетларида ўқув предмети сифатида ўқитилади. Чет тили грамматикасини ўқитишдан асосий мақсад нутқ фаолияти ҳар хил турларининг тўғри шаклла-нишини таъминлайдиган нутқ грамматик малакалари-ни ҳосил қилишдан иборатдир.

Бу ерда сўз биринчидан морфологик — грамматик малакаларни, яъни отларнинг келишик қўшимчаларини, феълларнинг шахс қўшимчаларини тўғри ишла-тиш малакаларини шакллантириш ҳақида кетмоқца. Иккинчидан, аналитик тилларда (инглиз тили шундай тиллар гуруҳига мансуб) нутқий синтактик малакалар-ни, яъни турли типдаги гапларни структура жиҳатдан тўғри туза олиш малакаларини ва содда ҳамда қўшма гапларда сўз тартибини қўллаш малакаларини шакл-лантириш зарур.

Шунинг учун актив грамматика устида олиб бори-ладиган ҳамма иш (грамматика материални киритиш ва тушунтиришдан бошлаб) ана шу мақсадга эришишга қаратилмоғи керак.

Грамматик малакаларнинг лингвopsихологик характеристикаси

Психология ва методикага оид адабиётларда тилни актив (ёки репродуктив деб аталадиган) ва пассив (ёки рецептив деб аталадиган) эгаллаш (билиш) фарқ қили-нади, лекин «репродуктив» ва «рецептив» эгаллаш деб номланган терминлар чет тилига нисбатан «актив» ва «пассив» эгаллаш терминларига синоним ҳисобланмай-ди, сабаби шахс (индивид) чет тилини мукамал билмайди.

Бу терминларни ишлатишда тилни эгаллаш харак-тери билан нутқ фаолияти турларини қориштириб юбо-ришга йўл кўйилган. Бу ерда бир томондан рецептив ва экспрессив (репродуктив) нутқ фаолияти турлари ҳақида, бошқа тбмондан тил материални актив ва пассив эгаллаш, билиш ҳақида гапириш зарур.

Баъзи психологлар нутқ фаолиятининг рецептив тур-ларини «пассив», экспрессив нутқ турларини эса «актив» турлар деб аташади. Бизнинг фикримизга кўра бундай қараш ҳам тўғри эмас. Ҳамма гап шундаки, бирилчидан, нутқ фаолиятининг рецептив турларидан фойдаланиш тил материални ҳам актив, ҳам пассив равишда эгалланганда ўрин олиши мумкин, иккинчи-дан, нутқни қабул қилиш, уни ҳосил қилишга нисба-тан кам фаол бўлмаслиги керак.

Тил материалининг актив эгаллашнинг пассив эгал-лашдан фарқи фақат тилни пассив эгаллаш пайтида нутқ фаолиятининг рецептив турларидангина фойда-ланиш мумкинлигида кўринмайди. Бу фарқ яна шу нарсада ифодаланадики, нутқ фаолиятининг ҳамма турлари тил материални актив эгаллаганда, уни пассив эгаллагандагига нисбатан анча мукамал даражадаги босқичда амалга оширилади.

Тилни актив эгаллаш «сезгига кўра» тил материални интенсив равишда қўллашда намоён бўладиган нутқий малака ва кўникмаларга асосланади. Тилни бун-дай эгаллашнинг физиологик асосини нутқий динамик, синтагматик ва парадигматик стереотипи, яъни тилнинг барча босқичларидаги — фонетик, грамматик ва лексик босқичлардаги нутқий боғланишларнинг бир-лиги ташкил қилади.

Гапирган пайтда бу боғлиқликлар шу тилда киши нутқи тажрибасида бор бўлган лингвистик ҳодисалар-

ни тинглаш, ҳаракат ва маъноларининг бирлигида на-моён бўлади. Бу индивидуал — нутқий тажриба киши гомонидан унинг нутқи ривожланишижараёнда, нутқ тажрибаси натижасида эришилади. Ўқиш ва нутқни тинглаб тушуниш пайтида бу нутқий боғлиқликлар лингвистик ҳодисаларнинг товуш ёки ёзув тасвирлари-ни осон ва эркин қабул қилишда еки уларнинг маъно-сини бевосита ва таҳлилсиз — яхлит ҳрлда тушунишда ўз аксини топади.

Тилни актив эгаллашдан фарқли ўлароқ, ули пас-сив эгаллаш (фақат чет тили) нутқ тажрибасига, нутқ-ни автоматлашган алоқаларига асосланмайди. Чет тили материални пассив эгаллаш пайтида нутқ фаолияти-нинг рецептив турларидан фойдаланиш асосида тил ҳодисаларини таниб олишнинг, унинг кўриш сезгиси билан боғлиқ бўлган тушунишни ва улар образларини солиштириш йўли билан билиб олишнинг автоматик жараёнлари ётади, деб фараз қилиш мумкин. Методика ва нутқ психологияси қозирги пайтда бу ҳақда аниқ экспериментал маълумотларга эга эмас. Бу лайдда кўпинча тилга оид белгиларни она тили ёрдамида маъносини очиш мумкин.

Тилни ўрганишда тил материалларининг баъзи қис-ми гапириш учун актив ўзлаштирилади, бошқа қисми ўқиш учун пассив ўргалилади. Тил материални бун-дай эгаллаш нутқ фаолиятининг продуктив турларидан (аниқ доирада) ҳам, актив ва пассив ўзлаштирилган материал доирасида рецептив турларидан ҳам фойда-ланиш имконини беради.

Методикага оид адабиётларда грамматик, лексик ва фонетик интерференциялар фарқ қилинади.

Талабалар, ўқувчиларга чет тили ҳодисалари билан она тили ҳодисалари ўртасидаги фарқларни тушунти-риш ва машқларни бажартириш йўли билан иинтерфе-ренцияли бартараф қилиниши мумкин.

Инглиз тили грамматикасини она тили грамматика тизими билан таққосий характеристикаси

Маълумки, инглиз ва ўзбек тилларн алоҳида тил гуруҳларига мансуб. Инглиз тили ҳинд-европа тиллари оиласининг герман тиллари гуруҳига кирса, ўзбек тили туркий тиллар гуруҳига киради. Лекин бу тиллар грам-матика тизимлари бир-бирлари билан таққосланса,

уларнинг босқичларида бир томондан ўхшаш ва ик-кинчи томондан фаркли ҳодисаларнинг гувоҳи бўла-миэ. Морфологик босқичда иккала тил грамматика ти-зими ўртасидаги ўхшашликлар отларда сон, келишиқ қўшимчаларида, феълларда эса замон, нисбат, майл, шахс ва сон категориялари қўшимчаларида учрайди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, бу категорияларда грамматик воситалар инглиз тилида жуда кам сонлидир.

Шу билан бирга бу категориялар ифодаланишида ва маъносида муҳим фарқларни ҳам учратамиз. *Масалан*, инглиз ва ўзбек тилларида сон категориясининг ифодаланиши қўшимчалар қўшиш йўли билан ясалса ҳам, бу категорияда муҳим фаркли жойлар кўп қийин-чиликлар келиб чиқибди сабаб бўлади.

Бешта китоб — five books. Ўнта талаба — ten students.

Сўз ўзагидаги унлини ўзгартириш йўли билан кўплик шаклини ясаш инглиз тилига хос ҳодиса ҳисобланади:

man — men киши — кишилар

tooth — teeth тиш — тишлар

goose — geese ғоз — ғозлар

Инглиз ва ўзбек тилларида от сўз туркумида кели-шиқ категорияси бор бўлишига қарамай, келишиқ қўшимчаларнинг сони ҳар иккала таққосланаётган тил-ларда бир хил эмас. Ўзбек тилида 6 та келишиқ қўшим-часи мавжуд бўлиб, инглиз тилида уларнинг сони фа-қат иккита.

Ўзбек тилида Инглиз тилида

Б.к бола Common Case boy

Қ.К боланинг Possessive Case boy's

Т.К болани

Ж.к болага

Ў.п.к болада

Ч.к боладан Ҳар иккала тилнинг синтаксис босқичида бир томондан ўхшаш белгиларга дуч келсак, иккинчи томондан фақат бир тилнинг ўзигагина хос бўлган ҳоди-саларни учратамиз.

Масалан, гапларнинг дарак, сўроқ ва бўлишсиз шакллари ҳар икки тилга хос бўлган синтаксик ҳодиса

саналади. Лекин дарак гаплардаги сўз тартибини таҳлил қилсак, инглиз тилида гапдаги сўз тартиби ўзбек тилидагидан анча қатъий эканлигига гувоҳ бўламиз. Ўзбек тилида гапдаги сўз тартиби инглиз тилидагига нисбатан эркинроқ ҳисобланади. Буни қуйидаги мисоллардан кўриш мумкин:

Овчи қуённи тутди.
Қуённи овчи тутди.
Тутди овчи қуённи.

Юқоридаги гапларда айрим стилистик фарқларни ҳисобга олмаса, бир хил фикр ифодаланганлигини сезиш қийин эмас. Қуйидаги инглизча гапдаги сўз тартибини ўзбек тилидаги каби ўзгартириш мумкин эмас.

The hunter caught the hare.
The hare caught the hunter.
Caught the hunter the hare.

Кейинги иккита гап мазмун жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам нотўғри ҳисобланади.

Инглиз тилида айрим гап типлари борки, бундай структураларни ўзбек тилида ҳеч учратмаймиз.

There is a book case in the middle of the room.
Уйнинг ўртасида китоб жавони бор.

I had my hair cut yesterday.
Кеча мен сочимни олдирдим.

Ёки аксинча, ўзбек тили синтаксиси босқичида айрим гап структуралари инглиз тилидагидан тубдан фарқ қилади.

Совуқ — It is cold.
Сиз бу ишни бажаришингиз керак.
It is necessary for you to do this work.

Чет тили ўқитиш методикасида ўқувчилар, талабалар учун қийинчиликлар келтириб чиқарган бундай ўхшаш бўлмаган ҳодисаларни ҳисобга олиш зарур. Бундай қийинчиликларни қаттиқ назоратга олиш ўқиш жараёнини мақсадга мувофиқ ташкил қилишга, тил материаллини киритишнинг анча самарали усулларини танлашга ёрдам беради. Уларни олдини олиш учун чуқурроқ тушунтириш, мустаҳкамлаш ишларини олиб бориш керак.

Методик адабиётлардан бизга маълумки, мактабларда чет тили ўргатиш икки тиллик шароитда амалга оширилади. Ўқувчи талабаларнинг чет тили ўргангунга қадар она тили ва рус тили бўйича тил тажрибасига эга бўлади. Улар ўз она тилларига ва рус тилига оид кўп грамматик терминлар, ҳодисалар, қоидалар ва ма-лакаларни эгаллайдилар. Улардаги бу тажрибани шу синфда, гуруҳда инглиз тили ўқитаётган ўқитувчи ҳисобга олиши ва талаб қилинган жойларда улардан ўқувчи талабаларни фойдаланишга ўргатиш керак. Инглиз тили морфологияси ва синтаксисининг кўп ҳодисаларини ўқувчи талабаларга ўргатишда улар эгаллаган она тили ва рус тилига оид тил тажрибасидан ижобий кўчирилишни амалга ошириш мумкин. *Масалан*, инглиз тилидаги предлоглар ўқувчи талабалар ўзлаштиришлари учун қийин материал ҳисобланади, бунга сабаб шундан иборатки, биринчидан, ўзбек тилида предлоглар йўқ. Иккинчидан, предлоглар сўз туркуми сифатида мавҳум (абстракт) тушунчаларни ифодалайди, шунинг учун уларни ўзлаштиришда ўқувчи, талабалар кўп қийинчиликларга дуч келади. Агар биз ўқувчи талабалардаги рус тили бўйича мавжуд бўлган тил тажрибасига суянсак, унда сўз туркумини ўзлаштириш осон амалга оширилади. V синф ўқувчилари «я иду в школу» ва «я живу в Ташкенте» гапларини яхши ўрганишади. Бу гапларда в предлог ҳисобланади. Предлоглар тушинтирилганда рус тилига оид тажрибани ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Инглиз тилидаги келаси замон шаклига эга бўлган гап структураларни киритиш ёки тушунтиришда ҳам рус тилидаги лингвистик тажрибадан фойдаланиш фойдадан холи эмас.

I shall work at school.

Я буду работать в школе.

Мисоллардан кўриниб турибдики, ҳар иккала тилда келаси замон феъл шаклининг ясалиши бир-бирига ўхшаш ва бундай ижобий кўчирилишдан фойдаланиш методик нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқдир. Инглиз тилини ўқитишнинг биринчи ва иккинчи босқичларида айрим грамматик ҳодисаларни ўргатишда ўқувчи талабалар ўзлаштирган инглиз тили грамматикасига

оид тил тажрибасидан ҳам фойдаланилади. *Масалан*,

Ўқувчи талабалар инфинитивнинг гапдаги вазифаларини ўрганган бўлса, герундийнинг гапдаги вазифаларини ўрганилаётган пайтда улар томонидан инфинитив билан боғлиқ равишда эгаллаган тажриба ҳисобга олинади. Масалан, инглиз тилидаги герундий инфинитив каби гапда эга ва тўлдирувчи вазифаларида ишлатилади.

Масалан: To read good books is useful.

Reading good books is useful.

Инглиз тили грамматикасини ўргатишни методик ташкил қилиш.

Грамматик материални ўргатиш учун уни олдин методик ташкил қилинади. Грамматикани ўргатишни методик ташкил қилиш нутқ фаолияти турларини грамматик томони (грамматикаси)ни ўргатиш, кўникмаларни шакллантириш, уни нутққа автоматлаштиришдир. Бунда грамматик материални методик ташкил қилиш, уни нутқ фаолияти турида ишлатиш мақсад ва вазифасига ҳам боғлиқдир. Грамматикани ўргатишни методик ташкил қилиш нималардан иборатлигини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

Буларни ҳар бирини алоҳида кўриб чиқамиз.

Грамматика материални танлаш

Грамматикани ўргатишдан олдин уни танлаб олинади. Танлашнинг сабаби 1) грамматик материал кўп, уни ҳаммасини ўргатиб бўлмайди, айниқса, ўрта мак-

грамматика алоҳида аспект қилиб ўргатилмайди, ўрганилмайди.

2) Зарурий мақсадга мувофиқ танланади, ҳамма грамматик материал ҳамма нутқ фаолияти учун зарур, керак бўлмайди. Турли ўқув юртларида турлича мақсад бўлади. Танланган грамматик материал грамматик минимум дейилади.

Ўрта мактаб грамматик минимуми дастурда танланиб берилади. Танланган грамматик материал шу дастурда синфларга тақсимлаб кўрсатилади, танланган грамматик материални амалда қўллай олиш ўргатилади. Грамматик минимум илмий тамойиллар асосида танланади.

Методик адабиёда грамматик минимум танлашнинг асосий тамойиллари ишлаб чиқилган. Нутқ фаолиятининг продуктив турлари учун ўта зарур бўлган ҳодисалар актив грамматик минимумга киритилади. Актив грамматик минимумга материал танлашнинг ҳамма томондан қабул қилинган асосий тамойиллари қуйидагилар ҳисобланади:

- 1) оғзаки нутққа кенг тарқалганлик тамойили,
- 2) намунавийлик тамойили,
- 3) синоним ҳисобланган грамматик ҳодисаларни чиқариб ташлаш тамойили.

Санаб ўтилган биринчи ва иккинчи тамойилларга мувофиқ фақат оғзаки нутқда кўп қўлланиладиган ва лексикани кўп қисмга татбиқ қилинадиган грамматик ҳодисаларгина киритилади. Қолган барча грамматик ҳодисалар лексик йўл билан ўзлаштирилади. Инглиз тилидаги Past Perfect, пассив конструкциялар, инфинитив ва сифатдош оборотлар оғзаки нутққа кам ишлатилади, лекин улар китобий-ёзма услубда анча кўп қўлланишга эга. Шунинг учун юқорида санаб ўтилган шакл ва конструкциялар актив минимумга киритилмайди, лекин улар пассив минимумга албатта киритилади.

Учинчи тамойилга мувофиқ ҳамма синонимлар ичидан стилистик жиҳатдан нейтрал қисобланган шакл ёки конструкция актив грамматик минимумга киритилади. Инглиз тилида мажбурийликни must, should, need, to have to, to be то модал феъл ва иборалари ёрдамида ифодалаш мумкин. Актив грамматик минимумда фақат must модал феъли қолдирилиб, қолган модал феъл ва иборалар пассив минимумга киритилади. Ёзма нутқда

Энг кўп қўлланиладиган ва ўқувчи, талабалар ўқиганда, тинтлаганда уларни тушунишлари зарур бўлган грамматик ҳодисалар пассив грамматик минимумга киритилади. Минимумнинг ҳажми ўз-ўзидан равшанки, пассив, актив минимумга нисбатан каттароқ бўлади. Пассив минимумга грамматик ҳодисаларни танлашнинг асосий тамойиллари қуйидагилар саналади:

1) китобий ёзма нутқ услубида қўлланишлик тамойили

2) кўп маънолилик тамойили.

Кўрсатиб ўтилган тамойилларга биноан, китобий-ёзма нутқ услубида энг кўп қўлланиладиган ва бир неча маънога эга бўлган грамматик ҳодисалар пассив минимумга киритилади.

Грамматик материални тақсимлаш (дистрибуция қилиши)

Алоҳида таъкидлаш керакки, методикага оид дарслик ва қўлланмаларда тил материални, минимумни тақсимлаш муаммолари деярли муҳокама қилинмайди. Ўқитиш ўзбек тилида олиб бориладиган мактаблар учун чиқарилган «Ўқитувчи китоби»да бу тўғрисида айрим фикрлар баён қилинган.¹

Грамматик материални тақсимлашда қуйидаги мезонлардан келиб чиқилади:

1) берилган мавзу бўйича нутқ талабларининг қондирилиши;

2) қийинчиликларни бир-биридан ажратилган ҳолда берилиши;

3) янги материални бир меъёрда киритилиши;

4) янги грамматик материалнинг мустақил равишда маъносини очиш учун контекстларда киритилиши.

Бизнинг фикримизча, мактаб дарслиги муаллифлари грамматик материални тақсимлашга катга эътибор беришлари ва дарсликларда бундай тақсимлашни амалга оширишлари керак. Грамматик материални танлаш каби уни тақсимлаш ҳам уни ўрганишнинг, ўргатишнинг муҳим компоненти ҳисобланади.

Юқорида айтилган гаплардан инглиз тили грамма-

¹ «Teacher's guide». Книга для учителя к учебнику английского языка для 7 класса ўзбекской школы (Автор Д. Д. Джалалов). Таш-кент, 1977.

тикасини ўргатишда тўпланган она тили, рус тили ва инглиз тилига оид тил тажрибасига асосланишимиз керак, деган хулосага келишимиз мумкин.

Грамматиканинг методик типологияси

Грамматикани типология қилиш масаласи бошқа масалаларга қараганда кам ўрганилган. Методикага оид адабиётларда лексиканинг методик типология қилиш масаласи батафсил кўриб чиқилади, лекин грамматик материални типология қилиш деярли таҳлил қилинмайди. Типология дейилганда тил материални ўзлаштиришда пайдо бўладиган қийинчиликларни аниқдаб уларни типлаштириш тушунилади. Типология қилишда грамматик шакл ва конструкцияларни ўзлаштиришда пайдо бўладиган қийинчиликлар хисобга олинади. Грамматикани методик жиҳатдан типология қилиш, деганда грамматик шакл ва конструкцияларни ўзлаштириш вақтида пайдо бўладиган қийинчиликларни назарда тутган ҳолда грамматик материал типини белгилаш (кўрсатиш)ни тушунмоқ керак, сўнг ҳар бир типни ўргатиш учун метод белгиланади, танланади.

Грамматиканинг методик типологиясини яратиш учун лексиканинг методик типологиясини аниқлашдаги каби:

1. Айрим шакл ва сўз бирикмаларга хос қийинчиликларни.
2. Ўрганилаётган чет тили грамматикасининг шакл ва сўз бирикмалари орасидаги қийинчиликларни.
3. Чет тили ва она тили грамматика ҳодисалари ўртасидаги салбий таъсир оқибатида пайдо бўладиган қийинчиликларни белгилаб олиш керак.

Алоҳида грамматик ҳодисадаги қийинчилик ушбу ҳодисанинг шакли, маъноси ва қўлланиши билан боғлиқ. Айрим сўз туркумларида уларнинг товуш ва ёзув шакли нутқ жараёнидаги грамматик шаклга боғлиқ равишда ўзгаради.

Маълумки, инглиз тилида саналадиган отлардан кўплик шакли ясалганда — s (-es) қўшимчаси қўшилади. У [s, z] ва [I z] вариантларда талаффуз қилинади. Яна бир мисол келтирамиз. Грамматик категориялар билан боғлиқ равишда энг кўп шаклларга эга бўладиган сўз туркуми феълдир.

Масалан, Present Indefinite замоннинг учинчи шахс, бирликдаги — s «(es)» қўшимчаси, тўғри феъллардаги Past Indefinite замонининг — ed қўшимчаси турли талаффуз вариантларига эга. Ўз шаклларини ўзгартирувчи сўз туркумларини ўрганиш шаклини ўзгартирмайдиган сўз туркумларга нисбатан қийинроқ бўлади ва ўқувчи, талаба уларни ўзлаштириш учун зўр бериб ишлаши даркор.

Энди грамматик маъно билан боғлиқ қийинчиликларни кўрамиз. Маъно билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни аниқлаш учун қуйидаги мезонлар тавсия қилинади:

1. Грамматик шаклнинг кўп маънолиги, кўп вази-фани бажариши, кўп сонли омонимларга эга эканлиги. Кўп маъноли грамматик шаклларни ўзлаштириш ўқувчи талабалар учун катта қийинчиликлар келтириб чиқаради.

2. Сўз туркумининг мустақил ва ёрдамчи функцияларда қўлланиш мумкинлиги. Ёрдамчи вазифада қўлланидиган сўзлар ўқувчи талабалар учун анча қийиндир.

3. Сўз туркумларининг грамматик жиҳатдан боғланиш даражаси. Грамматик шакл ва бирикмаларни қўллашда ҳам ўқувчи талабалар қийинчиликларга дуч келади. *Масалан*, ўқувчилар “He works at school” каби гапда замон шаклларини қўллашда жуда кўп типик хатоларга йўл қўядилар.

Энди чет тили грамматика ҳодисалари орасида қийинчиликлар устида батафсил тўхтаймиз. Инглиз тилидаги грамматик шакл ва конструкциялар бир-бирлари билан омонимик қатор ҳосил қилиши мумкин.

Масалан: тўғри феълларнинг Past indefinite, Participle II шакллари бир хил ясалади. Уларни бир-биридан фарқлаш ўқувчи талабалар учун қийин муаммо ҳисобланади. Бошқа бир мисол: инглиз тилида герундий, сифатдош I ва отлашган феъл омоним шакллар саналади. Уларни бир-биридан фарқлайдиган белгилари тушуниб олиш анча қийин муаммо ҳисобланади.

Кўп грамматик шакл ва бирикмалар бир-бирлари билан омонимик қаторларни ташкил қилади. Синоним шакл ва конструкцияларнинг маъноси бир-бирига яқин бўлишига қарамай, уларнинг бири ўрнита иккинчисини алмаштириш мумкин эмас.

Синоним шакл ва конструкцияларнинг қўлланилиши айрим пайтларда маълум қийинчиликларни келти-

риб чиқариши мумкин. Чет тили ва она тили грамматик ҳодисаларини шакл ва маъно жиҳатдан таққослаб кўришда қуйидаги мезонлардан фойдаланилади.

1. Грамматик шакл ясаш усулининг ўхшашлиги ёки фарқ қилиши. Грамматик шакл ясашдаги тафовутлар катта қийинчиликлар келтириб чиқаради. *Масалан:* инглиз тилида Present Continuous замони аналитик шакл, ўзбек тилида ҳозирги замон давом феъли синтетик шакл. I am reading a book — мен китоб ўқияпман.

2. Грамматик шакллар ва конструкциялар маънолар ҳажмининг бир-бирига мос келиши ёки келмаслиги.

Грамматик шакл ва конструкцияларнинг маъно ҳажми баъзан ҳар икки тилда бир-бирига мос келиши мумкин. *Масалан:* I am writing a letter. — Мен хат ёзаяпман. Аммо кўпинча грамматик ҳодисаларнинг маъно ҳажми бир-бирига мос келмайди. Ҳар иккала таққосланаётган тилда келишик категорияси мавжуд бўлса ҳам, бу категория ифодалаган маъно инглиз ва ўзбек тилларида бир-бирига мос келмайди.

3. Чет тили ва она тили сўз туркумларини бирикиш қобилиятларининг мос келиши ёки келмаслиги.

Масалан: to read феъли қайси сўз билан бирика олса, ўзбек тилидаги «ўқимоқ» феъли ҳам шундай сўзлар билан бирика олади. Бундай феълларни ўрганиш ўқувчи талабалар учун қийинчилик қилмайди. Лекин инглиз тилидаги to wait феъли от ёки олмош билан бирикканда ўзидан кейин «for» предлоги қўлланишини талаб қилади. Ўзбек тилида «кутмоқ» феълининг бошқа сўзлар билан бирикиши ёрдамчи сўзларсиз амалга оширилади. Сўзларнинг чет тили ва она тилида турлича бирикиш қобилиятига эга бўлиши ўқувчи талабаларни анча чалкаштиради.

4. Сўз туркумларнинг грамматик вазифасидаги ўхшашлик ва тафовутлар. Инглиз тилида book, man, nail, сўзлари отлар бажарадиган вазифаларда ҳам қўлланилади. Лекин ўзбек тилида китоб, одам, миҳ сўзлари гапда эга, тўлдирувчи ва предикатив вазифалардагина ишлатилади. Улар гапларда кесим вазифасини бажариб келиши мумкин. Бундай тафовутлар маълум қийинчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, грамматиканинг методик типологиясини яратиш методиканинг муҳим масаласи ҳисобланади. Биз бу ерда шуни аниқлашга бироз бўлса-да, ҳаракат қилдик. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш ке-

ракки, ўрганилаётган чет тилидаги грамматик шакл ва конструкциялар орасидаги тафовутлар тил грамматика тизими ичидаги интерференцияни келтириб чиқаради.

Чет тили ва она тили грамматика тизими ўртасидаги тафовутлардан тиллараро интерференция пайдо бўлади. Ҳар иккала интерференция ходисаларини ҳисобга олиш ва уларни бартараф қилиш йўлларини изламоқ ўқитувчининг диққат марказида бўлиши керак.

Инглиз тили грамматик материали устида ишлаш

Грамматик материал устида ишлаш ўз ичига грамматик материални тушунтириш ёки киритиш, уни ўздаштириш, мустаҳкамлашни олади.

Грамматик материални киритиш ёки тушунтиришда унинг шакл, маъноси, қўлланилиши ўргатилади. Грамматик материални шакли дейилганда уни талаффуз, ўқилиш, ёзилиш, ясалиш шакллари тушунилади. Ўқитувчи уларни ўргатиши лозим. Унинг маъносини ҳам она тилида ифодаланишини ўқувчига тушунтиришни кўзда тутаяди, улар уни билишлари зарур. Акс ҳолда ўқувчи талабалар нугқда қўллашга қийналадилар. Энг муҳим грамматик материални нугқ фаолият турларида қўлланилиши, ўқувчи, талабаларга мисоллар орқали тушунтирилади, ўргатилади. Биз грамматик материални нугқ фаолияти турларида қўллашни ўргатмасак, грамматикани ўргатдик дея олмаймиз. Сўнг грамматик материал машқлар орқали ўзлаштирилади, яъни уни қўллаш фаоллаштирилади, автоматлаштирилади ҳамда мустаҳкамланади.

Грамматик материални ўқиш, талаффуз қилиш шакллари билан ўқувчи талабаларнинг ўзлари мустақил танишад илар.

Ёзилиш шаклини ўқитувчи ўқувчи, талабага доскага ёзиб кўрсатади ўқувчилар, талабалар уни кўриб ўрганадилар, ёзадилар.

Янги грамматик материалнинг маъносини ўқувчи талабага билдириш, тушунтириш жараёнида ўқувчи, талабаларнинг ўзлари маънони фахмлаб топишлари, она тилига таржима қилиш эквивалентларни аниқлаш орқали амалга оширилади. Янги грамматик материални ясалиш, тузилишини ўргатиш анча мураккабдир. Уни ўзига хос томонлари бор.

Янги грамматик материални ясалиши, тузилишини ўргатиш индуктив ва дедуктив йўл билан амалга оширилиши мумкин. Индуктив йўл, деганда кенг маънодаги хусусиятдан умумийга бўлган йўл тушунилади; матндаги тил фактларини кузатиш, уларни жонли нутқда тўплаш, махсус йиғилган мисолларни модел ёки қоида сифатида умумлаштириб ўргатиш ва бошқалар. Бирон бир тил факти қоида ёки модел сифатида тушунтирилганда у мисоллар билан ифодаланганда ва машқлар ёрдамида ишлаб чиқилганда, умумийдан хусусийга қараб борилади. Дедуктив йўл бу жараённинг аксини назарда тутди. Дедуктив йўлнинг афзалликлари шундан иборатки, у кам вақт талаб қилади. Бу машқ қилиш имконини кенгайтиради. Яъни олдин қоида берилиб, айтилиб сўнг мисоллар тузилади, туздирилади.

Индуктив йўл аниқроқ ва анча мукамал ишлаб чиқилган тушунтириш йўли ҳисобланиб, дарсда ўқувчи, талабаларнинг кўпроқ фаол бўлишига ёрдам беради, чунки қоидаларни аниқлашда уларнинг диққат, кузатувчанлик, мантиқий фикрлаш, биринчи аҳамиятга эга нарсаларни иккинчи даражалик нарсаларни фарқлаш қобилиятларини такомиллаштиради.

Индуктив йўл билан грамматик материал ўргатилганда ўқитувчи грамматик материалга олдин мисоллар беради, шу мисоллар орқали унинг ясалиши, маъноси, қўлланилиши, қоидасини ўқувчи, талабалар билан биргаликда таҳлил қилиб ўргатилади.

Индуктив йўлни қўллаш мисоллар беришни, матнлар танлашни, изчил саволлар тузишни талаб қилади.

Бундай саволлар ўқувчиларни умумлаштиришга ўргатадиган ақлий фаолият дастури вазифасини бажаради. Индуктив йўлдан фойдаланганда материални қандай тушунтириш фақат ўқитувчига боғлиқ бўлади. У ҳамма қийинчиликларни олдиндан аниқлаб, уларни бартавраф қилиш йўлини белгилаши мумкин. Талабалар сони бунда ҳеч қандай аҳамият касб қилмайди.

Кўп сонли ўқувчига эга бўлган гуруҳларга индуктив йўлни қўллаш қийин масала. Янги материал билан таништиришда у ёки бу йўлни танлашда; ўрганилаётган грамматик ҳодисанинг характерини, ўқувчи, талабаларнинг она тилисида шу материалга ўхшаган ҳодиса бор ёки йўқлигини, чет тилида ўқувчи, талабалар лингвистик тажрибага эга ёки эга эмаслигини ҳисобга олиш керак. *Масалан:* инглиз тилидаги Past Continuous ўқув-

чилар ўзлаштирган Present Continuous асосида кирити-лиши мумкин. Янги грамматик ҳодисанинг ясалиши ёки қисман маъносини тақдим қилишда индуктив йўддан фойдаланиш мумкин.

Индуктив йўл билан ўргатганда олдин таништири-лаётган грамматик материал бўйича инглиз тилида ми-соллар, гаплар берилади. Сўнг унинг асосида ўқувчи, талабалар билан биргаликда ўқитувчининг етакчили-гида шу грамматик материални ясалиши, тузилиши хулоса чиқарилади. Бунда онгли тушиниш учун кўпроқ ўқувчи, талабаларни мустақил ишлатиш керак.

Дедуктив йўлда эса ўқитувчи таништираётган грам-матик материални тузилиш, ясалиш бўйича қоидалар, таърифлар айтади, грамматик инструкция модел бера-ди, сўнг унинг асосида ўқувчи, талабаларга мисоллар, гаплар туздирилади.

Ҳозир грамматик материал билан таништиришда яна учинчи йўл ҳам ишлатилади. Унинг номи грамма-тик материални лексик йўл билан ўргатишдир.

Бу йўлнинг афзаллиги шуки, ўқитувчи ўргатилаёт-ган грамматик материални ўқувчи, талабага грамматик материал деб таништирамай лексика, сўз деб, сўзни лексикани ўргатгандек таништиради. Бу йўл кўпроқ бошланғич синфларда to be феълини am, is, are, was, were, шаклларини can, must, may модал феълларини ўргатишда қўлланилади.

Ўқитувчи to be феълини am, is, are шаклларига эга деб тушунтирса, унда ўқувчиларга Present Indefinite Tense ни олдин тушунтириши керак. Акс ҳолда ўқувчи тушунмайди бу эса кўп вақт олади, ўқувчи учун му-раккабдир. Унинг ўрнига «am» ни ўқитиб, унинг тар-жимаси «борман», деб ўргатса ва мисоллар, гаплар туздирса, ўқувчи яхши ўзлаштиради.

Кейинчалик Present Indefinite Tense ўрганилганда, ўқувчилар уни тушуниб оладилар, is, are, was, were ни ҳам шундай ўргатиш мумкин.

Модал феълларни ҳам ўргатганда уларни модал феъл демай сўз деб ўргатилади. Янги грамматик материал билан таништиришда, уни ўргатишда, киритишда, ту-шунтиришда, ўқитувчи олдин ўтилган грамматик ма-териал билан янгисини ўқувчини ўзига таққослатиб ўргатиш. *Масалан:* Present Indefinite Tense ни бўлиш-лик шаклини сўроқ шакли билан таққослаташ орқа-ли, сифатларни қиёсий даражаларини ўргатганда ўқув-

чига она тилидагиси билан таққослатиб, инглиз тилида сифатларни қиёсий, орттирма даражаларини ўргатиш мумкин.

Грамматик ҳодисанинг қўлланишини тушунтиришда дедуктив йўлдан кўп фойдаланилади. Грамматик материални тақдим қилиш жараёни грамматик малака ва кўникмаларни шакллантиришдаги биринчи босқич ҳаракатнинг йўналишларини яратиш учун асос ёки пойдевор вазифасини бажаришлари керак, чунки нутқ бирликлари уларнинг иккаласини ҳам ўзларида бириктиради.

Ақлий фаолиятларни босқичма-босқич шакллантириш назариясита мувофиқ, таълим жараёни янги ҳаракатларни шакллантириш ва уларга мос келадиган сезги образлари ва тушунчалардан таркиб топтириш демакдир. Ўқитиш жараёни икки босқични – йўналишларни олдиндан аниқлаш ва ҳаракатларни ўзлаштиришни ўзида мужассамлаштиради.

Янги грамматик материални тақдим этиш (киритиш)ни олдиндан аниқлаш биринчи босқичда амалга оширилади. Машқларни бажариш, ўзлаштириш, мустақамлаш иккинчи босқичда бажарилади. Пассив грамматика ҳодисасининг маъносини очишда таржима ва таржимасиз усуллардан фойдаланиш мумкин.

Агар чет тилидаги грамматик ҳодиса ўқувчи, талабалар она тилисида ўз ўхшашлигига эга бўлса, энг тежамкор ва самарали усул бўлган таржимадан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Агар чет тилидаги грамматик ҳодисалар она тилида уларга хос келадиган шакл ва конструкцияларга эга бўлмаса (*Масалан*: артикл, мутлоқ сифатдош бирикмалари ва бошқалар) таржима усулини қўллаши етарли ҳисобланмайди. Бундай пайтларда таржимасиз ва таржима усулларни бирга қўллаш керак.

Инглиз тили грамматик материали устида ишлаш босқичлари ҳам бор.

С. Ф. Шатиловнинг кўрсатишича, грамматик материал устида ишлашнинг тўртта асосий босқичини аниқлаш (белгилаш) мумкин.

1. Грамматик ҳодисаларни киритиш ва сўнг грамматик малакаларни шакллантириш асосини яратиш босқичи.

2. Оғзаки нутқца автоматлаштириш йўли билан грамматика малакаларни шакллантириш босқичи.

3. Нутқ малакаларини нутқ фаолиятининг ҳар хил турлари билан боғлаш босқичи.

4. Нутқ кўникмаларини ривожлантириш босқичи.

Грамматика материали устида ишлашнинг ҳар бир босқичига алоҳида тўхтаймиз.

1. Янги грамматик материални киритишдан асосий мақсад, кейинроқ малака ҳосил қилиш учун йўналиш асосини яратишдан иборатдир. Бунинг учун киритилаётган грамматик материал оғзаки ёки ёзма нутқда унинг ясалиш усули билан, ушбу материални ўз ичига олган ҳаракатни қоидасиз намунага ёки намуна ва қоидага мувофиқ бажариш усули билан таништирилади.

2. Грамматик материал устида ишлашнинг иккинчи босқичи жуда муҳим саналади, сабаби грамматик ҳаракатларнинг автоматлашиши шу босқич билан боғлиқдир. Маълумки, ҳаракатнинг автоматлашувисиз малака ҳосил қилиб бўлмайди. Бу босқичдаги вазифа, грамматик ҳодисалар устида машқ қилинганда, бу ишга нутқий йўналиш беришдан иборатдир. Бу босқичда ўқувчи, талабаларга шартли нутқ машқлари бажариш тавсия қилинади.

3. Грамматик материал устида ишлашдаги учинчи босқичда нутқий грамматик малакаларни монологик ва диологик нутққа қўллаш амалга оширилади. Шартли нутқ ва ҳақиқий нутқ машқлари ёрдамида нутқий грамматик малакалар ривожланиб такомиллашади.

4. Грамматик материал устида ишлашнинг охириги якунловчи босқичи нутқни тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш ва ёзув, фикр алмашиш жараёнида амалга оширилади.

Инглиз тили оғзаки нутқнинг ва инглизча ўқишнинг грамматик томонлари устида ишлаш

Ҳозир тил материалларини ўргатишда, уларни қандай нутқ фаолиятининг турларида қўллашни ўргатишга қараб ёндошилади. Оғзаки нутқнинг грамматик томонини, ўқишни грамматик томонлари (грамматикаси) бўлиши мумкин.

Бошланғич синфларда (5-6-синфлар) оғзаки нутқнинг грамматикаси (грамматик томони) ўргатилади. Бунга сабаб шуки, бу синфларда нутқ фаолияти турлари оғзаки нутқ - ўқиш - ёзув кетма-кетлигида бўлади.

Шунинг учун оғзаки нутқнинг грамматикаси ўргатилади.

Оғзаки нутқни ўргатиш грамматикани методик ташкил қилишдан бошланади.

Грамматик материал оғзаки нутқдан танланади. Уни тақсимлашда, методик типология қилишда, грамматикани устида ишлашда оғзаки нутқнинг хусусияти, грамматикани оғзаки нутқда қўлланилиш қийинчиликлари ҳисобга олинади.

Грамматикани ўргатиш, тушунтириш, ўзлаштириш мустаҳкамлаш, машқлар оғзаки нутқда олиб борилади. Грамматикани оғзаки нутқда қўллаш учун оғзаки машқлар бажартирилади.

Ўқишнинг грамматика томонини ўргатиш 7-8-9-синфларда бўлади, чунки бу синфларда нутқ фаолиятларини ўргатиш, ўқиш, оғзаки нутқ, ёзув кетма-кетлигида бўлади.

Ўқишнинг ҳам ўзига хос грамматикаси бор. Уни устида ишлаш грамматикани методик ташкил қилишда бошланади. Грамматик материал ўқиш учун олинган матнлардан олинади. Сўнг бу грамматик минимумни тақсимлашда методик типология қилишда, уни ўргатишда ўқишнинг хусусияти ҳисобга олинади.

Грамматик материални ўргатиш, ўрганиш, ўқиш нутқ фаолияти орқали бўлади. Матнларни, машқларни ўқиш, грамматик материалларни таҳдил қилиш орқали ўқишнинг грамматикаси ўргатилади, ўрганилади, материални ўзлаштириш учун машқлар бажартирилади.

12. Грамматик малакаларни шакллантириш учун мўлжалланган маиаларнинг тип ва турлари

Машқлар нутқ фаолиятига ўргатишдаги муваффақиятни таъминлайдиган бош омилдир, чунки фаолиятни моделлаштирадиган машқларда нутқ, малака ва кўникмалар шакллантирилади, ривожлантирилади ва такомиллаштирилади.

Ўқувчи талабаларга нутқ фаолиятини ўргатишда учта типдаги машқларни:

1) тил машқлари; 2) шартли нутқ машқлари; 3) ҳақиқий нутқ машқларини қўллаш тавсия қилинади. Ҳеч қандай коммуникативлик белгиларга эга бўлмаган машқлар тил машқлари ҳисобланади.

Тил материали соҳасига оид барча машқлар тил

машқларнинг биринчи турига мансубдир. *Масалан:* «Феълларни талаб қилинган замонда қўллаб, гапларни кўчириб ёзинг» ёки «гапларни сўроқ шаклга айлантириб кўчириб ёзинг» ва ҳоказо.

Ўқув нутқ муомаласининг баъзи белгиларига эга бўлган машқлар тил машқларнинг иккинчи турига тегишлидир. *Масалан:* «Кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантиринг», «гапларни пассив нисбатда ёзинг» ва бошқалар.

Ўқув шароитларида нутқий муомалага тақлид қилишга ўргатадиган машқлар шартли нутқ ёки ўқув-нутқ машқлари деб аталади. «Расмларга қараб саволларга жавоб беринг». «Кўрсатилган грамматик шаклни қўллаб, саволларга жавоб беринг» каби машқлар шартли нутқ машқлари ҳисобланади.

Нутқ фаолиятининг ҳамма турларида нутқий малакаларни мақсадга мувофиқ равишда шакллантириш учун ушбу машқ типи энг самарали ҳисобланади. Нутқ фаолиятининг асосий турлари ҳисобланган (гапириш, тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзув) табиий муомалада ишлатиладиган машқлар деб саналади. Табиий нутқий алоқа ўқитиш мақсад ва шароитлари билан асосланган ўзаро маълумот алмашишдан иборатдир.

Чет тили ўзлаштиришдаги сунъий мактаб шароитларида бундай машқ типи ғоят ижодий ва ўқувчилар учун жуда қийин саналади, шу сабабли у бутун машқлар тизимини яқунлайди ва одатда нутқ кўникмаларини ривожлантириш учун қўлланилади. *Масалан:* «Ўрганган грамматик материални қўллаб, расмдаги вазиятни тасвирлаб беринг». «Матнни тингланг, воқеада иштирок этган кишиларнинг хатти-ҳаракатини изоҳлаб беринг» каби машқлар ҳақиқий нутқ машқлари саналади. Шундай қилиб, грамматикани ўргатишда тил, шартли нутқ ва ҳақиқий нутқ машқлари қўлланади. Ҳар бир машқ типи бир неча машқ турларини ўз ичига олиши мумкин.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Инглиз тилини ўргатишда грамматиканинг аҳамияти тўғриси-да гапириб беринг.

2. Нутқ фаолияти учун грамматик материални ўргатиш зарурми?

3. Грамматик малакаларсиз ўқувчиларни инглиз тилига ўргатиш мумкинми?

4. Грамматика материални методик типология қилиш ҳақида сўзланг.

5. Грамматик материални танлаб олишнинг сабабларини кўрсатинг.

6. Грамматик материални ўргатиш йўллари ҳақида сўзланг.

7. Грамматик материални «лексик йўл» орқали ўргатишни ми-соллар орқали тушунтиринг.

8. Грамматика ўргатишда тил тажрибасини ҳисобга олишни ми-соллар орқали тушунтиринг.

9. Актив ва пассив грамматик материал устида ишлашни, ўрга-тишни жорий дарсликлар асосида тушунтиринг.

10. Грамматик машқларнинг тип ва турлари ҳақида гапириб бериңг.

3-§. ИНГЛИЗ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИ ЎРГАТИШ

Инглиз тилини ўргатишда лексиканинг аҳамияти

Лексикани ўргатиш, тилни ўргатишнинг асосини ташкил қилади. Лексика ўрганиладиган, ўргатиладиган сўзлар ва сўз бирикмалари йиғиндисидир.

Лексикани мукамал эгалламай туриб, нутқ фаолиятининг турларини ўргатиб, ўрганиб бўлмайди. У нутқ фаолиятлари учун материал сифатида ишлатилади.

Нутқ учун материал жуда зарурдир. Материал бўлмаса нутқ содир бўлмайди. Инглизча нутқни тинглаб, ўрганган сўзлар асосида унинг мазмунини тушуниш мумкин. Ўқувчи, талаба сўзларни таний олмаса, билмаса маълумот олмайди, нутқнинг мазмуни мавҳумлигича қолади. Тинглаб тушунишнинг лексик томони устида ишлаганда, уни тинглаб қабул қила олиш, таний олиш машқлари кенг ишлатилади, чунки лексикани тинглаб қабул қилиш, таний олиш ҳам ўз хусусиятига, қийинчилигига эгадир. Гапиришнинг лексик томонини ўзига хос хусусияти мавжуд. Ўқувчи ва талаба уни билмаса гапира олмайди, билганда ҳам ўрнига қўя билиши керак. Ўқишнинг лексик томони ҳам алоҳида қийинчилик туғдиради. Ўқувчи, талаба ўқишда кўриб қабул қилади. Шунинг асосида ўқиб маълумот олиш, тушуниш учун сўзларни таний олиш, ўқий олиш, улар-

нинг маъно, мазмунини билган, ўрганган бўлиш керак.

Фикрни ёзма баён қилишнинг лексик томони ус-

106

тида ҳам алоҳида ишлаш керак. Ўқувчи, талаба у орқали мазмунли, тўғри маълумот ёзиб бера олиши учун сўзни ёза олиши, талаффуз қила олиши, ўқий олиши зарур.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳаммаси учун лексика керак. Шу сабабдан ўқувчиларга нутқ фаолиятларини ўргатишда лексиканинг ўрни муҳимдир.

Лексикани ўргатиш ўқув юртининг мақсад, мазмунларига мослаштирилиб, унга жавоб берадиган қилиб ўргатилади. Бу ўқувчи, талабалар, ўқув юрти учун чиқарилган чет тили дастурида баён қилинади.

Чет тили дастури бўйича нутқ фаолиятларини ўргатишда лексик материални ўргатиш мақсад ва воситадир. Янги дастурда ҳар бир синф учун лексик минимум сони кўрсатилган. Унда 5-синф учун 300 та лексик бирлик, 6-синф учун 300 та, 7-синф учун 250 та лексик бирлик, 8-синф учун 150 та лексик бирлик, 9-синф учун 100 та лексик бирлик.

Ҳаммаси бўлиб дастур талаби бўйича ўрта мактабда 1100 та лексик бирлик ўргатилади.¹

Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари учун дастурида ҳам лексика сони берилади.

Ўқувчи, талабалар дастур талаби бўйича лексикани амазда нутқ фаолияти турларида қўллай олишлари, яъни лексикани қўллаб, нутқни тушуна олишлари, гапира олишлари, ёза олишлари зарур.

Инглиз тили лексикасэжи ўргатишинэжэ психологик Хусусиятлари

Инглиз тили лексикасини ўргатаётганда, ўрганаётганда унинг психологик хусусияти салмоқли таъсир қилади. Ҳар бир ўқитувчи уни ҳисобга олиши, унга таяниши, ундан фойдаланиши зарур.

Психологик нуқтаи назардан сўз ёки лексика мураккаб бўлиб, у оғзаки нутқни қабул қилиб тушинишда кўзғатувчидир.

Сўзда кўзғатувчи сифатида (унинг тузилишида) 2 та қисм-тинглаш ва кўриш томони мавжуд. Биз сўзни эшитамиз, тинглаймиз ёки ёзилганини кўрамыз, яна у

орқали инсон мураккаб жавоб қилади.

¹ **Инглиз тили ўқув фани бўйича умумий ўрта таълим мактаблари учун дастур. Т. 1999 й. 15-бет.**

107

Инсоннинг жавоби сифатида эса сўзнинг яна учинчи қисми — ҳаракат қисми бор. Бунинг эса ўз ўрнида ёзув, талаффуз томонлари бор.

Сўзнинг талаффузи ёки ёзув орқали ифодаланиши ҳаракат билан бажарилиб турилади. Шунинг учун сўзни ўзлаштириш мия ярим шарлари қобиғининг кўриш, тинглаш ҳаракат қилиш ўринларида вақгинча мураккаб нерв алоқаларининг содир бўлишидир. Сўз мураккаб бўлгани учун фақатгина қабул қилинмасдан, балки тасаввур ҳам қилинади. Иккаласида ҳам инсоннинг онгида сўзнинг тасвири ҳосил бўлади, биринчисида фақатгина сўзнинг талаффузи бўлса, иккинчисида эса эслаб тинглашни кўзғатувчилигидир. Демак, сўзнинг психологик тузилиши моҳияти уни тинглаш, кўриш ва талаффуз қилиш ва ёзув ҳаракат томонларидан иборат.

Сўзнинг маъноси ҳам бўлади. Сўзнинг маъноси деганда эса биз уни белгилайдиган предметга ёки ҳодисага нисбий боғлиқлигини тушунамиз. Маъно сўзнинг умумий воқеликни ифода этишидир. Сўзда тушунча ифодаланади ва шу билан бирга сўз нимадир атайди, белгилайди. Биз сўз билан ифодалайдиган ҳодиса, нарса ёки предмет бизнинг онгимиздаги тушунчанинг аксидир. Шу сабабдан сўзнинг тузилиши мураккабдир. У ҳар хил ифодалаш, белгилашнинг ҳамда тушунча ва маънонинг мураккаб алоқасидир. Инглиз тили лексикасини ўргатишда шуларга аҳамият бериш зарур.

Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятлари

Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятлари уни ўрганишда, ўргатишга таъсир қилади. Ўқитувчи бу хусусиятлардан ижобий, унумли фойдаланса мақсадга эришиши осонлашади.

Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятларини 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Инглиз тили лексикасини алоҳида ўзини олгандаги лингвистик хусусиятлари;
2. Ўқувчи ёки талаба инглиз тили лексикасини она

тили лексикаси билан таққослагандан келиб чиқадиган лингвистик хусусиятлар;

3. Ўқувчи ва талабанинг инглиз ва рус тили, она

108

тили лексикалари билан таққослагандан келиб чиқадиган лингвистик хусусиятлар.

1-гурухга қуйидагилар киради:

1) сўзлардаги баъзи ҳарфларнинг ўқилмаслиги. *Масалан:* whom, take, whose, what, table.

2) сўзларнинг кўп маъноли бўлишлиги. *Масалан:* a floor-қават, замин, пол;

3) конверсиянинг мавжудлиги: to work-work;

4) баъзи сўзлардаги ҳарфларнинг қоида бўйича ўқилмаслиги: put [put], gone [aʃn]. come [kʌm];

5) инглиз сўзлардаги баъзи ҳарф, бирикмаларнинг қийин талаффуз қилиниши thin, this, mathematics;

6) феълларнинг 4 хил шаклга эга бўлиши: go-went-gone-going.

2-гурух лексикасининг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Сўзларнинг икки тилда маънолари тўғри келиши, икки тилда асосий маънолари тўғри келмай, қўшимча маънолари тўғри келиши, икки тилда асосий ва қўшимча маънолари тўғри келиши мумкин. Инглиз тили лексикасини ўзбек тили лексикаси билан таққослаганда қуйидаги хусусиятлар келиб чиқади.

1. Икки тилда сўзнинг маъноси бир-бирига тўғри келмаслиги: маънонинг бир тилда торлиги, иккинчи тилда эса кенглиги. *Масалан:* afternoon — соат 12 дан 18 гача бўлган давр. Бу ерда маъно инглиз тилида кенг бир сўз билан уни ўзбек тилида ифодалаш қийин.

2. Она тилидаги битта сўзга (маънога) инглиз тилидаги маънонинг қисман тўғри келиши. *Масалан:* чопон-а robe, дўппи-а scull cap. Ўзбекча дўппи, чопон инглизча кийимларга қисман тўғри келади, маъно қисман яқин, лекин бундай кийимлар инглизларда йўқ. Шунинг учун а robe-ўзбекларнинг чопонига ўхшаш инглиз эркакларнинг уйда киядиган кийими деб изоҳ берилгани маъкул.

3. Инглиз тилида она тилидаги сўзнинг маъносига 2 та сўз тўғри келади. *Масалан:* қўл — arm, hand.

4. Ўзбек тилида учрамайдиган сўзлар. Буларни ўзбекча битта сўз билан бериш жуда қийин, a lunch, a music hall.

5. Инглизча сўзнинг талаффузи ўзбекча сўзнинг талаффузига тўғри келади. *Масалан*: a magazine. Бу ерда ўқувчи, талабалар бу инглизча сўзни эшитибок; ўзбек-
109

ча «магазин» деб тушунадилар, лекин у ойнома деб таржима қилинади.

3 гуруҳ лексикасининг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор:

1. Уччала тилда бир хил маъно, мазмунга тўғри келадиган байналминал сўзларнинг мавжудлиги:

Масалан, finish, start, footbal, volley-ball.

2. Инглиз ва рус тилларида сўзларнинг маънолари тўғри келади, ўзбек тилида эса уларни битта сўз билан берилади:

arm		hand
локоть	- тирсак	кисть-кафт
от кисти	- кафтдан \.	/
до плечи	- елкагача \.	/
	қўл	

3. Инглиз ва рус тилларида предлогларнинг мавжудлиги, ўзбек тилида эса йўқ бўлиб, улар ўзбек тилига келишиқ қўшимчалари ва ёрдамчи сўзлар орқали берилиши:

on to	for	from
на в для	от, из	
устида	-га	учун -да,-дан

Ўқитувчи инглиз тили лексикасини ўргатаётганда уларнинг юқоридаги 3 гуруҳ хусусиятларни англаб, ҳисобга олиб ўргатишни ишлаб чиқиши маъқул.

Инглиз тили лексикасини ўргатишда ўқувчи, талабаларнинг (ўзбек, рус, инглиз) тиллардан бўлган тил тажрибаларини ҳисобга олиш зарур.

Дастлаб ўқувчи, талаба ўзбекча сўзларни талаффуз қилишни, ёзишни, ўқишни, улар орқали тинглаб тушунишни, гапиришни ўрганади. Бунинг натижасида ўқувчи, талабада ўз фикрини ўзбекча оғзаки-ёзма баён қилиш малака-қўникмалар, тажрибалари ортади, уларга ўхшаш товушларни, сўзларни талаффуз қилиш, ўқиш, ёзиш, нутқда қўллаш, тил тажрибаси, малака қўникмалари ҳосил бўлади. Ўқувчи, талаба ана шу малакани, қўникмани, тажрибани кўр-кўрона инглиз тилини ўрганаётганда унга кўчириши мумкин. Бу деганимиз инглизча сўзлардаги товушларни она тилидагидек танг-

лайга тегизмай талаффуз қилиши, ваҳоланки, инглиз тилида танглайда талаффуз қилишади. Натижада сўзнинг талаффузи, ўқилиши ўзбекча бўлиб чиқади.

Ўқувчи, талабанинг ўзбек тили лексикаси бўйича

110

тил тажрибаси инглиз тили лексикасининг талаффуз-зани, ўқилишини, ёзилишини ўргатишда таъсир қилади.

Бу таъсир ижобий ва салбий бўлади. Ижобий таъсир бўлганда ўрганишга ёрдам беради. Салбий таъсир қилганда интерференция келтириб чиқаради, ўрганишга халақит беради, чалкаштиради.

Ўқувчи, талабанинг она тили тажрибаси инглиз тили лексикасини ўрганаётганда қуйидаги ҳолатларда ижобий таъсир қилади:

2) ўқувчи, талаба сўзни қўллаб фикр баён қилаётганда баъзи гап тузилишини худди она тилидагидек тузади, чунки инглизча гапдаги сўзлар ўрни ўзбек тилига тўғри келади.

Масалан: Бу китоб — This is a book.

Б) сўз қўшимчаси қўшилиб янги сўз ясалиши тўғри келади:

Work-worker иш — ишчи.

3) 2 та сўз қўшиши орқали янги сўз ясалишини тўғри келиши: — синф хонаси — classroom.

Ўқувчи, талабанинг она тилиси қуйидаги ҳолатларда салбий таъсир қилиши мумкин:

а) қўшимчасиз, конверсия орқали сўз ясаганда.

Масалан: an eye — to eye

кўз — кўрмоқ

Ўзбек тилида бўлмаган бу конверсия интерференция келтириб чиқаради.

б) ўқувчи, талаба сўзни қўллаб ўз фикрини баён қилишда худди она тилидек тузади, ваҳоланки, умуман олганда ўзбек тилида гап тузилиши инглиз тилига тўғри келмайди. *Масалан:* «Менинг акам мактабда ишлайди» гапини My brother at school works дейди, яъни гапни ўзбек тили тажрибаси таъсирида инглизча гапда сўзларни ўзбек тили гапидаги тартибидек жойлаштирадилар.

в) ўқувчи, талабалар инглизча матнни ўқиётганларида ҳам конверсия лексик интерференция келтириб чиқаради. *Масалан:* His works are very interesting. He works very well.

Иккала гапда ҳам work сўзини ишлаш деб тушунадилар.

- г) сўзларда ҳарфларнинг ўқилмаслиги: take, which
 д) сўзнинг матнда кўп маънода келиши: to work, work, works ҳам интерференция келтириб чиқаради.
 е) ўзбек тили таъсирида қуйидагилар ҳам интерфе-

111

ренция келтириб чиқаради; маъноларнинг бир-бирита тўғри келмаслиги: a robe (халат) — чопон, a flat cake, a griddle cake — оби нон.

Ўзбек тилидаги сўзни инглиз тилида кўп сўз орқали ифодаланиши: кўрмоқ — to see, to eye.

Битта маънони иккита сўз билан инглиз тилида ифодаланиши: қўл — arm, hand.

Биз оғзаки нугқни ўргатаётганимизда ўрганаётганимизда ҳам қуйидаги лексик интерференция келиб чиқади:

а) сўзларни кўп маънога эга бўлишлиги;

б) конверсиянинг мавжудлиги;

в) она тилидаги битта маънони инглиз тилида бир неча сўз орқали ифодаланиши ёки тескариси;

Ўқувчи, талаба ўрта мактабда биринчи синфдан бошлаб рус тилини ўрганади. Ўқувчи 5—6-синфларга бориб, инглиз тили лексикасини ўрганаётганда ҳам бу тил тажрибаси таъсир қилади. Таъсир ҳам ижобий, ҳам салбий бўлади. Тиллар таъсирини, тажрибасини, айниқса, байналминал сўзларни талаффуз қилишда, маъосини илгаридан билиши, фикрни оғзаки ва ёзма баён қилишда гапда сўз тартибининг инглиз ва ўзбек тилларида тўғри келмай, русчада тўғри келишида кўриш мумкин. *Масалан*: а) футбол, теннис; б) My father works at the factory. Менинг отам заводда ишлайди. Мой отец работает на заводе. Бу ерда рус, ўзбек тиллари тажрибаси ижобий таъсирдан ташқари салбий таъсир ҳам қилади.

Ўқувчи 7—8—9-синфларда ва академик лицейларнинг курсларида инглиз тили лексикасини ўрганаётганда 5—6-синфлардаги инглиз тилидан бўлган малака-кўникмаси, тажрибаси ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир қилади.

Ижобий таъсирга нотаниш инглизча сўзларни олдинги ўрганган қоида, тажриба бўйича ўқиш, ёзиш, ўз фикрини ёзма-оғзаки баён қилишлар мисол бўла олади.

Баъзи сўзларда ҳарфларни олдинги тажриба бўйича ўқиш салбий таъсир қилади. *Масалан*: what сўзида h ўқилмайди. Whose ни шундай ўқийди ёки тескариси:

put сўзини [pAt] ўқийди ваҳоланки [put] деб ўқилади.

Ҳозирги пайтда мана бу тажрибаларни — тилларнинг хусусиятларини ҳисобга олишни методика талаб қилади. Бу тил тажрибаларини ҳисобга олмаслик инт-

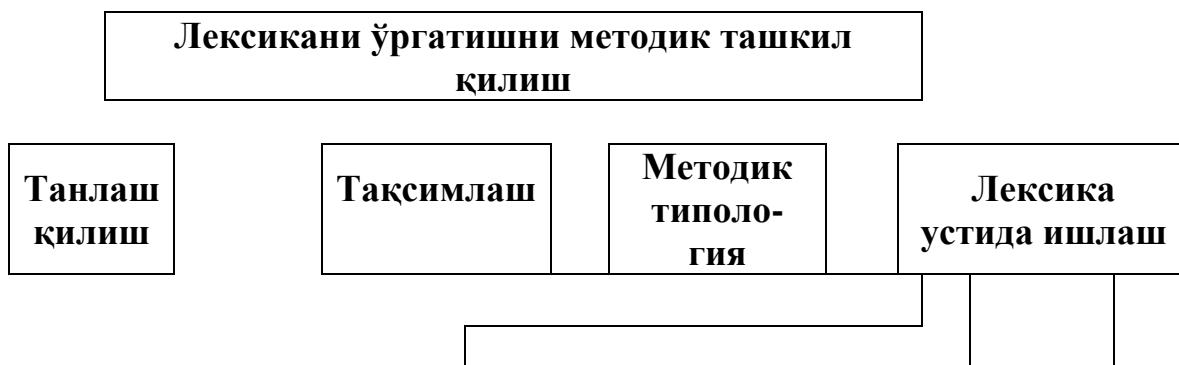
112

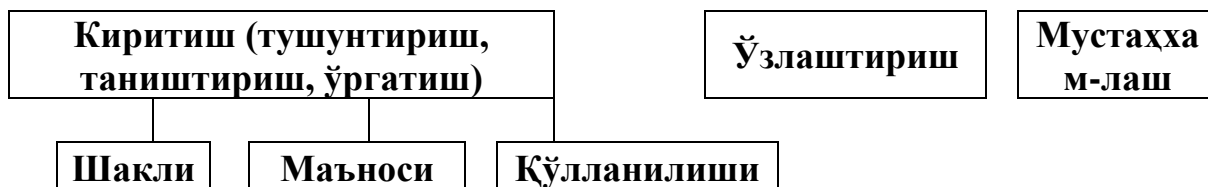
лиз тили лексикасини ўргатишда, ўқитишда улар ўқувчи, талабаларга ҳалақит беради, чалкаштиради, уларга мустаҳкам билим берилмайди, ўзлаштиришга зарарли таъсир қилади. Уларни ҳисобга олиш ўқитувчидан маъсулият талаб қилади. Инглиз тили дарсликларида мумкин қадар муаллифлар бу тажрибаларни ҳисобга олишга, йўқотишга ҳаракат қилишган. Ўқитувчилар ўзлари ҳам буни ҳисобга олиб лексикани ўргатишлари, келиб чиқадиган лексик интерференцияни топишлари, олдини олиш йўллари излашлари, ўқувчиларга олдиндан, айтиб қўйишлари лозим. Тил тажрибалари мустаҳкам билим ва малака кўникма ҳосил қилишда муҳим ўрин тутаяди. Бу тажрибаларнинг таъсирини ҳисобга олмасдан, ҳатлаб ўтиш, ташлаб кетиш мумкин эмас.

Инглиз тили лексикасини ўргатишни методик ташкил қилиш

Лексикани ўргатишда биз олдин методик ташкил қилишимиз керак. Лексикани ўргатишни методик ташкил қилиш уни қандай нутқ фаолиятининг турида фаоллаштириш мақсадига боғлиқдир. Лексикани ўргатишни методик ташкил қилиш деганда, биз нутқ фаолиятининг лексик томонини ўргатиш, лексик малакаларни шакллантириш, ўргатиш, автоматлаштиришни кўзда тутамиз.

Лексикани ўргатишни методик ташкил қилиш нималарни ўз ичига олишини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

113

Тинглаб тушунишни, гапиришни, ўқишни, фикрни ёзма баён қилишнинг лексик томонларини ўргатиш, кўникма ҳосил қилиш бир-биридан фарқ қилади, улар алоҳида хусусиятга эга. Нутқ фаолиятининг лексик томонини ўргатиш, нутқ фаолиятининг турига қараб ишлаб чиқилади. Шу сабабдан лексикани ўргатишни методик ташкил қилишдаги ишлар нутқ фаолиятини турига қараб турлича бўлади. Лекин ҳаммасида ҳам ташкилий жиҳатдан методик ташкил қилиш, танлаш, тақсимлаш, методик типология қилиш, лексика устида ишлашдан иборат бўлади. Фақатгина танлаш, типология қилиш, тақсимлаш, устида ишлаш шакллари, турлари, ишлаш сифати, мазмуни ўзгаради. Методик ташкил қилишда қийинчиликлар мавжуд, биз уларни ҳисобга олишимиз керак, улар: 1) лексикани ўргатишга ажратилган вақт бўйича; 2) ўқувчи, талабаларнинг ёши бўйича; 3) ўқитиш мақсади бўйича; 4) ўқитиш босқичи бўйича; 5) ўқитувчининг малака-кўникмаси бўйича; 6) сўзнинг мавҳум ёки аниқ маъно аниқлаштириши бўйича қийинчиликлардан иборат.

Лексикани ўргатишни методик ташкил қилиш компонентларини алоҳида-алоҳида чуқурроқ кўриб чиқа-миз.

Лексикани танлаш

Ҳозирги пайтда лексикани танлаш нутқ фаолиятининг турига қараб амалга оширилади. Тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзувнинг лексикасини алоҳида махсус тамойиллар асосида танланади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчи, талабаларга кам сонли лексикани ўргатишга танлаш, уларни нутқ фаолиятларида фаоллаштиришга кўп вақт қолдиради. Кўп сонли лексикани нутқ фаолиятларида қўллаш кам вақтда амалга ошириб бўлмайди. Шу сабабдан биз шундай лексикани танлашимиз керакки, битта лексикани бир нечтасининг ўрнига қўллаш мумкин бўлсин. Лексика қуйидаги тамойиллар асосида танланади:

1) қўлланилиш даражасига қараб танлаш тамойили асосида (частотность);

2) мавзу бўйича танлаш тамойили асосида (дастур мавзуи);

4) боғлана олишлик тамойили асосида (сочетаемость);

114

4) кўшимчалар орқали сўз ясай олиш тамойили асосида;

5) гап тузишда тезда иштирок эта олишлик тамойили асосида;

6) кўп маънога эга бўлишлик тамойили асосида;

7) стилистик чегараланмаслик тамойили асосида (шева бўлмаслик);

8) намуналик тамойили асосида;

9) синоним сўзлардан биттасини олиш тамойили асосида;

10) ўқув жараёни учун битта сўз олиш тамойили асосида;

Танлаган лексика, лексик-минимумни ташкил қилади, ҳамда ҳар бир синф, курс учун лексик минимум ажратилади.

Танлаб олинган лексика ўқувчилар, талабалар учун алоҳида қўлланмаларда, дастурларда кўрсатилади.

И. В. Рахманов таҳрири остида «Словарь наиболее употребительных слов» номида инглиз, немис, француз тиллари бўйича ўрта мактаб лексик минимуми танланган.

1975 йилда Ж. Ж. Жалолов, О. Облаев томонидан ўрта мактаб учун инглиз тилида луғат-минимуми нашрдан чиқди. Ушбу минимумда ўзбек ўрта мактаби учун 1000 та лексика танлаган.

Ҳозир ўрганиладиган лексика ҳар бир синф, коллежнинг ҳар бир курси учун дастурларда танланиб кўрсатилган.

Лексик мажмумни тақсимлаш (Дистрибуция)

Танланган лексик минимум тақсимланади. Лексик материални тақсимлаш (distribution) қуйидаги мезонлар бўйича бўлади.¹

1) берилган мавзу бўйича нугқ талабларини қондирилиши;

2) қийинчиликларни бир-биридан ажратилган ҳолда берилиши;

3) янги материални бир меъёрда киритилиши;

¹ «Teacher's guide». Книга для учителя к учебнику английского языка для 7 го класса узбекской школы. (Автор Д. Д Джалалов) Ташкент, 1977.

115

4) янги лексик материални мустақил равишда маъносини очиш учун контекстлардан ёки таржималардан фойдаланиш;

5) лексикани мавзуларга мос келиши.

Ўрта мактаб лексик минимумини тақсимлаш:

а) синф; б; дастур; мавзулари; в) параграф(§)лар; г) машқдар; д) лексикани қийинлигига қараб тақсимлашни тақозо этади.

Бундай тақсимлаш тўғридан-тўғри бўлмай, балки ўқувчининг ёши, синфи, дастур талаби, ўргатиладиган нутқ фаолиятининг тури, ўқитиш босқичининг методик томонини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Илмийлик, коммуникативлилик йўналишни, методик томонни ҳисобга олган ҳолда тақсимланади.

Танланган лексик минимум дастурда мавзулар бўйича тақсимланиб берилган. (Биз юқорида унинг сонини кўрсатдик).

Қолган тақсимлаш билан муаллифлар, ўқитувчилар, илмий ходимлар шуғулланадилар.

Лексик минимумни илмий нуқтаи назардан 3 гуруҳга тақсимлаш мумкин:

1. Актив лексика-репродуктив ва рецептив, яъни барча 4 та нутқ фаолияти турида қўллашни кўзда тутаяди.

2. Пассив лексика-рецептив нутқда, яъни тинглаб тушуниш ва ўқишда қўллашни назарда тутаяди.

3. Потенциал лексика. Баъзида буни пассив лексикага ҳам киритилади. Барча байналминал сўзлар қўшимчалар, конверсия орқали янги ясалган сўзлар киради. Ўқувчи, талабалар бу сўзларни турли нутқ фаолиятларида қўллайдилар. Буларни ўқувчи, талабаларга ўргатиш учун кўп вақт сарф қилинмайди, улар учун осон, ўзлари тўғридан-тўғри ўзлаштирадилар, маъносини фахмлаб топиб ўрганадилар. Уларни ўзлари тил тажрибалари асосида тушунишлари, ўқишлари мумкин.

Лексикани методик типология қилиш

Дарс бериш жараёнида лексика устида махсус иш олиб борилади, бироқ бу иш ҳамма вақт ҳам керакли

натижаларни бермайди. Бунинг сабаби нисбатан енгил ва бирмунча қийин сўзларга бир хил вақт сарфланиши, бир хил метод, усул, машқдар қўлланилишидир.

116

Машқларни танлашда ҳар бир сўзнинг хусусияти қийинчилиги эътиборга олинмайди. Агарда биз ҳар бир сўзни ўргатишда унинг хусусиятини, қийинчилигини ҳисобга олсак, сўзлар яхши ўзлаштирилади, бунинг учун эса кўп вақт сарф қилиш керак. Дарс шароитида вақт эса чегаралангандир. Шунинг учун методистлар лексикани методик типология қилиш орқали ҳар бир сўзнинг хусусиятини, қийинчилигини ҳисобга олиб, ўргатишга кам вақт сарфлаб, олдимизга қўйган мақсадга эришишлик мумкинлигини ишлаб чиқдилар. Буни лексикани методик типология қилиш деб номладилар. Лексикани методик типология қилиш ўқитувчининг ишини анча енгиллаштиради ва ўргатишни бирмунча самаралироқ бўлишини таъминлайди. Методик адабиётда ва дарс бериш амалиётида кўпинча сўзларни типология қилиш эмас, балки гуруҳларга ажратиш назарда тутилади. Баъзан иккаласи устида баравар ишланади. Гуруҳлаш, сўзларни бирор-бир гуруҳга бирлаштиришидир.

Сўзлар қўйилган мақсадга қараб, турли гуруҳларга кириши ёки лексикани бир мавзу {*Масалан, sport*) бўйича гуруҳлаштириш мумкин. Типология сўзларни ўзлаштиришда пайдо бўладиган қийинчиликларни ҳисобга олишни назарда тутаяди.

Лексиканинг методик типология қилиш сўзларни ўзлаштириш вақтида ҳосил бўладиган қийинчиликларни назарда тутган ҳолда сўзлар типини белгилаш, типга бирлаштириш тушунилади ёки ўрганиш даврида пайдо бўладиган қийинчиликлар нуқтаи назаридан сўзларни типлаштиришидир. Бунда актив ва пасив луғат ўртасидаги кўп учрайдиган қийинчиликларни фарқлаш зарурдир. Методик типологиялаш нуқтаи сўзларни қўллаш, уларнинг нуқтаи бошқа сўзлар билан бирика олиши ва ишлатилишининг қийинчилигини ҳам ҳисобга олишни кўзда тутаяди.

Сўзларни ўзлаштиришда учрайдиган қийинчиликлар:

а) ҳар бир сўзнинг ўзида (шакли, маъноси, қўлланилиши бўйича)

б) инглиз тили, она тили ва рус тиллари алоқаси-

дан келиб чиқиши мумкин.

Лексиканинг методик типологиясини яратиш ҳозирги замон методикасининг актуал вазифасидир.

Актив ҳамда пассив лексикада учрайдиган қийин-

117

чиликларнинг энг муҳим типларини жамлаб қуйидагиларни таъкидлаш мумкин.

Актив луғатда сўзнинг ҳам мустақил, ҳам ёрдамчи сўз вазифасида қўлланиши, сўзни эркин ва эркин бўлмаган ҳолда қўлланиши, сўзларнинг талаффузи, маъноси жиҳатдан (синонимлар) ўхшашлиги, грамматик шакллар яшаш усулларининг инглиз ва ўзбек тилларига мос келмаслиги, икки тилда сўзларнинг маъно жиҳатдан мос келиб, аммо шаклан бир-биридан фарқ қилиши, икки тилдаги сўзларнинг маъно ҳажми ва бирикиш қобилиятини мос келмаслиги хусусиятлари учрайди.

Пассив луғатда эса сўзларнинг бир бўғинлилиги, кўп маънолик ва бир сўзнинг ўзини асосий ва ёрдамчи, тўғри ва кўчма маънода қўлланилиши, инглиз тили сўзларининг талаффуз жиҳатдан ўхшашлиги, инглиз тили сўзларнинг она тилидаги сўзларга, маъно жиҳатдан фарқ қилса ҳам шаклан ўхшашлиги методик типологияда ҳисобга олинади.

Ўқитувчи ўқувчи, талабаларга лексикани ўргатиш, ўзлаштиришдан олдин келиб чиқадиган қийинчиликларни (айрим олган ҳолда ва ўзбек тили билан таққосланганда) аниқлаб уларни типлаштириши мумкин. Кейин ҳар бир тип учун метод, усул, йўлларни, машқларни мосини танлаб ўргатилади. Натижада ҳар бир сўзнинг хусусияти ҳисобга олинади, ўргатишга кам вақт кетади. Бунда ҳар бир сўз учун алоҳида-алоҳида усул, йўл, машқ ишлатилмай, ҳар бир тип учун ишлатилади.

Инглиз тили лексикаси алоҳида олиниб, ўзбек тили лексикаси билан таққосланиб, маъноси, шакли қўлланилиши бўйича методик типология қилинади.

Масаяан: a map, a pen, a pencil, a table, to go, to sit, to write ни олсак; a map, a pen, a pencil, a table сўзларини ўргатишдаги қийинчиликлари шундаки, уларни ўқувчи ўз кўзи билан ёки расм орқали кўрса яхши қабул қилади, to go, to sit, to come, to write ларга эса расм кўрсатиш қийинроқ, бу ерда ҳаракат орқали кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Шу сабабдан бу 8 та сўзни 2 типга ажратиб маъносини очишга 2 та усулни: 1) расмлар ёки предметнинг ўзини ва 2) ҳаракатни кўрсатиш усулларидан фойдаланамиз.

Ҳозир лексикани методик типология қилганда 2 та йўналиш бор:

1-йўналиш: а) сўзнинг шаклига ва б) маъносига қараш. Инглиз ва она тили сўзлари таққосланади. Бу

118

йўналишда Г. Пальмер, Х. Р. Хьюз, Р. Ладо, С. Поракова, Н. В. Николаев, М. С. Латушкина, С. В. Калинина-лар иш қилганлар.

2-йўналиш: сўзларни оғзаки нутққа ишлатилиши бўйича қийинчиликларни ҳисобга олиш. Бу ерда сўзларни бирикиш қобиляти, нутққаги вазифаси кўзда тутилади. Бу йўналишда Чарльз Фриз, Морис, Якушина-лар иш қилишган. Кейинги пайтда лексиканинг қийинчиликларини типология қилиш профессор Берманнинг 3та асосий:

а) рус ва чет тилларида лексик бирликларнинг шакли ва маъноси бўйича;

б) ўрганиладиган чет тили лексикасини ўзининг хусусияти бўйича;

в) бошқа тилда гаплашувчиларни чет тили нутқини тинглаб қабул қилиш ва талаффуз қилиш бўйича йўналишларида бўляпти.

Лексика устида ишлаш

Лексика устида ишлаш асосан 3 босқичга бўлинади: 1) сўзни таништириш, тушунтириш; 2) сўзни ўзлаштириш; 3) сўзни мустақамлаш.

Сўзни таништириш алоҳида ажратиб олиниб ёки контекстда бўлиши мумкин. Сўзни қандай нутқ фаолияти орқали таништириш ўргатилаётган синфга, ўқув юртида ўқитиш босқичига боғлиқдир. Янги сўз билан таништириш: 1) матнни ўқишдан олдин (5—6-синфларда); 2) матнни ўқиётганда 3) мустақил луғатдан фойдаланиш орқали бўлиши мумкин (7, 8, 9-синфларда).

Сўзни тушунтиришда, тақдим қилишда ҳаммамизга маълум бўлган шакли, маъноси (семантикаси), қўлланиши вазифаси (функцияси) билан таништирамиз. Г. В. Рогованинг фикрича сўзни ўрганиш жараёни.

1. нимани ифодалаётганини; 2) сўзни эсда сақлаб қолишни; 3) сўзни турли нутқ вазиятларида, турли нутқ фаолияти турларида қўллай олиш қобилятларини ўз ичига олади.

Сўзни тақдим қилиш фонетик — талаффуз қилиш, ёзув, грамматик шаклини тақдим қилишдан, маъно-

сини, қўлланилишини тупгунтиришдан иборатдир. С. Ф. Шатилов лексикани ўргатиш деганда лексик кўникмани ҳосил қилишни тушунади. Унинг фикрича, лексик кўникмалар ҳосил қилиш 3 босқичга бўлинади.

119

I-босқич. Киритиш, янги сўзнинг маъносини очиш ва қайта талаффуз қилиш;

II-босқич. Нутқ вазиятларида қўллашни машқ қилиш ва мустахкамлаш;

III-босқич. Ўзгарувчан-вазиятли (ситуатив) босқич.

1. Сўзнинг шаклини ўргатиш. Сўзнинг шакли, деганда унинг кўриниши, ёзилиши, ўқилиши, талаффуз қилиниши тушунилади. Янги сўзнинг ўқилиши, ёзилишини қуйидагича ўргатилади:

1) агарда сўздаги ҳарф бирикмасининг ўқилиш қоидаси таниш бўлса, нотаниш янги сўзларни ўқувчи, талабаларнинг ўзига ўқитиш орқали; 2) таклид қилиб ўқитиш ёки талаффуз қилдириш; 3) агарда нотаниш янги сўзда ўрганилмаган ҳарф, ҳарф бирикмаси бўлса, уни ўргатиб, сўнг сўзни ўқувчи, талабаларнинг ўзига ўқитиш орқали; 4) ўхшашлиги бўйича ўқитиш; 5) қисман ўқилиш белгиларини бериш орқали; 6) ўқитувчининг доскадаги ёзувига ўхшатиб ёздириш орқали ўргатилади. Бунда асосан, олдин ўқувчи ўқийди ёки талаффуз қилади, жўр бўлиб (5—6-синфларда), сўнг ўқимаган, талаффуз қилмаганларга якка ўқитилади, талаффуз қилдирилади. Ўқитиладиган янги сўзларни карточкага рантли ёзиб кўрсатиш, ўқитиш ўқувчида катта қизиқиш уйғотади.

II-сўзнинг маъносини (мазмунини) очиш асосан, 2 хил метод;

А. Таржима методи ёки 2 та тил орқали;

Б. Таржимасиз метод ёки 1 та тил орқали амалга ошади.

А. Таржима методи 3 усулга эга: 1 усул: инглизча сўзнинг маъносига тўғри келадиган, мос келадиган эквиваленти бўлса, тўғридан-тўғри она тилида оғзаки бериш ёки доскада сўзнинг тўғрисиغا таржимани ёзиб қўйиш.

Масалан: to sleep — ухламоқ

a flower — гул

2 усул; сўзнинг 2 та маъносини бериш.

Масалан: a floor — пол, қават.

3 усул; таржима — изоҳ, таржима — изоҳдаш (талқин қилиш). Инглизча сўзнинг маъноси она тилидаги

маънодан тор ёки кенг бўлса, тўлиқ маъно бўлмаса она тилида изоҳ берилади. *Масалан*: afternoon соат 12 дан 18 гача бўлган вақт.

Бу метод зарурият туғилганда, синфда ўқувчи кўп
120

бўлганда, сўзнинг маъносини таржимасиз очиш мумкин бўлмаганда, маъноси очиладиган сўз кўп бўлиб, кам вақт бўлганда қўлланилади.

Б. Таржимасиз метод; Бунда тил, нутқ кўрғазмаси, яъни инглиз тилининг кўрғазмалилигидан кенг фойдаланилади. Бу методни қўллаш сўзнинг маъносини инглиз тилини ўзининг воситалари орқали очишдир. Биз бунда инглизча контекстдан, нутқ вазиятидан, сўз ясовчи кўшимчалардан сўзни келиб чиқишини таҳлил қилишда, кўшимчалардан, синоним, антонимлардан фойдаланиб, ўқувчи, талабаларнинг ўзларига сўзнинг маъносини фаҳмлаб топтиришдан, байналминал сўзларни таний олишликларидан кенг фойдаланамиз. Ўқитувчи таржимасиз методни ишлатишдан олдин, албатта ўқувчи, талабаларга тингланг, ўқинг, фаҳмлаб сўзнинг маъносини топинг, тушунинг каби топшириқлар бериш орқали диққатини тортади.

Контекст, матндаги сўзлар (янги сўздан ташқари) ўқувчи, талабаларга таниш бўлиши шарт. Бу методнинг ҳам бир неча усуллари мавжуд:

1) сўзнинг маъносини очиш предметни ёки расмни, ҳаракатни кўрсатиш орқали бўлади. *Масалан*, ўқитувчи қаламни кўрсатиб, a pencil, it is a pencil, I see a pencil, you see a pencil, it is on the table жумлалари орқали айтиб қайтаради. Бунда ўқитувчи мумкин қадар ўқувчи билган, ўрганган сўз ва жумлаларни кўпроқ ишлатгани маъқулроқдир.

2. Сўз маъносини ўқитувчининг юз кўриниши, имо-шораси, ҳаракати орқали фаҳмлаб топтириш. *Масалан*: Sit down деб ўқитувчи қўлини пастга тушириши, Stand up деб қўлини юқорига кўтариши, I am knocking деб столни тақиллатиши мумкин.

3) Сўзнинг маъносини инглизча изоҳдан фаҳмлаб топтирилади. *Масалан*: a library сўзини маъносини очилганда a library is a place, where we take a book from, ёки blind-to be not able to see каби изоҳ берилади.

4) Сўзнинг маъносини контекстдан фаҳмлаб топтириш орқали таржимасиз маъно очилади:

а) контекстдан тасаввур қилиш орқали. *Масалан*: spectacle сўзини маъноси очилганда She put her

spectacles on to see her better каби контекстдан фойдаланилади.

б) контекстдан бирон бир сабаб, баҳонани аниқлаш орқали. *Масалан*: to be thirsty маъносини очганда I

121

am thirsty, Will you give me a glass of water, ёки a boat сўзининг маъноси очилганда We couldn't pass the river as there was no boat and bridge деб очиш мумкин.

в) бирон-бир фактнинг муҳим томонларини билиш орқали. *Масалан*: To discover сўзини маъноси очилганда. Columbus discovered America ёки to be born сўзининг маъноси очилганда Navoi was born in 1441 каби контекстдан фойдаланилади. Бу ерда Колумб, Америка, Навоий, 1441 йил фактларини билиб, дарров маъносини ўқувчи тушунади.

5) Сўзясаш кўшимчалари орқали ҳам сўз маъноси очилади. Ўқитувчи a worker, a teacher сўзларининг маъносини очмоқчи бўлса, to work, to teach (олдин ўрганилган бўлса) to work сўзидан «er» кўшимчаси орқали янги касб билдирувчи от ясалади. «Уйлангчи, қандай от яшаш мумкин?» деб ўқувчини фикрлатади.

б) Синоним, антонимлардан фойдаланиш орқали янги сўз маъноси очилади. Агарда биз маъноси очилаётган сўзнинг синоними, антоними олдин ўрганилган бўлса, синоним, антоним сўзларини, тушунчаларини она тилидан билсалар, ундан фойдаланамиз.

Масалан: fast сўзини ўқувчи олдин ўрганган, бугун сиз quick сўзини маъносини очмоқчисиз. Pupils, you know fast. Quick is the synonym of the word fast дейишингиз, quick ёки fast сўзини ўргатгансиз slow сўзини маъносини очмоқчисиз: Pupils you know fast. Slow is the antonym of the word fast дейишингиз мумкин.

7) Нутқ ситуация (вазият)лари орқали. Маъноси очилаётган сўзни ишлатиладиган нутқ вазияти (шароити)да қўллаш орқали очилади. Нутқ вазияти битта гапдан ёки бир неча гапдан иборат бўлади. Агарда биз сўзни ишлатиладиган ҳолатда, жараёнида, вазиятида ишлатсак, унда биз уни нутқ вазиятида қўллаган бўламиз. *Масалан*: a pen сўзини нутқ вазиятида қуйидагича бўлиши мумкин: Every pupil (man, woman, teacher) use pens, They write with pens into their notebooks. Pupils, you have pens in your bags. You write with your pens homework at home.

Таржимасиз методни кўпроқ қўллаганимиз мақсадга мувофиқдир. Биз бу методни синфда кам ўқувчи

бўлганда, маъноси очиладиган сўз кам бўлганда, вақт зиқ бўлмаса қўллаймиз.

Бу метод ўқитувчидан кўп тайёргарлик кўришни талаб қилади. Янги сўзнинг маъносини очишда қайси

122

методни қўллаш сўзнинг хусусиятига, вақтга боғлиқдир. Иккала методнинг ҳам ўзига яраша афзаллик ва камчиликлари бор.

Таржима метод орқали лексиканинг маъносини очишнинг афзалликлари шуки:

1) кам вақт сарфланади;

2) ўқувчиларда нутқ малакаларини ривожлантириш-га кўп вақт қолади.

Камчилиги эса: 1) ўқувчиларни мустақил фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам бермайди.

2) баъзи сўзларнинг тўлиқ маъносини таржима орқали бериш мумкин эмас, чунки инглиз тилидаги сўзнинг маъноси ўзбек тилидаги маънога қараганда кенгроқ ёки торроқ маънога эга бўлади.

3. ўқувчи инглизча нутқ оқимида кам бўлади.

Таржимасиз метод орқали лексиканинг маъносини очганда унинг афзалликлари шуки: 1) ўқувчиларни мустақил фикрлашга, ўйлашга ўргатилади; 2) ўқувчилар доим инглиз тили мухити (атмосферасини)ни сезиб турадилар. Бу инглизча гапиришга рағбатлантиради; 3) инглиз тилидаги сўзнинг маъносини тўлиқ ёритиш мумкин; 4) лексика билан бирга ўқувчилар гап тузилишни, моделларни ўрганадилар; 5) турли хил кўرғазмаларни қўллаш инглиз тили дарсига ўқувчиларни қизиқтиради, рағбатлантиради; 6) бу усул орқали лексиканинг маъносини очганда ўқувчилар предметларни, нарсаларни кўриб, сезиб, онгли тушунадилар; 7) ўқитувчи ўзининг инглизча нутқини ёдидан чиқармай, ривожлантириб боради; 8) маънони очиш жараёнида лексикани қўлланилишини ўқувчилар кўрадилар, ўқийдилар, ўзлаштирадилар. Камчилиги эса: 1) кўп вақт кетади; 2) ўқитувчи ўзи устида кўп ишлаши керак.

III. Сўзнинг қўлланилиши (функцияси)ни ёки сўзни нутқ фаолиятида қўлланилишини ўргатиш.

Бу ўқувчига янги сўзни қандай нутқ фаолияти турида қўлланилишини ўргатишга боғлиқдир. Бунинг учун турли хил машқлар ишлатилади. Оғзаки гап, савол туздириш, матнлардан, контекстлардан шу сўзлар ишлатилган гап вазиятларини топиб қўлланилишини

ўргатиш орқали амалга оширилади.

Ҳозирги пайтда лексикани тушунтириш, киритишда энг кўп тарқалган усул инглизча ҳикояни оғзаки тинглаш ёки ўқиш орқали сўзларнинг талаффузини,

123

ўқитилишини ўргатиш, ўрганиш, маъносини фаҳмлаб очдириш, қўлланиш ҳолати (функцияси)ни кўрсатиш орқали киритиш ҳам қўлланиляпти.

Ўрта мактабнинг юқори синфи (9-синф)да, академик лицейларда, касб-хунар коллежларида олий ўқув юртларида талабалар лексика билан ўзлари мустақил луғатлар орқали танишадилар, синфда эса кўпинча тўғри танишганликларини мустаҳкамлаш, ўзлаштиришни нутқ фаолияти турларида қўллаб кўрсатиш орқали олиб борилади.

Янги сўз киритилган, таништирилгандан сўнг ўзлаштириш, мустаҳкамлаш машклари бажарилади. Машklar оғзаки ва ёзма шаклда бўлади.

Янги сўзни ўзлаштириш деганда сўзни ёдда сақдай олиш, керакли пайтда, жойда ишлата билиш, қўллай олиш тушунилади. Сўзларни амалда доим қўллаб туриш— сўзларни яхши ўзлаштиришнинг асосидир.

Сўзларни ўзлаштиришда ёдлаш энг муҳим аҳамиятга эга. Кўпинча ўзлаштиришда машklar кенг қўлланилади, бунда сўз ҳам, моделлар ҳам ўзлаштирилади. Бунга:

1. таний олиш; 2) қайтариш, тақлид қилиш; 3) ўтилган сўзни амалда қўллаш (стол устидаги предметни ёки расмларни ичидан талаффуз қилинган сўзни топиб кўрсатиш каби); 4) ўқитувчи саволига ўқувчи жавоби; ўқувчи, талабаларни бир-бирига савол-жавоб қилиши; 6) берилган сўзни гапда қўллаш кабилар киради.

Масалан: ўқитувчи: a father ўқувчи I have a father.

7) ўқитувчи таклиф қилган нутқ вазияти ичида янги сўзни қўллаш машклари қўлланилади. *Масалан:* Situation: Imagine you are going to school. Try to use these words to get on, to get off, a tram stop.

Сўзлар асосан ёзув ва ўқиш орқали ҳам ўзлаштирилади. Бунинг учун махсус машklar қўлланилади.

Бунга маъносига ўхшаш янги сўзларни ёзиш, сифат, равишини топиш, бўш қолдирилган жойларни тўлдириш машклари кириши мумкин. Иккинчи босқичда ўқувчилар сўзларни яхши ўзлаштиришлари учун контекстдан кенг фойдаланилади. Бунга 1) матн устида савол-жавоб ўтказиш; 2) матнни сўзлатиш; 3) расмга қараб ҳикоя қилдириш; 4) диафильм тўғрисида баҳ-

слашиш, сўзлашиш; 5) берилган нутқ вазияти тўғри-сида қисқача маъруза қилдириш машқлари киради.

Юқоридаги машқларни бажаришда қўллаш керак бўлган сўзлар олдиндан белгилаб берилади.

124

Ўқувчи, талабалар янги сўзни ўзлаштираётганда эски сўзларни ҳам эсга туширадilar. Машқлар уйга вазифа қилиб ҳам берилиши мумкин.

Сўзни мустаҳкамлаш уни шакли, маъносини, қўлланилишини пухта эгаллаш, билишдир. У асосан такрорлаш қайтариш орқали содир бўлади.

Ўрта мактабда сўзларни мустаҳкамлаш учун 3 та босқичлардан фойдаланилади.

1-босқич: а) янги сўзларни таниб олиб, улар орқали кўрсатмаларни бажариш; б) ўқитувчи предмет ёки ҳаракатни атайди, ўқувчилар расмларни мазмуни бўйича танлаб кўрсатиши мумкин; в) ўқитувчи сўзни она тилида айтади, ўқувчилар уни матндан топиб жавоб берадилар; г) ўқитувчи янги сўз билан савол беради, ўқувчилар матндан топиб, ўқиб берадилар.

2-босқич; Янги лексикани намунадаги сўзлар орқали такрорлаш; а) ўқитувчи доскага намуна гапни ёзади, ўқувчилар намунадаги сўзлар ўрнига янги сўзни қўядилар; б) берилган намуналар асосида гаплар тузиш; в) савол-жавоб машқлари; г) берилган структура асосида гапларни давом эттириш.

3-босқич. Янги лексикани мустақил қўллаш (намунаси). Бунга савол-жавоб машқлари таржима, бирига боғлиқ бўлган гапларни, сўзларни гуруҳлаштириш, турли хил нутқ вазиятлари туздириш машқлари киради.

Ўқитувчи олдида янги сўзларни ўзлаштиришлари, мустаҳкамлашлари учун қандай метод, усул, йўл орқали ўқувчиларга тушунтириш, нечта ва қандай машқ олиш, уларни қандай тартибда бажартириш масаласи кўндаланг бўлади. Буларни ўқитувчи ҳал қилиши керак. Янги лексикани қайтариш, пухта ўзлаштириш учун мазмунли расмларни, диафильмларни кўрсатиб гапиртириш, матн устида савол-жавоб қилдириш, инглиз тилида мазмунни гапиртириш, баъзан инглиз тилидан она тилига таржима қилдириш (ёзма) машқларидан фойдаланилади.

Ўрта мактабда 5—6-синфда махсус луғат дафтар тутиш шарт эмас, чунки машқлар дафтарида ҳамма янги сўзлар ёздирилади, 7—8—9-синфларда алоҳида луғат

дафтар тугилади.

Ўқитувчи янги сўзнинг шаклини, маъносини, қўлланлиши (функцияси)ни ўзлаштирилганлигини текширади.

125

Сўз шаклини текшириш учун Spelling, диктантлар ўтказилади. Маъносини текшириш учун махсус ёзма ишлар, тестлар уюштирилади. Бунинг учун сўзларни синоним, антонимларини топтириш, таржима қилдириш машклари қўлланилади. Ҳамда: 1) берилган сўзлар асосида гаплар туздириш, савол-жавоб қилдириш; 2. расмларни тасвирлатиш; 3) ҳикоя туздириш каби машкларни ҳам бажартириш мумкин.

Лексикани ўргатишда қуйидаги кўрғазмали ва техник воситалардан: а) энг содда восита—синф доскаси дан, б) инглиз тилининг кўрғазмалилигидан, в) ўқитувчи, ўқувчилар томонидан тайёрланган ҳар хил кўрғазмали куруллар (карточкалар, расмлар, лексик жадваллар, ўрнига қўйиш жадваллари)дан г) фотограммалар, видеофонограммалардан фойдаланилади.

Янги сўзни ўргатиш амалий ташкил қилиш қуйидаги кетма-кетликда бўлади:

- I. Янги сўзни киритиш;
 1. Шакл устида ишлаш;
 2. Маъносини очиш;
 3. Нутққа қўллашни ўргатиш.

II. Янги сўзларни ўзлаштириш, мустаҳкамлаш машклари ўтказиш.

5—6-синфларда 1 соатда 4—6 тагача, 7—8—9-синфларда 1 соатда 6—8 тагача сўзларни ўргатиш, киритиш мумкин.

*Инглиз тили оғзаки нутқининг лексик томони устида
Ишлаш*

Оғзаки нутқнинг лексик томони устида ишлаш 5—6-синфларда, қисман 7-синфда олиб борилади. Бунинг сабаблари, ўзига хос хусусиятлари бор. Дастур талаби бўйича бу синфларда нутқ фаолияти турларини оғзаки нутқ, ўқиш, ёзувга ўргатиш кетма-кетлигида бўлиши ва оғзаки илгарилаш тамойиллари асосида инглиз тили ўргатилиши сабабли лексикани ўқувчилар олдин оғзаки нутқда ўрганадилар ёки оғзаки нутқнинг лексик томони ўргатилади. Сўнг ўқиш ва ёзма нутқда ўзлаштирилади, мустаҳкамланади.

Бу синфларда оғзаки нутқнинг лексик томонини ўргатиш лексикани ўргатишни методик ташкил қилишдан бошланади.

Методик ташкил қилишнинг юқорида айтилган

126

ҳамма ишлари шунга қаратилади. Сўзни оғзаки нутқ материалидан, оғзаки нутқда кўп қўлланиладиган сўзлардан танлаб олинади. Бунинг учун қисқа сўзлар, штамплар танлаб олинади. Методик типология қилишда ҳам, уларни тақсимлашда ҳам оғзаки нутқнинг лексик томони ҳисобга олинади. Бунга айниқса, лексикани тушунтиришда катта ўрин берилади. Сўз шаклини ўргатиш, маъносини очиш оғзаки нутқда олиб борилади. Ҳамма ўзлаштириш, мустаҳкамлаш машқлари оғзаки нутқда бўлади. И. Л. Бимнинг фикрича, гапиришнинг лексик томонини мазмундан шаклга ўтиш орқали ўргатиш кетма-кетлигида олиб борилади.

Ўрта мактабда оғзаки нутқнинг лексик томонини ўргатишда биз қуйидаги қийинчиликларга дуч келамиз.

1) сўзлар қоида бўйича ўқилмай, талаффуз қилинади
M: put, know

2) сўзлардаги ҳарфларнинг ўқилмаслиги: M:
whose, whom, who;

3) сўзнинг кўп маъноли бўлишлиги;

4) конверсия мавжудлиги;

5) лексика билан gap, жумла тузиш қийинчилиги;

6) лексика билан gap, жумла тузганда она тили структурасини инглизчага тўғри келмаслиги;

7) лексикани perfect да қўллаш қийинчилиги;

8) сўзларда кўшимчалар ўрнига предлоглар қўллаш қийинчиликларидир. Ўқитувчи бу қийинчиликларни доим олдини олишга, йўқотишга ҳаракат қилиши зарур.

Инглиз тилида ўқишнинг лексик томони устида ишлаш

Ўқишнинг лексик томони устида ишлаш қисман 7-синфдан бошлаб, 8—9-синфларда давом эттирилади.

Бунинг ҳам сабаблари, ўзига хос хусусиятлари бор. Бу синфларда нутқ фаолияти устида ишлаш кетма-кетлиги ўзгаради, олдинги ўринга ўқиш чиқади. Оғзаки нутқ эса иккинчи ўринда туради. У ўқиш—оғзаки, нутқ—ёзма, нутқ кетма-кетлигида бўлади. 7-синфнинг охиридан, 8-синфдан биринчи ўринга инглиз тилида ўқишни ўргатиш чиқади. Бу синфлардан бошлаб ўқиш етакчилик

қилади. Шу сабабдан вазият, шароит, дастур ўқишнинг лексик томони устида ишлашни талаб қилади. Бунинг учун дарс жараёнидаги ҳамма ишлар шунта йўналтирилади. Ўқишнинг лексик томони устида ишлаганда лек-

127

сикани ўргатишни методик ташкил қилишнинг ҳамма ишлари шунга қаратилади. И. Л. Бимнинг фикрича, тинглаб тушуниш ва ўқишнинг лексик томонини ўргатиш шакл-қўлланиш маъносини — ўрганиш кетма-кетлигида олиб борилади. Ўқувчи янги сўзларни биринчи ўқиш орқали қабул қилади, ўрганади.

Лексикани танлаш манбаи бўлиб, асл адабий (оригинал) асарлар, китоблар, шеърлар хизмат қилади. Ўқиш учун керакли сўзлар ўқиладиган асл асарлардан махсус тамойиллар асосида танланади. Методик типология қилиш, тақсимлаш ҳам шунга мослаштирилади.

Айниқса, сўзнинг шаклини ўргатиш ўқиш орқали, маъносини очиш ва микроситуацияларни ўқиб, фахмлаб маъносини топиш орқали бўлади. Бундай микроситуациялар ўзбек тилида ўқитиладиган мактабларнинг 7—8-синф инглиз тили дарсликларида яхши берилган.

Ҳамма инглиз тили дарсликларида бундай ҳолатлар берилмаган ёки кам берилган, уни ўқитувчи ўзи тузиши ёки матндаги кичик нутқ вазиятлардан фойдаланиши мумкин.

Ҳозирги пайтда бу ҳолатларни ўқувчиларга карточкага ёзиб, тарқатма материал сифатида бериб, ундан фойдаланиш мумкин.

Бу сўзларни қўлланиши устида ишлаганда ўқиш учун берилган матнлар қўл келади.

Ўқувчи матнни ўқиб, сўзни қўлланилишини кўради, ўрганади. Янги сўзни ўзлаштириш, мустаҳкамлаш машқлари ҳам ўқиш орқали ўтказилади.

8—9-синфларда ва академик лицейларнинг курсларида, институт, университетда лексикани ўқувчи, талабалар ўзлари уйда мустақил луғат билан ишлаш орқали танишиши, ўрганишлари мақсадга мувофиқдир.

9-синфда ўрганиладиган сўзларни 4 гуруҳга бўлиш мумкин:

1-гуруҳ: ўқувчилар томонидан тўлиқ ўрганиладиган сўзлар;

2-гуруҳ: ўқувчилар ўзлари мустақил фахмлаб ўрганиладиган сўзлар;

3-гуруҳ: 2 тиллик луғатдан фойдаланиб ўрганиладиган сўзлар.

4-гурух: матнда ва шеърда учрайдиган сўзлар.

Бу синфда потенциал луғат кенг ўрин олади. 9-синфда ўқишнинг лексик томони устида ишлаганда лексиканинг кўп маънолиги, конверсиянинг мавжуд-128

лиги, сўзларнинг қоида[^] бўйича ўқилмаслиги каби қийинчиликлар учрайди. Ўқитувчи буларни олдини олиш керак.

Лексикани ўргатишда қўлланиладиган машқлар

Ҳозирги пайтда машқлар 2 та типга бўлинади: 1-тип тил ёки тайёрлов машқлари; 2-тип нутқ машқлари. Биринчи типга асосан лексиканинг шаклини ўргатишда, маъносини очишда, қўлланилишини ўргатишда учрайдиган қийинчиликларни йўқотиш, баргараф қилиш учун ўтказиладиган машқ турлари киради. Иккинчи типга эса лексикани нутқ фаолияти турларида қўллашни ўргатиш учун ўтказиладиган машқ турлари киради. Биз юқорида бу машқ турлари устида қисман тўхталиб ўтдик, 2-тип машқ турларини асосан лексикани ўзлаштириш ва мустақамлашда кўриб чиқдик. Яна бундан иккинчи типга кирувчи кўпгина машқ турлари методик адабиётларда, дарсликларда берилган. Улар билан мустақил танишиш мумкин.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

- 1. Лексикани ўқитиш мақсади ҳақида сўзлаб беринг.**
- 2. Лексикани ўргатишда учрайдиган қийинчиликлар ҳақида сўзланг.**
- 3. Лексикани методик ташкил қилмай ўргатиш мумкинми? У ўз ичига нималарни олади?**
- 4. Лексикани танламасдан ўргатиш мумкинми?**
- 5. Нутқ фаолияти тури лексик минимумни танлашга таъсир қила-дими?**
- 6. Лексиканинг хусусиятини ҳисобга олмай ўргатиш мумкинми?**
- 7. Лексикани тақсимлаш тўғрисида гапиринг.**
- 8. Лексикани ўргатиш ўз ичига нималарни олади?**
- 9. Лексикани маъносини очмай уни ўргатиш мумкинми?**
- 10. Лексикани методик типология қилиш ҳақида сўзланг.**

Ўрта мактабларида ўргатиладиган инглиз тили лексикаси методик типология қилинганми?

11. Лексикани нутқ ситуациясида — вазиятида қўллаш деганда нимани тушунасиз?

12. Янги лексика ўргатилаётганда уни ким биринчи ўқийди, нега?

13. Лексиканинг маъносини, расмлар, предметлар орқали очиш-ни мисоллар орқали тушунтиринг.

14. Маълум бир синфда лексикани ўргатишни ишлаб чиқинг.

129

Б. ИНГЛИЗ ТИЛИДА НУТҚ ФАОЛИЯТИ ТУРЛАРИНИ ЎРГАТИШ

Инглиз тилида нутқ фаолияти турларини ўргатиш муҳимдир. Улар орқали маълумот олинади, маълумот берилади. Бу эса инглиз тилини ўқитишнинг мақсадини ташкил қилади. Маълумот олиш тинглаб тушуниш ва ўқиш орқали амалга ошса, маълумот бериш, гапириш ва фикрни ёзма баён қилиш орқали амалга ошади. Нутқ фаолияти шакли 2 та: оғзаки ва ёзма нутқ.

Ҳозир инглиз тилини ўргатишда таржима (қилиш) ҳам фаолият ҳисобланади.

Оғзаки нутқни ўргатиш-тинглаб тушуниш ва гапиришни ўргатишни ўз ичига олади. Улар ажралмас қисмлардир. Уларни бир-биридан ажратиб ўргатиш қийин, ҳатто мумкин эмас, десак ҳам бўлади.

Оғзаки нутқнинг нутқ фаолиятимизда муҳимлиги ҳаммамизга аён. Оғзаки нутқ, нутқни тинглаб тушуниш ва гапириш шаклларида бўлиши мумкин.

Ёзма нутқни ўргатишга эса ўқиш ва ёзувни ўргатиш киради.

Нутқ фаолияти турларини қуйидаги чизма орқали янада аниқроқ кўриш мумкин.

Моно-лог	Диа-лог	Моно-лог	Диа-лог	Ўқиш техникаси	Уқиганни мазмунини тушуниш	Ёзув техникаси	Фикрни ёзма баён қилиш
----------	---------	----------	---------	----------------	----------------------------	----------------	------------------------

1.6 инглиз ТИЛИДА ТИНГЛАБ ТУШУНИШНИ ЎРГАТИШ

1. Тинглаб шушуниш—нутқ фаолиятининг тури

Тинглаб тушуниш ҳам нутқ фаолиятининг туридир. У рецетив нутқ фаолиятига кирадн. Тинглаб тушуниш-сўзловчининг нутқини радиодан, магнитофондан, пластинкадан ва мулоқот пайтида тинглаб тушуниб, маълумот олишдир. Уни баъзи адабиётларда аудирование, деб ҳам юртилади. У мураккаб нутқ фаолиятидир, чунки тингловчи тезда шаклни қабул қила олиши, тезда мазмунни тушуна олиши, хотирада саклаб қолиши зарур, акс ҳолда уни қайтадан кўриб, ўқиб, тушуна олиши учун манба, шароит, восита йўқ.

Текширишлар шуни кўрсатдики, ўқувчилар ва талабаларда тинглаб тушуниш гапиришга қараганда кам тараққий этган. Ўқувчи ўқиганда, кўрганда тинглаб тушунишга қараганда 6 марта кўп маълумот оларкан, сабаби уни устида кам ишланганидир, мураккаблигидадир. Тинглаб тушуниш бошқа нутқ фаолиятларига ҳам ёрдам беради. У гапиришни ажралмас қисмидир. Тинглаб тушуниш билан гапириш иккаласи оғзаки нутқни ташкил қилади; Тажрибалар кўрсатадики, тинглаб тушунишни ривожланганига қараб, гапириш ҳам ривожланади, ўқувчи айниқса, диалогда яхши қатнаша олади.

Тинглаб тушуниш орқали ҳам, ўқиш орқали ҳам маълумот қабул қилинади, шу сабабдан иккаласи ҳам рецетив нутқлардир. Ўқувчи тўғри ўқиган, талаффуз қилган сўзларни тезда қабул қилиб танийди ва тушуна олади. У ўзи тўғри ўқий олмаса, талаффуз қила олмаса, сўзларни тинглаганда таний олмайди, мазмунни

тушунмайди. Ўқувчи ва талаба ёзганда ҳам сўзларни, гапларни тўғри ўқий олса, талаффуз қила олса, ёза олади, бу ҳам тинглаб тушунишга ёрдам беради. Ҳамма ўқув юртлирида тинглаб тушунишни ўргатиш ҳам восита, ҳам мақсаддир. У восита бўлганда тил материалли оғзаки ўргатиш, тушунтиришда бошқа нутқ фаолиятларини ўргатишда воситачилик қилади, мақсад бўлганда эса, нутқни тинглаб маълумот олиш кўзда тутилади. Тинглаб тушунишнинг энг асосий мақсади, вазифаси, таниш тил материаллари асосида тузилган нотаниш мазмунли матнни, нутқни тинглаб тушуниш-

дир. Ўрта мактаб чет тили дастурида тинглаб тушуниш бўйича ҳар бир синф учун талаблар белгиланган.

Инглиз тилида тинглаб тушунишнинг қийинчиликлари ва хусусиятлари

Тинглаб тушунишнинг ўзига хос қийинчиликлари бор. Улар 2 та экстралингвистик ва лингвистик қийинчиликлар.

Экстралингвистик қийинчиликларга:

1. Тинглаётган нутқ механик нутқ бўлишлиги. Фонограммадан, видеофонограммадан нутқни тинглаш-лик;
2. Сўзловчининг ўзидан жонли нутқни тинглашлик;
3. Нутқнинг тембри;
4. Нутқнинг тезлиги;
5. Нутқнинг кимгадир, нимагадир қаратилган бўлишлиги;
6. Тинглаётган шароит, вазият, синфда ўқувчи, талабаларнинг интизоми, шовқини, уларнинг кўп-камлиги;
7. Нутқ эҳтиёжи бўлиши;
8. Ўқувчи, талабанинг диққати;
9. Нутқнинг бир ёки бир неча марта тингланишлиги;
10. Тинглаб тушунишда таянч воситаларнинг, мазмунли расмларнинг бўлишлиги киради.

Лингвистик қийинчиликлар:

1. Нутқнинг монолог, диалог шаклида бўлишлиги;
1. Фонетик қийинчилик, сўзларнинг тўғри талаффуз қилиниши;
2. Лексик қийинчилик, сўзлар таниш, кўп маъноли бўлишлиги, конверсия;
3. Грамматик қийинчиликлар-замонлар, грамматик

шакллар, гап тузилишларнинг таниш бўлишлиги;

Грамматик қийинчиликлар тушунишни қийинлаштирувчи ва қийинлаштирмайдиган бўлади. Сифат кўшимчалар, феълларнинг шахс кўшимчалари тушунишнинг қийинлаштирмайди. Замонлар, сўроқ гаплар, гапларни синтаксис томондан мураккабликларини тушунишни қийинлаштиради. Нутқни умумий мазмунини тушунишга лексик қийинчиликлар таъсир қилади.

4. Стилистик қийинчилик. Нутқни шева ёки адабий тилда бўлишлиги.

132

Г. В. Рогова инглизча нутқни тинглаб тушунишда куйидаги қийинчиликлар учрайди деб кўрсатади;

1. Фонетик қийинчиликлар: куйидаги қарама-қарши товушларни тинглаб фарқлашда учрайди.

[ei-fsl]ltr-tlilA-oms-zl^d-alsie-fl^dj-dj]; [dj-z]; [t-tj]; [o:-e];[w-v];[j-v];[u:-u];[aE-e];[o :- э];[a-л]

Ўқувчилар worked-walked, first-fast, fast-forced, lion-line, tired-tide, bough-boat-board сўзларини тинглаётганда бу товушларни фарқлашда қийналадилар.

2. Лексик қийинчиликлар: Г. В. Рогова ўқувчилар сўзларни тинглаб нотўғри тушунадилар, бунга сабаб уларни нотўғри эшитишларидир дейди.

Бу қийинчиликлар фонетика билан боғлиқ. Ўқувчилар The horse is sleeping. The horse is slipping гапларини нотўғри эшитиш орқали нотўғри тушунадилар.

3. Грамматик қийинчиликлар. Бу қийинчиликлар инглиз тили аналитик тил эканлигидан келиб чиқади, дейди.

Масалан: to work-work to answer-answer

Инглиз тилида тинглаб тушунишни ургатишнинг мазмуни

Тинглаб тушунишни ўргатишнинг мазмуни деганда тинглаб тушуниш бўйича нималарни ва нималарга ўргатиш кўзда тутилади. У ўрта мактаб чет тили дастурида ҳар бир синф учун белгилаб берилган. Г. В. Рогова мазмунни 3 қисмга бўлади.

1. Лингвистик қисм. Бунга тил ва нутқ материали киргизилади.

2. Психологик қисм. Бу овозли нутқни тинглаш, тушуниш малака, кўникмасига эриштиришдир.

4. Методик қисм. Ўқувчиларга тинглаш, тушуниш йўл-усулларини ўргатиш, ҳамда тинглаб тушуниш технологияси орқали уни қонун-қоида, тамойиллар, методлар, воситалар орқали ўргатиш аниқланади.

Ўқувчи нутқни тинглаганда асосий вазифа: таниш лексик, грамматик, фонетик материаллар асосида нотаниш мазмунли нутқни тинглаб, нутқ вазиятидан фойдаланиб, янги маълумот олиш, нотаниш мазмунни тушуниш вазифаси туради. Юқори синфлар учун қисман нотаниш сўзлар тингланаётганда фаҳмлаб тушунишга қолдирилади.

133

Нутқдаги маълумот кундалик янгиликлар, тили ўрганилаётган мамлакат халқлари ҳаёти, маданияти, тарихи ҳақида бўлиши мақсадга мувофиқдир. Нутқ мазмуни ҳис-ҳаяжонли, қизиқарли, янги мазмунли, маълумотли бўлса, у тушунишга ундайди. Инглизча нутқ тингланганда. *ис-^тг/г*

1) perception-қабул қилиш; 2) ~comprehension-Ту-шуниш;
3) interpreting-мазмунни талқин қилиш жараёнлари содир бўлади.

Инглизча нутқни тинглаб тушуниш механизмлари

Нутқни тинглаб тушунишда унинг механизмлари муҳим ўрин тутаяди. Ўқувчи, талаба бу механизмни билмаса, нутқни тинглаб тушунишда қийналади. Унинг механизми бўлиб фонема ва товушлар, сўзлар, грамматика, гаплар, тинглаш, олдиндан фаҳмлаб олиш, хотира ҳисобланади. Ўқувчи, талабаларга фонемаларни, сўзларни, гапларни, ўқитувчи олдиндан ўргатиши керак.

Қуйи синф ўқувчиларида қисқа муддатли хотира яхши ривожланган бўлса, юқори синфларда эса давом этган хотира яхши ривожланган бўлади. Тинглаб тушунишда давом этган хотира зарурдир, шу сабабдан қуйи синфдаги қисқа муддатли хотирани ўқитувчи давом этган хотирага айлантиришга интилиши керак.

Г. В. Рогованинг фикрича, ўқувчи тинглаб тушунишга ўргатилаётганда уларда қабул қилиш кўникмаси (perceptive skills) Нп ҳамда тушуниш, талқин қилиш (comprehension and interpreting skills) кўникмаларини ҳосил қилиш, шакллантириш, ривожлантириш зарурдир. Биринчисига сўзларни, гапларни қабул қилиб, таний олиш, оҳангни аниқлаш, гапларни синтагма-

ларга — маънодор гуруҳларга ажратиш, иккинчисига эса уларни, мазмунни тушуниш, талқин қилиш киради.

Ўқувчи, талаба нотаниш мазмунли нутқни тинтлаганда эса;

1) Айрим сўзларни, гапларни, жумлаларни тушуниши (fragmenting comprehension), 2) асосий далил-фикрларни юзаки тушуниши (over all comprehension), 3. ҳамма далил, фикрларни тўлиқ тушунишлари (comprehension in details), 4) танқидий тушуниш (critical comprehension) содир бўлади. Ўқитувчи тинглаб тушунишни ўргатаётганда юқоридаги механизмларни, 4 хил тушунишни ҳисобга олиши керак.

Инглизча нутқни тинглаб тушунишни ўргатиши ва машқлар

Инглизча нутқни тинглаб тушунишни ўргатишни 2 ' та катта босқичга бўлиш мумкин. <ол_{мс}

1-босқич. Тайёрлов босқичи.

Ўқитувчи тинглаб тушуниш мавзусини танлайди ва уни асосида нутқни, матнни тайёрлайди. Тинглаб тушуниш учун тайёрланган нутқдаги, матндаги нотаниш товушлар, сўзлар, грамматик материаллар ўргатилади. Товушлар ва синтагмаларни, гапларни қабул қилиш, таний олиш, фарқлаш, тушуна олиш малака кўникмалари шакллантирилади, ривожлантирилади. Тинглаб тушуниш мавзуси, нутқ матни учун зарур бўлган механизмлар ўргатилиб, асосий босқичга тайёрланади.

Ўқитувчининг ўқувчиларга 5-синфдаги инглизча топшириғи ёки буйруғи, саволлар, уларни ўқувчиларга бажартириши, жавоб бердириши, ўқувчиларнинг ўзларининг нутқлари учун юқоридаги малакалар, кўникмалар ҳосил қилишга ёрдам беради. Ўқитувчи узун-қисқа товушларни фарқлаш, гапларни маъноли қисмларга ажратиш, уларни тушуниш, хотирани ривожлантириш машқлари ўтказди. Бу босқичда 2 ёки 3 та жумладан иборат микронутқни тинглаб қабул қилиш, тушуниш, хотирада сақлаш учун малака кўникмалари ҳосил қилинади.

Улар асосан 5-синфда ўргатилади. Булар эса қолган синфларда тинглаб тушуниш устида ишлашни ривожлантиришга замин бўлади. Буларсиз 6—9-синфларда тинглаб тушунишни ривожлантириш, кенгайтириш

мумкин эмас. Уларни хатлаб, ташлаб кетиб бўлмайди. Ўқитувчи буларга аҳамият бериши зарур. Булар тинглаб тушунишнинг асосини ташкил қилади. Ўқитувчи бу малака, кўникмаларни яхши шакллантира олса, кейинчалик тинглаб тушунишни ривожлантириш осонлашади.

II-босқич. Асосий босқич.

Мавзу асосида тузилган мазмунли, давомли нотаниш монологик, диологик нутқни тинглаб тушуниш, талқин қилиш, малака кўникмалари шакллантирилади, ривожлантирилади.

135

Тинглаб тушуниладиган матннинг мазмуни ўқувчи ёки талабага таниш бўлмаслиги керак. Акс ҳолда улар учун тинглаб бажарадиган вазифа қолмайди. Ўқувчи ёки талаба матнни тинглаб тушунаётганда матнга қараб, кўриб туриши тавсия этилмайди, чунки унда тинглаб тушуниш содир бўлмайди. Бизга маълумки, тинглаб тушунишни талаби, шарти, фақатгина тинглаб тушунишдир, матнни тинглаб, кўриб тушуниш эмасдир.

Бу босқич қуйидаги кетма-кетликда ўтказилади:

1. тинглаб тушунишни ўтказишга тайёрланиш;

Ўқитувчи ўқувчиларнинг ёки талабаларнинг ёши, билими, синфи, ўрганган материалларини ҳисобга олиб матн, нутқ тайёрлайди, яъни матн тузади. Уларда нотаниш лексика, грамматика, нотаниш шаҳарларнинг номлари бўлса олдиндан талаффузини, ўқилишини, маъносини ўргатади. 3 тагача сўзларни таржимасини, жой, шаҳарларнинг номини доскага ёзиб қўйилиши хато бўлмайди.

Булар асосан биринчи босқичда бажарилади. Матнни ўқувчи ёки талаба тинглаб тушунаётганида учрайдиган лингвистик қийинчиликларни аниқлаш, уларни йўқотиш йўллари топиш, тинглаш воситалари (техник, тинглаш ва кўриш воситалари ҳамда бошқалар)ни олдиндан тайёрлаш зарур. Фонограмма бўлса эшитиб тинглаб кўриш керак.

2) Тинглаб тушунишни ўтказиш.

Уни қуйидаги методик кетма-кетликда ўтказиш мумкин:

А. Матнда ёки нутқда нотаниш сўз таржимаси, жойларнинг номлари, исмлари бўлса доскага ёзиш ва ўқитиш.

Б. Тинглатиш. Ўқувчиларнинг диққатлари тинглашга қаратилган бўлиши зарур. Ўқитувчи сўзлаши, матнни, нутқни ўқиб бериши, фонограммадан тинглатиши мумкин.

Ўқувчилар нутқни меъёردаги тезликда бир марта тинглайдилар. Тинглатишдан олдин уларга қуйидаги вазифалар берилиши мумкин: а) тингланг, мазмунни тушунинг, б) тингланг, саволларга жавоб беринг, в) тинглаб, мазмунни тушуниб, уни ўзбекча ёки инглизча баён қилинг, г) матнга мазмуни бўйича янги сарлавҳа қўйинг, д) сўзлашга режа тузинг, кабилар.

Бу топшириқлар-вазифалар, саволлар, 5—7-синф-
136

ларда тинглашдан олдин, 8—9-синфларда эса тинглашдан кейин берилгани маъқулроқдир.

В. Нотаниш мазмунни тушунишга ёрдам берувчи машқлар ўтказиш: Унинг учун қуйидаги саволларни бериш мумкин.

Where was it? Who was he or she? What was he or she? When was it? How was it finished? Did you agree? What was happened?

Г. Зарурият туғилса, янада чуқурроқ тушуниш учун матнни, нутқни иккинчи марта тинглатиш:

Талаб бўйича ўқувчи, талаба бир марта тинглаганда тушуниши керак. Тинглаб тушунишни ўргатишни бошлашда, баъзи вақтларда, баъзи сабабларга кўра икки марта тинглатиш зарар эмас, лекин охирги мақсад бир мартада нутқни тинглаб тушуниш бўлиши зарур.

Д. Тингланган матн мазмунини тушунганликни текшириш. Мазмунини, маълумотни тушунганликни текшириш юқоридаги берилган машқлар, вазифаларни бажарилиши орқали амалга оширилади.

Текширишда яна қуйидаги машқлар қўлланилади:

Тингланган матнни, нутқни биринчи абзацини (ўзбекча ёки инглизча) сўзланг.

Матнни давом эттириб тугатинг;

Матндаги фактларни аниқланг;

Матнни режа бўйича қисмларга ажратинг;

Саволларга инглизча ёки ўзбекча жавоб беринг;

Матн мазмунини инглиз тилида ёки она тилида сўзлаб беринг, кабилар. Бу машқлар тинглашдан олдин ёки кейин берилиши мумкин. Ўқитувчи тингланган нутқ, матн мазмунини тушунганликни текширишда бу машқларнинг биттасидан фойдаланади. Ўқувчилар ёки

талабаларга мазмунни инглизча сўзлатиш, гапиртириш шарт ва мажбурий эмас, бу тинглаб тушунишнинг мақсадига кирмайди. Унинг мақсади тинглаб янги мазмунни тушуниш, маълумот олишдир. Инглизча тушунган мазмунни сўзлатиш-текшириш машқларидан бири ҳолос, агар ўқувчилар, талабалар инглизча мазмунни, маълумотни тушунганликларини сўзласалар, ўқитувчи ҳам мазмунни тушунганликни текширади, ҳам инглиз тилида гапиришни ривожлантиради.

Е. Мазмунни талқин қилиш.

Ўқитувчи тингланган матн, нутқ асосида ўқувчилар ёки талабаларни фикрлатишга ўргатади, мазмунни уларнинг билимлари, мустақил фикрлаши асосида кенгай-

137

тиради, муаллифнинг матн мазмуни орқали нима демоқчи, айтмоқчи бўлган фикрини талқин қилдиради, тарбиявий мақсадни амалга оширади. Бунинг учун ўқитувчи қуйидаги саволларни бериши мумкин:

What do you think about the content of the text? What does the author want to say by it?

Do you decide to do so? Must the author do so? Is the author right?

Талқин қилиш 8—9-синф ўқувчилари билан кўпроқ ўтказилади.

Г. В. Рогова тинглаб тушуниш кўникмаларини ривожлантиришни қуйидагича «Step» босқичларга бўлиб кўрсатади.

Step 1. Pupils listen to short easy texts from the teacher supported by visuality.

Step 2. Pupils learn to aud short easy texts from the teacher without visual «props»

Step 3. They learn to aud short easy texts in the recording without visual «props» — таянчлар

Step 4. Pupils learn to aud from the teacher longer texts supported by visuality.

Step 5. They learn to aud from the teacher easy longer texts without visual «props»

Step 6. Pupils learn to aud easy longer texts in the recording supported by visuality.

Step 7. They learn to aud easy longer texts in the recording without visual «props».

Step 8. Pupils learn to aud texts containing unfamiliar linguistic material from the teacher supported by visuality.

Step 9. They learn to aud texts containing unfamiliar

linguistic material from the teacher without visual «props».

Step 10. Pupils learn to read texts containing unfamiliar linguistic material supported by visual (sound film strips and films of educational value and amusing) in the recording.

Step 11. Pupils learn to read texts more difficult for perception containing unfamiliar linguistic material in the recording.

Ўқув юртлирида тинглаб тушунишни ўргатишда тайёрлов машқлари қўлланилади. Тайёрлов машқлари бир ёклама учрайдиган қийинчиликларни, айниқса, лингвистик қийинчиликларни йўқотишга қаратилса, нутқ машқлари асосан бирёклама қийинчилиги йўқотилган

138

нотаниш мазмунли нутқни, матнни тинглаб тушунишга қаратилади.

Г. В. Рогова ҳам машқларни тайёрлов (reading exercises) ва нутқ (speech exercises) машқларига бўлади.

Тайёрлов машқлари: 1) фонетик машқлар, сўзларни тинглаш; куйидаги desk, pen, ten, bag, сўзлари ичида [ae] товуши бор сўз бўлса, қўл кўтаринг кабилар.

2) Лексик машқлар: куйидаги сўзларни тингланг, ичидан а boy сўзини топинг: a baby, a box, a toy, a boat, a boy, a girl кабилар.

3) Грамматик машқлар: сўзларни тингланг ва кўпчиликдагисини топинг: a desk, tables, a book, a box, pens, books кабилар.

Тайёрлов машқларига хотирани ривожлантиришга қаратилган машқларни ҳам киритиш мумкин. Масалан: сўзларни тингланг ва эсда сақлашга ҳаракат қилинг ёки тингланг, сўзларни қайтаринг.

Г. В. Рогова нутқ машқларини ҳам кўрсатиб ўтади.

1) мазмунни тушунишни ўргатишга қаратилган машқлар. Масалан:

а) матнни тингланг, асосий фикрни аниқланг;

б) матнни тингланг, ҳикояга режа тузинг, кабилар.

Тайёрлов машқларига яна:

2) тинглаб билиб олиш, 2) тинглаб эътибор бериш, 3) тинглаб фарқлаш, 4) тинглаб ёдда тутиш, 5) тинглаб такрорлаш кабиларни киритиш мумкин. Нутқ машқларига: 1) тинглаб тушунинг, 2) тинглаб ҳикоя қилинг, 3) тинглаб савол беринг, 4) тинглаб гапларни сўроқ, инкор шаклларга ўзгартиринг, 5) тинглаб

таржима қилинг, б) тинглаб қўшимча қилинг, давом эттириш машқларини қўшиш мумкин.

Одатдаги (нормал) тезлик 1 минутда 120 та сўзли матнни, нутқни тинглаб тушуниш, ундан маълумот олишдир.

Ҳозирги давр инглиз тили дарсликларида тинглаб тушуниш матнлари тузилган бўлиши зарур.

Ўйлаймизки, тинглаб тушунишни юқорида айтилган метод, усул, йўллар, босқичлар кетма-кетлиги орқали ташкил қилсак ва ўтказиш олак, уни ўргатишда яхши натижаларга эриша оламиз.

139

Текшириш учун савол ва топшириқлар

- 1. Инглиз тилини ўргатишда тинглаб тушунишни ўргатиш ке-
ракми, нега?**
- 2. Нима учун тинглаб тушуниш оғзаки нутқнинг ажралмас қис-
ми ҳисобланади? У орқали маълумот қабул қилинадими ёки
берилади-дими?**
- 3. Уқувчи ва талаба тинглаб тушунаётганда матнни кўриб
тури-
ши зарурми?**
- 4. Уқувчи ва талаба тинглаб тушунаётганда нутқ мазмунини
акс эттирувчи расм, диафильм тўлиқ тушунишга ёрдам
берадими?**
- 5. Тинглаётган нутқ, матн мазмуни таниш бўлиши керакми, у
тинглаб тушунишга ёрдам берадими?**
- 6. Уқитувчидан тинглаб тушуниш осонми ёки техник
воситалар-данми?**
- 7. Уқилган матнни тинглаб тушуниб олиш мумкинми?**
- 8. Тинглаётган нутқда, матнда ўқувчи, талабага нима
нотаниш,
нима таниш бўлиши зарур, нима учун?**
- 9. Уқувчи ва талаба тинглаб тушунган матнни, нутқни
инглизча сўзлаб бериши зарурми, шартми?**
- 10. Тинглаб тушунишни ўргатганда, энг сўнггида қандай
машқ ўтказасиз?**
- 11. Маълум бир синфга тинглаб тушуниш учун матн тузиб,
уни ўтказишни ишлаб чиқинг ва сўзлаб беринг.**

2-§. ИНГЛИЗ ТИЛИДА ГАПИРИШНИ ЎРГАТИШ

Инглиз тилида гапириш—нутқ фаолиятининг тури

Инглиз тилида гапириш ҳам нутқ фаолиятининг турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Гапириш орқали маълумот берилади. Бу нутқ фаолияти бошқа нутқ фаолияти турлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ўқувчи, талабада тинглаб тушуниш кўникмаси қанчалик яхши эгалланилган бўлса, гапириш ҳам шунча тезлик билан ривожланади, акс ҳолда тескариси бўлади. Инглизча маълумотни қабул қила олган ўқувчи, талаба инглиз тилида унинг мазмунига мослаштириб маълумот беради. Уқувчи, талаба мазмунни тушуна олмаса, жавоб қайтариши қийин. Тинглаб тушунишда маълумот қабул қилиниб, ички нутқ содир бўлса, гапиришдан олдин ички нутқ, сўнг ташқи нутқ юзага чиқади. Иккаласида ҳам талқин қилинади, лекин гапиришдан олдин бўлса,

140

тинглаб тушунишда эса кейин бўлади. Бу ички нутқларда тафаккур, хотира, идрок муҳим ўрин тутаяди.

Ўқиш гапириш билан алоқадор, унга боғлиқлиги бор. Уқувчи ўқитан маълумот орқали гапиради, маълумот беради. У қанча кўп ўқиса, шунча гапириши учун маълумотга эга бўлади. Шу сабабдан ўқувчи, талаба ичида, овоз чиқариб, овоз чиқармай ўқиб гапириш учун маълумот тўплайди. Ўқиш гапириш учун маълумот манбаидир.

Ўқувчи, талаба ўқиган, тинглаган, гапирган материалларини, маълумотини ёзма ифодалайди. Улар маълумотни ёзма ифодаласа, унинг хотирасида, ёдида яхши қолади. Гапириши осонлашади. Ёзув ҳам гапириш маълумотини, материалини эса қолишига ёрдам беради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, гапириш фаолияти бошқа нутқ фаолиятлари билан алоқададир.

Қатор тадқиқотларнинг маълумотларига кўра, гапириш нутқ умумий ҳажмининг 30 фоизини, ёзув эса 9 фоизини ташкил қилади. Шунинг учун гапириш инглиз тилини ўргатиш ва ўрганишнинг энг муҳим мақсади ҳисобланади.

Ўрта мактабда чет тили ўқитиш дастурига мувофиқ гапиришни ўргатишдан мақсад ҳам воситадир. Ўқувчи инглиз тилида гапиришни амалда қўллай олиши мақсаддир, гапириш бошқа нутқ фаолиятларини ўргатишда, ўрганишда восита сифатида қўлланилади.

*Инглиз тилида гапиришни ўргатишнинг қийинчиликлари
ва хусусиятлари*

Инглиз тилида гапиришни ўргатишнинг ўзига яраша қийинчиликлари бор, буларни ўқитувчи ҳисобга олиши зарур. Қийинчиликлар экстралингвистик, психологик, лингвистик бўлиши мумкин.

Экстралингвистик қийинчиликлар:

1. Гапиришни кимгадир, нимагадир қаратилиши.
2. Гапиришда нутқ вазияти, ҳолатини яратилиши.
3. Воситаларнинг бўлиши.
4. Гапириш эҳтиёжи бўлиши.

5. Гапириш содир бўлаётган шароитнинг хусусияти (синф ўқувчиларнинг 2 га бўлинганлиги, синф хонасининг, ўқувчи, талабаларнинг дарсга тайёрлиги ва бошқалар).

6. Гапиришда имо-ишора, жест, мимика ва ҳаракатнинг қўлланилиши.

141

Психологик қийинчиликлар ҳам муҳимдир. Психолог И. А. Зимняя фикрни баён қилишнинг кўзғовчи шакллантирувчи, амалга оширувчи психологик тузилишини беради. Нутқни шакллантиришда яна 2 та маъно, мазмун шакллантирувчиларга ажратади.

Энг аввало гапириш учун стимул-рағбатлантирувчи, ундовчи омилнинг бўлиши, фикрнинг шаклланишига олиб келадиган эҳтиёж сабабдир. Бунинг учун ташқи ва ички таъсир бўлиши зарур, шундагина эҳтиёж туғилади. Психологик нуқтаи назардан гапириш учун тил материалларини билиш зарур, улар гапиришнинг механизмлари ҳисобланади. Тушуниш гапириш жараёнида, гапириш эса тушуниш жараёнида шаклланади. Гапириш нутқ фаолиятининг тури сифатида ўрганилаётган тилга ва нутқ турига боғлиқ бўлган ҳолда психологик қийинчилик туғдиради.

Гапириш яна иккита психологик қийинчиликлар билан характерланади: фикрни баён қилиш, шаклни ўйлаб кўришга имкон камлиги ва ифодалашнинг бир ойда содир бўлиши. Гапиришнинг автоматлашган ва автоматлашмаган томонлари ҳам психологик қийинчилик билан боғлиқ.

Тафаккур, хотира ҳам гапиришни ўргатишда муҳим роль ўйнайди. Буларни ривожланганлиги гапиришни ўргатишда таъсир қилади.

Гапиришни ўргатишга лингвистик қийинчиликлар ҳам таъсир қилади.

1. Гапириш учун керакли лексик, грамматик материални, гапириш намуналарини тўғри танланган бўлишлиги;

2. Гапириш учун зарур бўлган лексик, грамматик материалларнинг маъноси, мазмунидаги, қўлланишидаги қийинчиликлар;

3. Тўғри оҳангда, ритмда, тўғри талаффуз қилишдаги (гапиришга таъсир қиладиган) қийинчиликлар;

4. Нутқ намуналарини, жумлаларни қўллай олишдаги қийинчиликлар.

Гапиришнинг яна қуйидаги лингвистик қийинчиликларини кўриш мумкин:

5. Гапириш адабий тилда эмас, жонли тилда содир бўлади;

6. Гагшар, жумлалар қисқа тузилади: Do you have? And you? How many books do you have? One кабилар.

142

7. Қисқартирилган шакллар кенг қўлланилади: don't, won't, I've, shan't.

laboratory ўрнига lab

microphone ўрнига mike

mathematics ўрнига maths кабилар.

8. Лукма **ташлап1**, гап қистириш (репликалар)ни кенг қўлланилиши: Well, Hello, Heу кабилар.

Инглизча гапириш 3 хил: 1) монолог, 2) диалог, 3) полилог шаклида амалга оширилади. Бу 3 хил шаклдаги гапиришнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Монолог битта сўзловчининг, диалог 2 та сўзловчининг, полилог 2 тадан ошиқ сўзловчининг нутқидир.

Монолог, диалогни ўргатиш масалалари чуқур ишлаб чиқилган.

Кейинчалик психологлар тафаккур, хотирани ҳисобга олиб ташаббусли нутқ, тақлидий нутқ, тайёрланган, тайёрланмаган нутқ турларига ажратишди.

Тайёрланган нутқ дейилганда ўқувчи, талаба тайёрланиши учун маълум мавзу, вақт берилиши, керакли воситалар, сўзлар, нутқ намуналари олдиндан ўргатилиши, уйда тайёрланиши, таянчлар бўлиши кўзда тутилади.

Тайёрланмаган нутқни спонтан нутқ ҳам дейилади. Бунда илгаридан тайёргарчилик кўрилмайди. Урта мактаб дастури бўйича ўқувчи тайёрланмаган нутқни эгаллаши керак, лекин бунга тайёрланган нутқ асосида эришилади.

Инглиз тилида гапириш: 1) ўқитувчи берган мавзуси ёки нутқий вазият асосида гапириш, 2) ўқилган матн асосида гапириш, 3) тингланган матн, нутқ асосида гапириш, 4) ўқилган матнни муҳокама қилишда гапириш, 5) чет эл кишисидан шарҳ олиш, 6) чет эл кишисига ёрдам бериш машқлари орқали ташкил қилинади.

Инглиз тилида гапиришни ўргатишнинг мазмуни

Инглизча гапиришни ўргатишнинг мазмунига лингвистик, психологик, методик қисмлар киради.

Лингвистик қисмга гапириш учун зарур бўладиган тил ва нутқ материаллари, гап тузилишлари, нутқ намуналари киради. Бу материаллар мавзулар асосида танланилиши зарур.

143

Мавзу асосида тил материаллари танланади.

Лингвистик қисм устида тўхталганда, экстралингвистик элементларни, имо-ишора, \аракат ва бошқа воситаларни ҳам ёдда тутиш зарур.

Психологик қисмга гапириш кўникмаларини эгаллаш киради. У репродукциядан, ўрнига қўйиш, ўзгартиришдан, кенгайтиришдан, қўшишдан иборатдир. Репродукция ўқувчи, талабани ўқитувчидан ёки фонофаммадан эшитганини айнан ўзини қайтаришидир.

Ўқувчи, талаба репродукцияда қисман сўзларни алмаштириши мумкин. *Масалан*, ўқитувчи This is a black pencil деса, ўқувчи қайтаришда (репродукцияда) This is a white pencil деб ўзгартириши мумкин. Ўзгартиришда сўзлар, ибораларни ўрни ҳам ўзгартирилиши мумкин. *Масалан*, I live in Moscow. Sasha lives in Moscow. I ни Sasha билан ўзгартирилади.

Кенгайтиришда эса нутқ намунаси, гап, структура кенгайтирилади.

Масалан:

I have a book.

I have an English book.

I have an interesting English book.

I have an interesting English book at home.

Қўшишда тил материаллари, нутқ воситалари қўшилиб гапирилади. *Масалан*, спорт мавзусида I am fond of... нутқ намунасини фаоллаштиришда ўқувчи ёки та-

лаба ўзининг севган спорт машғулоти кўшиб гапиради.

Методик қисмда гапириш метод, усулларини, йўлларни қўллаш тушунилади. Бунда ўқувчилар таянчлар, таянч воситалардан фойдалана олишлари муҳимдир. Уларга тинглаш, кўриш таянчлари, сўзлар бўйича таянчлар киради.

Инглиз тилида монологик нутқни ўргатиш

Монологик нутқ гапиришнинг шакли бўлиб, 1 та сўзловчи томонидан бажарилади.

Монологик нутқ ҳам ўзига хос хусусиятларга, қийинчиликларга эга. Ўқитувчи уларни ўргатаётганда ҳисобга олиши зарур.

Улар қуйидагилар:

1). Монолог бир киши томонидан бажарилади. 2). У

144

режали бўлади. 3). У қисман тайёрланган бўлади. 4). У узилмай давом этади. 5). У режали бўлгани сабабли мантиқий боғланган бўлади. 6). У бир контекст, матн асосида олиб борилади. 7). Унга воситалар, таянчлар, шароит таъсир кўрсатади. 8). Услуб таъсир қилади. 9). Монолог таъсирчан, маълумотли, ҳис-ҳаяжонли бўлади, кимгадир, нимагадир қаратилади. 10). Нутқ вазиятли бўлади. Бир шароитни, вазиятни кўзда тутди.

Монологик нутқнинг қуйидаги лингвистик қийинчиликлари, хусусиятлари ҳам муҳим ўрин тутди, улар таъсирини кўрсатади.

1. Талаффузи қийин сўзларнинг ишлатилиши;

2. Гапларнинг китоб услубига мансублиги;

3. Нутқни баён қилишга боғлиқ бўлишлиги;

Лингвистика нуқтаи назаридан монологик кўникмани эгаллаш;

1) Гапларнинг боғловчи қисмларини эгаллашни;

2) контекст учун тўғри сўз тартибини танлашни;

3) фикрни мантиқди, ритм билан тўғри ифодалашни;

4) монолог учун тил воситалари, материалларини билишни; 5) мавзунини тўлиқ оча билиш кабиларни ўз ичига олади.

Е. И. Пассов монологни: 1) давомли, 2) мантиқий кетма-кетликда, 3) мазмунан тугалланган бўлади, дейди.

Ўрта мактаб дастури бўйича монологик нутқни ўргатиш ҳам мақсад, ҳам воситадир. У восита бўлиб гапи-

ришни, монологнинг ўзини ривожлантиришга, тил материалларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мақсад бўлганда эса, у ўқувчи, талабаларни монологни нутқ фаолияти сифатида ўрганишни, ўргатишни, у орқали маълумот бера олишни кўзда тутаяди. Ўрта мактаб дастурида ҳар бир синф ўқувчилари учун монологик нутқ талаблари, мавзуси берилган. Ўқувчи, талаба нутқининг ҳажми, меъёри ҳам белгилаб берилади.

1993 йилда чиқарилган дастурда 5-синфда монологик нутқ 5—7 та жумлалардан, 6-синфда 7 жумладан, 7-синфда 9 та жумладан, 8-синфда эса 8—10 жумладан иборат бўлишлиги кўрсатилган.

Монологик нутқни ўргатишда монологик бирликларни аниқлаш, монолог кўникмаларини белгиловчи метод, усул, йўللари, машқларни аниқлаш муҳим ўрин тутаяди.

Умумий методикада Чарльз Фризни 3 та бирлиги-
145

ни; 1) алоҳида кичкина эркин гаплар, 2) айрим кенгайтирилган гаплар, 3) икки ёки ундан ортиқ эркин гап бирликларини таклиф қилишади.¹

С. Ф. Шатилов бу бирликларни қабул қилиб, 1-бирлик 5—6-синфларда, 2-бирлик 7—8-синфларда, 3-бирлик эса 9—10-синфларда қўлланилиши ёки ўргатилиши мумкин дейди.

Ҳозирги даврда бизнинг фикримизча, бу бирликларни қабул қилиш ва уларни асос қилиб монологик нутққа ўргатиш мумкин.

М. Я. Демьяненко монологик нутқни ўргатишни 3 босқичга бўлади:

1-б о с қ и ч; Ўқувчиларда монологик нутқ учун зарур бўладиган тил материаллари лексик, грамматик, фонетик материаллар тушунтирилади. Улар тақлид қилиш, ёдлаш ва бошқа машқлар орқали мустаҳкамланади.

2-б о с қ и ч; Монологик нутқ мазмунини тил материаллари асосида ифодалаш ўргатилади.

3-б о с қ и ч; Монологик нутқ кўникмалари ривожлантирилади. Бундай нутқда ташаббускорлик нутқ мазмунида етакчилик қилади. Ўқувчи, талабалар ўз фикрмулоҳазаларини баён қилишга, ҳикоя тузишга, изоҳ беришга, мавзу бўйича гапиришга ҳаракат қиладилар.

Г. В. Рогова ҳам монологик нутқни ўргатиш учун 3 та босқич зарур дейди:

1-б о с қ и ч; Statement — хабар, ахборот бериш

босқичи. Бу ерда нутқни тўлдириш, тасдиқлаш, кенгайтириш тушунилади. Унинг фикрича, ўқувчи, талаба инглизча гап тузишни, тўлдиришни, тасдиқлашни олдин ўрганмаса, у монолог туза олмайди. Қуйидаги машқларни таклиф қилади.

1) Намуна бўйича тўлдириш машқлари. I can see... we are proud of...

I am fond of...

2) Ўрнига қўйиш машқлари: I have a book (a pen)

3) Кенгайтириш машқи:

Pupil I. I have an interesting book.

Pupil I. I have an interesting book at home.

¹ Ўрта мактабда чет тиллар ўқитишнинг умумий методикаси. Тошкент, 1977 й. 130—160-бетлар.

146

4) Гап тузилишини ўзгартириш (трансформация)

қилиш машқлари:

Pupil I. He has book. He has no book.

5) Ўқувчиларга гап тузишни ўргатиш машқи: Give it a name.

Teacher: We write with it. Pupil: It is a pencil.

2-6 о с қ и 4. Utterance level. Гаплар айтиш босқичи.

Бу босқичда ўқувчилар нарса, предметлар ҳақида ўз фикрларини айтишни ўрганадилар.

Масалан: Teacher: Say a few words about it.

(He points to an object.)

Pupil: This is a pencil. The pencil is green.

It is on the table. I like the pencil.

Or the teacher points to a boy.

Pupil: This is a boy. His name is Karim.

He lives in Gagarin street.

3-6 о с қ и 4. The discourse level. Суҳбат, муҳокама қилиш босқичи. Бу ерда эркин гапириш, монологик нутқ бажариш кўзда тутилади.

Қуйидаги машқлар қўлланилади:

1) Синфдошларингизга таътил ҳақида сўзланг;

2) нарса, воқеа ҳақида сўзланг; 3) расмга қараб фикрингизни айтинг, кабилар.

С. Ф. Шатилов эса монологик нутқни ўргатишда 2 босқич мавжуд дейди.

1-босқич. Монологик нутқ асосларини эгаллаш.

2-босқич. Монологик нутқ малакаларини ўстириш.

У биринчи босқичда ўқувчиларга лексик, грамматик шаклларни, бирликларини амалда қўллатиш зарур дейди. Расмларга қараб a father, a mother кабилар кўрсатиб, gap, жумлалар туздиретишни ўргатишни таклиф қилади.

Иккинчи босқичда эса у матнни чет тилида сўзлаштиш, бир мавзу асосида сўзлаш, ўз фикр-мулоҳазасини баён қилиш (кўпроқ юқори 7—8—9-синфларда) каби машқларни қўллаш керак дейди.

У яна монологни монолог-тасвирлаш, монолог-баёнга бўлади.

Монологик нутқни ўргатишда ҳозирги пайтда Г. В. Рогова, С. Ф. Шатилов фикрларини, босқичларини, машқларини қабул қилиш мумкин.

Биз ўзбек ўрта мактабларида монологик нутқни ўргатишда 3 та босқични таклиф қилишимиз мумкин.

147

1-босқич. Тайёрлов босқичи.

Монологик нутқни мавзусини танлаш ва унинг асосида монолог тузиш учун сўзларни, структураларни, нутқ намуналарини танлаш, эркин қўллай олишга ўргатиш каби машқлар ўтказилади.

2-босқич. Ўрганилган тил материаллари, нутқ намуналари, воситалар, таянчлар асосида мавзу бўйича кичик (микро) монологлар тузишта ўргатиш. Бу ерда юқоридаги айтилган Г. В. Рогованинг машқларидан ташқари қуйидаги машқларни таклиф қилиш мумкин.

1) Уқувчиларни занжир шаклида қатнаштириш:

Масалан: Pupil I. I see a pen.

Pupil II. Шу гапни қайтаради ва бир сўз қўшади. I see a pen on the table. Шундай қилиб ҳамма ўқувчини гапиртириш, қатнаштириш мумкин.

3-босқич. Эркин монолог тузиш, монологни ривожлантириш босқичи. Бу ерда мумкин қадар мавзуга таянчли, таянчсиз, воситали, воситасиз монологик нутқ туздиретиш, мустақил равишда ўз фикрини баён қилиш, мазмунга, фикрга хулоса, якун ясашлар кўзда тутилади.

Монологгаи ўргатишда олдин содда йиғиқ, кейин содда ёйиқ, боғловчили, боғловчисиз, эргашган қўшма гапларни қўллаб монолог туздиретилади. Уқувчи, талабани монолог нутқни эгаллаганлигини текшириб туриш керак. У ўқитувчи, ўқувчи, талаба учун ҳам зарурдир, унинг натижаси орқали ўқитувчи ўз ишига якун ясаб,

хулоса қилади, келгуси ишига тўғри метод, йўл, усулни, машқларни танлайди, ўқувчи, талаба монологни ўрганганлигани билади. Монологик нутқни текшириш учун тезда монолог туздирди, ўз фикрини баён қилиш, расмдаги нутқ вазиятини монолог орқали ифода қилиш каби машқлар ҳам қўлланилади.

Инглиз тилида диалогик нутқни ўргатиш

Диалогик нутқ гапиришнинг шакли бўлиб 2 та сўзловчи томонидан бажарилади.

Диалогик нутқни ҳам ўзига хос хусусиятлари, қийинчиликлари бор. Ўқитувчи уни ҳисобга олиши зарур. Унинг хусусиятлари қуйидагилар:

1. Диалог тезда жавоб қайтариш (реакция қилиш) заруриятидир.

2. Диалогда 2 та сўзловчи иштирок этади.

3. Диалог фақатгина савол-жавобдан ташкил топмайди.

148

4. Ҳар бир сўзловчи ўз мақсадини қўзлайди.

5. Диалогда қатнашувчилар олдиндан унинг мазмунини билишлари қийин.

6. Диалогда қатнашувчилар бир-бирларини шароитларини, вазиятларини, хусусиятларини билган тақдирда диалог давом этади.

7. Диалогда қатнашувчилардан бири диалогга етакчилик қилиши зарур.

8. Диалог таъсирчан, қизиқтирадиган мавзуда бўлиши, кимгадир, нимагадир қаратилиши зарур.

9. Диалог нутқ вазиятида бўлади. Сўзловчиларнинг нутқ вазияти ҳисобга олинади.

10. Диалогда гап қистириш, луқма ташлаш (реплика), восита, таянч, шароит, нутқ вазияти, воситалар муҳим ўрин тутади.

Гап қистириш, луқма ташлаш (реплика) лингвистик адабиётларда диалогнинг бирлиги деб қабул қилинган. Реплика дейилганда гап қистириш, луқма ташлаш, эътироз билдириш, фикрга қўшилиш тушунилади. У ҳар бир сўзловчининг тугалланган фикрини ифода этувчи бир ёки бир нечта жумлалардан иборат бўлади. Биринчи жумла олдинги сўзловчига жавоб, эътироз бўлса, иккинчиси диалогни давом эттиришга ундаш бўлади. Баъзида 1 та жумла иккаласини ўрнини босади.

Репликалар реплика-савол, реплика-жавоб, репли-

ка - тасдиқлаш, реплика-инкор, эътироз бўлиши мумкин.

Диалогни ҳам лингвистик қийинчиликлари бор.

1. Гаплар қисқа бўлади, тўлиқ тузилмайди.

2. Қисқартмалар, қолиплаган сўзлар кенг қўлланилади.

Масалан: Don't, can't, won't, shan't. **is**

3. Лукма (реплика) бирликлари ишлатилади.

Масалан: Why not? Hey? Aren't you? Haven't you?

4. Сўроқ гаплар тўлиқ қоида бўйича тузилмайди.

Масалан: Are you going to the cinema? ўрнига Are you?

Don't you prepare the homework? ўрнига Don't you?

When did you go to the cinema? ўрнига When? каби-лар,,

Ўрта мактаб дастури бўйича диалогик нутқни ўргатиш ҳам мақсад, ҳам воситадир.

Диалогик нутқ тил материалларини амалда қўллашга

149

ўргатишда, тинглаб тушуниш, ўқиш, ёзувни ўргатишда воситадир. Мақсад сифатида у ўқувчи, талабаларни диалогик нутқ орқали маълумот олиши, маълумот беришидир.

Дастурда диалогик нутқ бўйича талаблар ва ҳар бир синф учун гап тузилишлар, лукмалар, мавзулар белгилаб кўрсатилади. 5-синф ўқувчиси 3та лукма, 6-синф ўқувчиси эса 3—4 та лукмалардан ташкил топган диалогларни туза олиши талаб қилинади.

М. Я. Демьяненко диалогни ўргатишни савол-жавоб машқларидан бошлашни таклиф қилади.

Г. В. Рогова диалогни response-inducement-response жавоб (отклик) — рағбатлантириш, уйғунлаштириш (стимул)—жавоб (отклик) кетма-кетлигида давом эттиришни белгилайди.

Г. В. Рогова диалогни ўргатишни 3 босқичга бўлади:

1. Рецептив босқич. 2. Репродуктив босқич. 3. Конструктив (ижодий) босқич.

Биринчи босқичда ўқувчи, талабалар турли воситалар орқали диалогик нутқни тинглайдилар, қабул қиладилар, тушунишга ҳаракат қиладилар.

Иккинчи босқичда эса тинглаганни қайтарадилар.

Уни дарҳол қайтариш, бир оздан кейин қайтариш уни тайёрлаб келгандан сўнг, диалогни ўзгартириб қайтариш мумкин.

Учинчи босқичда эса ўқувчи, талабалар ўзлари, ижо-

дий ёндашиб диалог тузадилар.

Биз диалог ўргатишни 3 босқич орқали амалга оширишни таклиф қиламиз:

1-тайёрлов босқич. Диалог учун мавзу танлаш, унинг учун зарур тил материалларини, диалог-намуналарни, энг керакли луқмаларни танлаш, уларни тузишни ва қўллашни ўргатиш.

2-босқич. Намуна асосида диалоглар тузишни ўргатиш.

Бу босқичда ўқувчи, талабалар диалог-намуналар асосида диалогда қатнашадилар, тузадилар. Бунда ўқувчи, талабалар диалог намунасини ўқийдилар. Биринчиси ўқийди, иккинчиси эса намунасиз луқмага жавоб бериши, диалог-намуналардаги сўзларни ўзгартириб диалогни қайтариши, ўзлари диалог-намунага ўхшатиб диалог тузишлари мумкин.

3-босқич. Мустақил диалог тузиш босқичи, диалогни ривожлантириш босқичи.

150

Бу босқичда ўқувчи, талабалар таянчли, таянчсиз, намунасиз мустақил диалог тузадилар. Унинг учун мавзу берилиб, диалог тузишга маълум вақт берилиши мумкин. Диалог тайёрланган, тайёрланмаган бўлади.

Ўқитувчи диалогни тузишни ўргатганидан сўнг уни текшириши ҳам керак. Бунинг учун тезда, маълум вақтда диалог туздириш, луқмаларни қўллантиш зарур. Олдин ўқитувчи ўқувчи, талаба сўнг ўқувчи-ўқувчи, талаба-талаба диалогларини тузишлари маъқулдир.

Ҳозирги даврда гапиришни ўргатишда монологдан бошлаш керакми ёки диалогданми деган масала баҳсга сабаб бўлаяпти. Баъзи методистлар диалогдан бошлаш керак деса, баъзилар монологдан бошлаш керак дейди. Ҳозирги пайтда иккала гапириш шакли—диалог-монологни бир вақтнинг ўзида ўргатиш мақсадга мувофиқдир,

Ўзбек мактабларининг инглиз тили дарсликларида шундай ёндашилган. Биз ҳам шунга қўшиламиз, лекин монолог бир оз илгарилаши мумкин.

Монолог ва диалогга ўргатишда 2 хил машқ типлари қўлланилади.

1. Тайёрлов машқтиплари:

2. Нутқ машқ типлари.

Биринчисига: 1) тил материалларини ўргатиш, 2) – диалог бирликларини ўргатиш, 3) луқмаларни ўргатиш, 4) ўрнига қўйиш машқлари, 5) диалогларни ёдла-

тиш (қисқа бўлса) каби машқлар тегишлидир.

Иккинчисига эса: 1) мустақил диалог тузиш, 2) воқеаларга изоҳ бериш; 3) ўзи ёки дўсти ҳақида диалог туздириш, 4) расмга, диафильмга қараб диалог тузиш каби машқларни киритиш мумкин.

Диалогни ўргатишда воситалар, таянчлар, нутқ вазиятлари кенг қўлланилади. Расмлар, сўзлар, лўқма birlikлари восита, таянчлик ўрнини босиши мумкин. Айниқса, дарсда ўқитувчининг монологи, диалогни ўқувчи, талабалар учун кўрғазмадир, улар ўқитувчининг диалог, монологини кўриб, қандай диалог, монолог тузишни ўз кўзлари билан кўрадилар, ҳис қиладилар ва унга ўхшатиб монолог-диалог тузадилар. Шу сабабдан ўқитувчи ўзи кўпроқ асл монолог, диалогни кўрсатиши зарур.

Умуман инглиз тилини ўргатишда нутқ вазият (ситуация)лари муҳим ўрин тутди. Ўқувчи, талабага инглизча гапиришни ўргатишда уларни нутқ вазиятига ту-

151

шириш тезда диалог, монолог туза олишга таъсир қиладди. Нутқ вазиятига тушириш деганда ўқувчи, талабани шу воқеаликка тушириш, шу воқеаликда ўзини худди иштирок этаётган деб ҳис қилдиришдир.

Ўқувчи, талаба диалог, монолог тузаётганда ўзи табиий нутқ вазиятида бўлиши мумкин. *Масалан:* Make up a monologue. What you are doing at the English lesson just now? Буни табиий вазият дейилади. Ҳамда ўқувчиларни нутқ вазиятига сунъий тушириш мумкин, уни сунъий нутқ вазияти дейилади. *Imagine! You are going to the cinema. Make up a dialogue or monologue on the theme: «Going to the cinema».*

Ўқитувчи монолог, диалогта таянчлардан, нутқ вазиятларидан фойдаланиб ўргатса, дастур талабларига эришади.

Дарсда ўқитувчининг инглизча нутқи

Дарсдаги ўқитувчининг нутқи тинглаб тушуниш, гапиришни ўргатишда муҳим ўрин тутди. Ўқитувчи дарсда қанча кўп, тўғри гапирса, ўқувчи, талаба ҳам тўғри талаффуз қиладди, гапиради, гапирмаса, кам гапирса, ўқувчи, талаба ҳам кам гапиради.

Шу сабабдан ўқитувчи ўзи устида ишлаши, дарсни инглизча ташкил қилишга тайёрланиши, инглизча ибораларни тўғри қўллаши талаб этилади. Дарсда ўқувчи,

талаба доим инглизча нутқни эшитса, инглизча муҳит яратилади, бу эса ўқитувчини тинглаб тушунишга ёрдам беради. Дарсда ўқитувчи инглизча саломлашиши, ўзини таништириши, инглизча маълумот бериши, тили ўрганилаётган мамлакат ҳақида ахборот, маълумот бериб туриши зарур.

5-синф дарсларида ўқитувчини нутқи қисқа топшириқлар, буйруқлар бериш, уларни бажартиришдан иборат бўлади. Масалан: go to the blackboard!

Open the window!

Write down!

Read the text! кабилар.

6—7-синфларда ўқитувчининг нутқи анча мураккаблашади. Уқитувчи Comrade Karimov! Retell the text. Tell Ahmad to open the window.

Why didn't you come to the lesson yesterday? кабилар.

7—8-синфларда эса дарсда ўқитувчининг нутқида

1—2 та янги сўзлар берилиб, уларни ўқувчилар ўзлари фаҳмлаб тушунадилар.

Ўқитувчи ўқилган матнни охирида ўзи умумлаштиради, расм, диафильм, ўқув фильмлари устида инглиз тилида суҳбат, мунозара ўтказади.

Ўрта умумтаълим мактабларида ўқитувчи материалларини инглизча тушунтириши, баҳолаши, инглизча изоҳлаши, уй вазифасини инглизча бериши керак.

Дарсда ўқитувчи нутқини юқоридагиларни ҳисобга олиб амалга оширса, инглизча муҳит яратилади, ўқувчи инглизча маълумот олишга, маълумот беришга ўрганади.

Оғзаки нутқ машғулоти (Oral drill)

Инглиз тили дарсининг бошланишида оғзаки нутқ машғулоти ўтказиш ҳозир кенг қўлланилмоқда. У энг кўпи билан 10 минут давом этади, тинглаб тушуниш, гапириш машқлари орқали амалга оширилади. Оғзаки нутқ машғулотини ўтказишдан мақсад ўқувчи, талабаларни ёдидан кўтарилган сўз, ибора, намуналарни эсга тушириш, инглизча тинглаш, гапириш учун нутқ органларини тайёрлаш, уларни инглизча муҳитга туширишдир. Маълумки, ўқувчи, талаба инглизча муҳитга тушса, уларни дарс давомида инглизча тинглаши, гапи-

риши осонлашади. Инглизча муҳит рағбатлантириш-лик, турткилик, ундашлик ўрнини эгаллайди. Олдинги ўрганилган лексик, грамматик, фонетик материалларни, нутқ намуналарини эсга тушириш янги материални тушунтиришга ҳам таянч, кўприк бўлади.

Оғзаки нутқ машғулоти учун олдинги дарсларда ўрганилган тил материаллари, иборалар, нутқ намуналари материал бўлади, лекин мазмуни нотаниш, янги, қизиқарли маълумот берадиган бўлиши зарур. Айниқса, тили ўрганилаётган мамлакат ҳақида янги маълумот бериш яхшироқдир. Ўқитувчи олдинги ўргатган тил материалларидан тузилган ҳикояни, латифани, ҳазилни айтиб бериб тинглаб тушуниш ўтказиши, монолог қилиб гапиртириши ҳамда мазмунли расмларни кўрсатиб тасвирлатиши, сўзлатиши мумкин.

Расмни инглизча тасвирлатиш, гапиртириш ҳам ўз методикасига эга: 1) сўзлар, иборалар доскага ёзилади, ўқилади, маъноси эсга туширилади; 2) ҳар бир

153

ўқувчи, талабага расмга қараб доскадаги ва биладиган сўзлар орқали гап, савол туздирилади; 3) расмда нимани, кимни кўраётганлиги сўралади; 4) расмда ифода этилган воқелик, вазият сўралади, 5) инглиз тилида расм тасвирлатилади, ҳикоя қилдирилади.

Расм ўрнига диафильм, фильмни олиш мумкин. Дарсда ўқувчи, талабани кўпроқ иштирок эттириш учун юқоридаги ҳар бир машқни кўпроқ ўқувчи, талабани ўзи бажариши маъқулроқдир. Сўнг охирида бир ўқувчи, талабага сўзлатиш мумкин.

Оғзаки нутқ машғулотида қўлланилган тил материаллари албатта, шу дарс жараёнида керак бўладиган бўлсин, ишлатилсин. Бу дарсдаги янги материални тушунтиришга, матнни ўқишга ёрдам беради. Сиз бугун ўқувчи, талабаларга Ҳамза ҳақидаги матнни ўқитишингиз керак бўлса, албатта янги сўзларни олдин ўргатгансиз. Бугун шу сўзларни эсга туширсангиз, ўқувчи, талабалар қийналмай ўқийдилар. Бунинг учун оғзаки нутқ машғулотида шу сўзлар иштирокида Алишер Навоий ҳақида гапиртириш ёки тинглаб тушуниш дарсларини ўтказиш мумкин. Алишер Навоий ҳақида ўқувчи, талабалар адабиёт дарсидан биладилар. Оғзаки нутқ машғулотида олинган матн ёки мавзу, мазмун, латифа мазмуни хис-ҳаяжонли, дарсни жонлантирадиган, инглиз тилига ҳавасни, диққатни орттирадиган ва нотаниш бўлгани маъқул.

*Ролли ўйинлар ва улардан инглиз тилини ўргатишида
Фойдаланиш*

Ўйин ўйнаш — ҳис-ҳаяжонли, диққатни, имкони-
ятни, мужассамликни, билимли, кучли бўлишни та-
лаб қилади. У мустақил бир қарорга келишликка ўрга-
тади. Ўйин ўйнаётганларни ютиш, ғалаба қозонишга
интилишлари, иродалари, хоҳишлари уларнинг фао-
лиятини тезлаштиради. Мана шу ўйин ўйновчиларнинг
хусусиятларини инглиз тилида ўйин ўйнатишга асос
қилиниб олинган. Ўқувчи, талаба ўйинларни инглиз
тилида ўйнасагина инглиз тилига қизиқади ҳам инглиз
тилини ўрганади. Тажрибалар шуни кўрсатдики, ўйин-
ни инглиз тилида олиб боришни таълимий томони
кучли экан. Шу сабабдан инглиз тилида ролли ўйинла-
рини ўйнатиш кенг қўлланилмоқда.

Инглизча ўқув ўйинлари ўқувчи, талаба учун энг
154

қизиқарли машғулот, ўқитувчи учун эса ўқувчи, тала-
банинг тинглаб тушунишини, гапиришини, ўқишини,
ёзувини фаоллаштиришда, тил материалларини ўзлаш-
тиришда ва мустақамлашда энг муҳим воситадир. Ўқув-
чи, талабалар ўйинларни қизиқиб ўйнайдилар, бутун
билимини ишга солиб ютишга интиладилар, ўқитувчи
улар орқали таълим-тарбия беради.

Ўқувчи, талаба инглизча ўйин ўйнаб, гапира олар-
канман, ўқий оларканман, тинглаб тушуна оларкан-
ман, ёза оларканман, юта оларканман деб рағбатлана
ди, қизиқади.

Методика ўйинни вазиятли машқ деб талқин қила-
ди. Ўйин қуйидаги методик вазифаларни ҳал қилишга
ёрдам беради; 1) ўқувчи, талабаларни нутқни бажари-
ши учун психологик тайёргарлигини ташкил қилади;
2) ўқувчи, талабаларга тил материалларини, нутқ на-
муналарини кўпроқ қайтариб қўллашга табиий вазият,
ҳолат вужудга келтиради; 3) ўқувчи, талабалар шаро-
итга, вазиятга қараб, мустақил тайёрланмаган нутқ
бажаришга ўрганадилар.

Ҳозирги пайтда бундай ўйинлар ролли ўйинлар,
деб юритилади. Ўқувчи, талабалар ўйинларни ролларга
бўлиб ўйнайдилар. Бу эса ўқувчи, талабани муҳитга,
ролга тушишга, ўйинга актив киришишга ёрдам бера-
ди. Ўқувчи, талабалар учувчи, ўқитувчи, инженер, ши-
фокор, тикувчи, чет эл кишиси, таржимон, мухбир

каби ролларга кирадилар.

Тил материалларини қўллашни фаоллаштириш ма-
лакалари учун лексик, грамматик, фонетик, орфогра-
фик ўйин турлари қўлланилади. Яна ижодий ўйин, маз-
мунли ўйин, тақийд қилиш ўйин турлари бор.

Ўйинлар кўпинча мусобақа тарзида ўтади, уларда
бошловчи, бошқарувчилар бўлади.

Лексик ўйинлар: 1. Ўқитувчи стол устига предмет-
ларни қўйиб, инглизча айтади ва ким тез ола олса, шу
ютади. 2. Бир ўқувчи битта сўзни ўйлайди, қолганлари
is this a pen? Is this a book? деб сўрайди, ўқувчилар
топиша олмаса No, it is not, топишса Yes, it is деб
жавоб беради. Шу ўйинни аксини қилиб ўйнаш мум-
кин. Ўқувчилар битта сўз ўйлайди, бир ўқувчи is this a
pen? Is this a pencil? деб сўрайди. Ўқувчи эса Yes, it is
ёки No, it is not деб жавоб беради. Ўйин ўйланган
сўзни топилиши билан тугайди. Лексик ўйинларнинг
турлари кўп.

155

Талабалар билан эса ким кўп сўз айтиш ҳарфи бе-
рилиб, шу ҳарфли ким кўп сўз айтиш каби ўйинларни
ўйнатиш мумкин.

Грамматик ўйинлар. Муҳим зарур тузилмаларни
қўллашни ўргатиш, ривожлантириш учун ўтказилади.
Бундай ўйинларга кўпинча to be, to have, may, must,
can феъллари, there is, there are иборалар (конструк-
циялар)и олинади.

Грамматик ўйинларни турлари кўп:

1. This is a ...ни фаоллаштириш. Ўқитувчи дарсга
кириб What is this? дейди. Жавоб талаб қилади. Бир
ўқувчи жавоб бергандан сўнг Oh, I am so tired! Who
wants to be a teacher? Come Karima, you are a teacher. Ask
questions! дейди. Сўнг Карима ўқитувчи ўрнига ўқитув-
чи бўлиб саволларни сўрайди, ўқувчилар This is a pen, a
book деб жавоб берадилар.

2. Where is my pen...? ни ҳам шундай қилиб ўйин
ўйнатиш мумкин. Талабаларга маълум вақт берилиб,
замонларга ёки юқоридаги иборалар билан ким кўп
gap ёки савол тузади ёки савол сўрайди каби ўйинлар-
ни ўйнатиш мумкин.

Фонетик ўйинлар ўқувчиларнинг талаффузини машқ
қилдириш, шеърларни баланд овозда талаффуз қилишга
ўргатишда ишлатилади. Бунда шеърлар ўқувчи, талаба-
лар томонидан олдин ёдланади, сўнг ёддан мусобақа
қилиб, айтилади. Фонетик ўйинларнинг турлари ҳам

кўп.

1. Ким [e] товуши бир сўзларни тез, тўғри талаффуз қилади, 2 та ўқувчи қатнашади.

2. Ким [аз] товуши бор сўздан кўп топиб тез, тўғри талаффуз қилади ва ёзади.

3. Шеър айттириш кабилар.

4. Маълум товуш берилиб, у иштирок этган сўзларни матндан ким топади кабилар.

Орфографик ўйинлардан ёзувни ўргатишда фойдаланилади. Бундай ўйинларни ҳам тури кўп:

1. Ўқитувчи 2 та ўқувчини қўлига алохида қоғозга ёзилган ҳарфларни бериб «rencil» дейди, ким тез доскага бориб бу сўзни ясади, у ютади.

2. Доскада сўзларни битта бош, охирги ҳарфини ёзиб тўлдириш.

3. Ким кўп сўз ёзиш кабилар. Бу ўйинлар ҳам мусобақа шаклида ўтади.

Ижодий ўйинлардан бир марта тингланган матн-156нинг мазмунини тушуниш, нутқдан асосий фикрни ажратиш, тинглашни ривожлантириш учун фойдаланилади.

Ўқувчи, талабалар at school, at the doctor's, at the library, in the sport hall мавзуларида ролли ўйинлар ўйнашлари мумкин. Ўқувчилар ролларга бўлиниб, ўйин ўйнайдилар. Бунда бир ўқувчи ёки талаба ўқитувчи, шифокор, кутубхоначи бўлиб, қолганлар улар қабулида бўлган муҳтида қиладиган иш, саволларни, мулоқотни инглизча бажарадилар.

Тақпид қилиш ўйинларида англиялик ёки америкалик бир таниқли ёзувчи, олим, шоир, рўзнома мухбирини тақпид қиладилар, яъни уларнинг ўрнида, ролида бўладилар. Ўқувчи, талабалардан бири уларга тақлид қилади, қолганлари турли қизиқирадиган масалалар бўйича саволлар сўрайдилар ва уларга жавоб берадилар. Албатта, ҳаммаси инглизча бўлади.

Ўрта мактабларда инглиз тилини ўргатишни ҳамма синфларда ва лицей, коллежларда^ олий ўқув юртларида ўйинлардан фойдаланилади. Ўрта мактабда ўйин ўйнаш 2 босқичга бўлинади.

I босқич. 5—6-синфларда ўйналадиган ўйинлар;

Бу синфларда лексик, грамматик, фонетик, орфографик ўйинлар, эртак характеридаги ролли ўйинлар ўйнатилади.

II босқич. 7—8—9-синфларда ўйналадиган ўйинлар.

Ўйинларни синфлар бўйича тақсимлашда албатга ўқувчи билими ҳисобга олинади.

Мазмунли ўйинлар, айниқса, маиший хизмат мавзудаги ролли ўйинлар кўп ўйнатилади.

Тақлид қилиш ўйинлари кенг ўйнатилади. Бу ўйинларни билиш, ўйнаш, ўрганиш фаолиятни ривожлантиришга ёрдам беради.

Ҳозирги пайтда инглиз тилини ўргатишда ролли ўйинлардан кенг фойдаланилади. Улар оддимизга қўйган мақсадга эришишга, қизиқгиришни ортгиришда, дарсга жалб қилишга салмоқли ижобий ёрдам беради. Шу сабабли ўйинларни янада кенгроқ қўллаш маъқулроқдир.

Текшириш учун саволлар ва топшириқлар:

- 1. Инглиз тилини ўргатишда гапиришни ўргатиш керакми?**
- 2. Гапириш нугқ фаолиятининг турими?**
- 3. Гапириш орқали маълумот бериладими ёки олинладими?**

157

- 4. Гапиришнинг қандай шакллари бор ва қайси бирига олдин ўргатишни сиз афзал кўрасиз? Улардан қайси бирига ўргатиш осон?**
- 5. Гапиришни ўргатаётганимизда олдин нималарни ўрганишимиз зарур?**
- 6. Луқмани қандай тушунасиз, у неча хил бўлади?**

3-§. ИНГЛИЗ ТИЛИДА ЎҚИШНИ ЎРГАТИШ

Инглиз тилида ўқиш—нутқ фаолияти тури

Ўқиш—кўз билан кўраётган ҳарф, ҳарф бирикмалари, сўзлар, гапларни овоз чиқариб, чиқармай ўқиш ва ўқиганнинг мазмунини тушуниш, ўқиб маълумот олишдир. Ўқиш ёзма нутққа берилган матндан маълумот олиш нугқ туридир.

Ўқиш-таниш тил материаллари асосида нотаниш мазмунли матнни ўқиб маълумот олиш, мазмунни тушунишдир. *Ўқриш* алоқа (коммуникация) қилишнинг бир туридир. Уқиш орқали ўқувчи, талаба инглиз тилида гаплашиладиган мамлакатлар тили, маданияти, ҳаёти, тарихи, урф-одати билан танишади. Ўқиш маълумот олиш манбаидир.

Ўқиш кишиларнинг коммуникатив-ижтимоий фаолият соҳасига тааллуқли бўлиб, унда у ёзма шаклдаги сўз орқали муомалани таъминлайди. Кишиларнинг турмуш, таълим ва ишлаб чиқариш соҳаларидаги фаоли-

ятларида ўқишдан кент фойдаланилади. Ўқиш орқали маълумот олиш турли фаолиятларни амалга оширишга хизмат қилади.

Ўқишда бошқа ҳар қандай фаолиятдаги каби мазмун ва жараён режалари мавжуд бўлиб, биринчисита доимо катта аҳамият берилади. Фаолиятнинг предмет мазмунини ташкил қилувчилар ўқишнинг мазмун режаси саналади. Фаолият жараёнининг элементлари ўқишнинг жараён томони ҳисобланади.

Фаолият мазмунига энг аввало унинг мақсадини-натижаларини киритадилар. Одатда ўқишда фаолият ана шу мақсадга эришишга қаратилган бўлади. Мазмун алоқаларини очиш—нутқ маҳсулотини, яъни ёзма шаклда тақдим қилинган матнни тушуниш ўқишдаги ана шундай мақсадни ташкил қилади.

Ўқиш доимо тайёр ҳолдаги нутқ ахборотини идрок қилишга, маълумот олишга йўналган бўлади, шунинг учун уни нутқ фаолиятининг рецептив турига кирити-
158

шади. Ўқишнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унинг муваффақиятли амалга оширилганлиги ҳақидаги баҳо китобхоннинг олинган маълумотдан қониқиш ҳосил қилганлигида ўз ифодасини топади.

Ўқиш мураккаб рецептив аклий фаолият ҳисобланиб, унинг жараён томони аналитик-синтетик характерга эгадир.

Ўқиш орқали биз маълумот оламыз, билимимизни, дунёқарашимизни кенгайтирамыз, шунинг учун ўқиш нутқ фаолиятининг туридир.

Ҳозирги даврда методика ўқишни инглиз тилини ўқитиш усули, йўли деб қаралмай, уни тил материалларини ўзлаштиришга ёрдам берувчи, уни асосида (матндан) нутқни ривожлантириш учун қўлланиладиган материал манбаи, маълумот олиш манбаи деб қаралмоқда. Шу сабабдан ўқиётганда асосий диққат матн мазмунига қаратилади.

Дастурда ўқиш бўйича умумий талаблар ва ҳар бир синфлар, курслар учун талаблар белгиланиб берилади. Ўрта мактабда ўқишни ўргатиш ҳам мақсад, ҳам воситадир, яъни ўқиш чет тили ўргатишда ҳам мақсад, ҳам восита вазифасини бажаради.

Инглиз тилида ўқиш кўникмасини эгаллаш ўрта мактабда, лицейда инглиз тили ўқитишдан кутилган амалий мақсадлардан бири ҳисобланади.

Агар ўрта мактабни битириб чиқувчиларнинг ўқиш кўникмаси мукамал бўлса, улар ўзлари эгаллаган ана шу кўникмадан амалий равишда мустақил фойдаланиш имконига эга бўладилар. Ўқишнинг етуклик даражаси ҳар хил бўлиши мумкин, шунинг учун ўрта мактаб олдида ўқишнинг минимал ривожланиш даражасига эришиш вазифаси туради.

Ўқишнинг амалий мақсади ўқиб маълумот олишдир.

Амалий мақсаддан ташқари ўқишни ўргатиш умумтаълим ва тарбиявий мақсадларини ҳам назарда тутди. Булардан ташқари ўқишни ўргатиш ривожлантирувчи мақсадни ҳам амалга оширади. Ўқиш пайтида ўқувчи, талабанинг ўрганилаётган инглиз тили матни билан унинг кузатувчанлиги ривожланади ва уларнинг тил материали, матн мазмунини анализ ва синтез қилиш қобилиятлари такомиллашади.

Энди ўқишнинг восита сифатидаги вазифаси устида тўхтаймиз. Ўқиш тил материални эгаллаб олишда

159

муҳим восита ҳисобланади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, матнларни ўқишни ўргатиш, луғатни бойитиш усулларида бири сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Ўқиш гапириш кўникмасини шакллантиришда муҳим восита ҳисобланади. Ўқилган матнларнинг мазмуни бўйича савол-жавоб машқларини бажариш, хикоя қилиб бериш, суҳбат ва муҳокамалар қилиши кўп машқларга асос бўлади. Ўқиш орқали гапириш учун маълумот, материал тўпланади. Уларни инглиз тилида гапиришга тайёрлайди. Овоз чиқариб ўқиш эса тўғри талаффузга ўргатишда ва янги тил материални тушунишда муҳим босқич саналади. Бундан ташқари овоз чиқариб ўқиш овоз чиқармай ўқишнинг етук кўникмасини шакллантиришда ҳам муҳим восита ролини ўйнайди.

Демак, ўқиш ўқитиш мақсади вазифасини бажаришдан ташқари, муҳим ўқитиш воситаси вазифасини ҳам ўтайди.

Ўқишни ўргатиш, ривожлантириш ўрта мактабда 2 та босқичда 5—6—7—8—9-синфларда олиб борилади. Дастур талаби бўйича I босқичда 5—6-синфларда ўқиш учун мазмуни нотаниш матнларнинг тил материаллари олдиндан ишлаб чиқилади, II босқичда 7—8—9-синфларда эса матнлардаги баъзи тил материаллари

фаҳмлаб тушуниш учун қолдирилади ҳамда дастурда 9-синф ўқувчиларини матбуот матнларидан, яъни рўзнома, ойнома мақолаларини ўқиб, маълумот ола олишга ўргатишни талаб қилади.

Ўқиш нутқ фаолиятининг психологик хусусиятлари

Ўқиш рецептив нутқ фаолияти ҳисобланиб, у ёзма нутқни идрок қилиш ва тушунишдан таркиб топади. Кўриб қабул қилинадиган матнни тушуниш учун сўзларнинг ёзув тасвирларини, уларнинг товуш ҳаракат (мотор) образлари билан, товуш-мотор образлари эса уларга мос келадиган товушлар билан мувофиқ келтириш керак.

Ўқиш пайтида иккита асосий ўзаро боғлиқлик жараёнларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. Босмадан чиқарилган ёки ёзилган матнни идрок қилиш.

160

2. Ўқилган матнни англаш (тушуниш).

Кўрсатиб ўтилган иккала жараён бири иккинчисидан ажралмаган ҳолда бир вақтда ва ўзаро боғлиқ равишда намоён бўлади.

Бошқа нутқ фаолияти турлари сингари, ўқиш учун ҳам антисипация (олдиндан билиш ёки сезиш) механизми айрим сўзларга, контекстга қараб сўзни тўғри фаҳмлаш, кейинги сўзлар, жумлаларни (гапларни) олдиндан кўра билиш, тушуна олиш кўникмасидир. Бошқача қилиб айтганда бу механизм тахминий олдиндан сезиш ёки олдиндан айтиб бериш деб аталиши мумкин. Ўқиш психологияси масалалари билан шуғулланувчи барча тадқиқотчилар антиципацияни шакллантириш ва ривожлантириш зарурлигини таъкидлайдилар.

Ўқиш техникасини шакллантириш — узоқ давом этадиган жараён бўлиб, у сифат жиҳатдан фарқ қиладиган қатор босқичларга бўлинади. Бу босқичлар товушни талаффуз қилишдан тортиб, матнни товуш чиқариб ўқишга бўлган босқичларни ўз ичига олади. Бу босқичларни ҳар бир ўзига хос хусусиятлари ва уларни эгаллаш усуллари билан фарқ қилади.

Ўқиш жараёни боришини тасвирлаганда психологлар матнни тушуниш босқичларини ажратадилар. *Масалан*, А. Н. Соколов тажрибаларининг натижаларига кўра, гапни тушуниш учта босқичдан ўтади: биринчи

босқич — бутун гапнинг мазмуни ҳақида ўқувчи, талабада юзаки тасаввур ҳосил бўлади. Бу биринчи синтез деб аталади. Тушунишнинг иккинчи босқичи — аналитик босқич бўлиб, бу босқич ички ва ташқи нутқда тўла талаффуз қилиб айтиш билан боғлиқдир. Охириги, учинчи босқич жумла (гап)ни тўла тушунадиган босқич ҳисобланади.

Матнни тушуниш босқичма-босқич тушуниш характериға эгадир. Айрим муаллифлар томонидан матннинг иккитадан еттитагача бўлган мазмунини тушуниш босқичларини ажратишади. Бу босқичларнинг асосийлари қуйидагилар ҳисобланади: 1) алоҳида сўзлар, гаплар ва матн қисмларини тушуниш босқичи, яъни матнни қисман тушуниш босқичи; 2) матн тили ва унинг бирикмалари, маъноларини тушуниш босқичи, яъни маънолар босқичи; 3) матннинг мазмун томонини тушуниш босқичи, яъни мазмун босқичи.

Тушунишнинг энг юқори босқичи — мазмун босқичидаги тушуниш ҳисобланиб, матн асосида нима

161

ётганлигини, муаллифнинг асосий ғояси нимада эканлигини тушунишни тақозо қилади. Ўқувчи, талабаға фақат матн мазмунинигина билиш зарур бўлмай, асар қахрамонлари қатъий ҳаракатларини аниқлаш ва уларнинг ҳаракатлари ёрдамида муаллифнинг нима демокчилигини билиш ҳам керак бўлади.

Англаш жараёни маълум тузилишға эга бўлиб, ундаги аввалги босқич кейинги босқичға ташкил қилувчи сифатида киради.

Ўқиш психологияси билан боғлиқ бўлган масалалар ўқиш нутқ фаолияти сифатида шаклланишида методик ишни ташкил қилувчи ўқиш механизмлари ёки операцияларини аниқлаш имконини беради. Бу нарса тилнинг ёзув тизимини эгаллашни, ҳарф ва товуш ўртасида аниқ боғланиши (ассоциация)ни ишлаб чиқишни, сўзларнинг ўқиш қонунларини эгаллашни, уни маъно ва грамматик шакл билан мувофиқлаштиришни, сўзларни сўз бирикмаси, гап ва матн билан бириктиришни ўз ичига олади. Бундан ташқари, матнни, унинг мазмунини тушуниш учун китобхонға матнни анализ (тахдил) ва синтез қилишнинг бир қатор операцияларини эгаллашға тўғри келади. Матннинг алоҳида қисмларини мувофиқ келтириш, мавзуи, асосий фактларини ғояға боғлаш, хулоса чиқариш, мазмунни баҳолаш, матн асосида ғояни тушуниш, матнни тал-

қинқилиш каби ишларни ўзида акс эттиради.

Ўқишни нутқ фаолиятининг тури сифатида таҳлил қилиш, ўқиш жараёнини ва уни ўргатишнинг мураккаб жараён эканлигини кўрсатади.

Психологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, ўқиш пайтида кўриш-ёзув ва нутқ-ҳаракат сезгилари ўртасида бевосита алоқа пайдо бўлади. Ўқишнинг психофизиологик механизми кўриш-ёзув ва нутқ-ҳаракат сезгиларини ўз ичига олади. Уларнинг ўзаро бирга нутқ фаолиятида иштирок этиши ўқиш пайтида маълумот олишни таъминлайди.

Инглизча матнни ўқиб тушунишда 2 та жараён содир бўлади: 1) қабул қилиш (восприятие); 2) тушуниш (понимание).

Инсовда иккита сигнал тизими бор. Биринчи сигнал ҳаракатга предметларни таъсири натижасида, предмет кўзғатувчилар асосида қарашига тушади, иккинчи сигнал тизими сўз кўзғатувчилар асосида (сўзлар таъсир қилиб кузатиш асосида) ҳаракатга тушади. Шу-

162

нинг асосида қабул қилиш биринчи сигнал тизими, тушуниш эса иккинчи сигнал тизимидир. Қабул қилиш ҳиссий бўлиб, сезиб тушуниш (чувственное понимание)дир, биринчи сигнал тизимининг чегараланган иш фаолиятидир, тушуниш эса онгли қабул қилишдир. Бу иккинчи сигнал тизимининг шартланган иш фаолиятидир. Иккинчи сигнал тизими фақатгина биринчи сигнал тизими асосида вазифаси (функцияси)ни бажара олади. Биринчи сигнал тизим эса иккинчи сигнал тизимисиз вазифасини бажара олади. Иккинчиси биринчисиз бажарилмайди. Бундан шу хулоса келиб чиқадики—тушуниш қабул қилишсиз бўлмайди, қабул қилиш эса тушунишсиз бўлади. Психологик нуқгаи назардан матнни тўғри талаффуз қилиб мазмунни тушунмай ўқиш бу ўқиш эмасдир. Ўқиш малака кўникмаларини ҳосил қилиш, кўриш, қабул қилиш, талаффуз, тинглаш, тушуниш жараёнларини бир-бири билан тўғри чамбарчас боғлаб, бир жараён ҳосил қила олишдир.

Ўқиш асосида ёзма нутқни қабул қилиб, уни тушуниб етиш бўлиб, у рецептив нутқ фаолияти ҳисобланади. Ўқишда маълумот олиш оғзаки нутққа ўхшаб эшитиш, тинглаш орқали бўлмай кўриш орқали бўлади. Бу ерда ички нутқ содир бўлади, (яъни қайтадан гапирини, ичида ўқиш), лекин унинг афзаллиги шуки, қайтадан матнни кўриб, ўқиб қайтариш мумкин, оғзаки

нутқца бундай бўлмайди. Сўзларни, гапларни ўқиш, талаффуз қилиш билан бир вақгда тушуниш ҳам содир бўлиши мумкин.

Ўқишни ўргатишда учрайдиган қийинчиликлар.

Қийинчиликларни иккига ажратиш мумкин.

1. Экстралингвистик қийинчиликлар.
2. Лингвистик қийинчиликлар.

Экстралингвистик қийинчиликлар:

1. Ўқиш ўтказилаётган шароит.
2. Ўқиш тезлиги.
3. Матн мазмуни ўқувчи ёки талаба ёшига мос келиши.
4. Матн мазмуни қизик бўлиши.
5. Матндаги тил материалларини олдиндан ишлаб чиқилган бўлишлиги.

163

6. Ўқувчи, талабада олдиндан фаҳмлаш (антисипация) қобилиятини бўлишлиги.
7. Нотаниш материалларни кўп-кам бўлишлиги.
8. Матн мазмунининг таниш мамлакатлар ҳақида бўлишлиги кабилар.

Лингвистик қийинчиликлар

1. Фонетик қийинчиликлар.
2. Лексик қийинчиликлар.
3. Грамматик қийинчиликлар.
4. Мураккаб структуралар, оборотлар, конструциялар.
5. Тили ўрганилаётган мамлакатга хос исмлар, жой номлари, атамалар.
6. Сўзларни, гапларни тўғри ўқий олиш, талаффуз қилиш кабилар.

Юқоридаги қийинчиликларни матнни ўқишдан олдин, ўқитувчи йўқотишга ҳаракат қилиши, ҳисобга олиши, олдиндан билиши зарур. Ўқитувчи ўқишни ўргатишга тайёрланаётганда, методик ташкил қилаётганда уларни ҳисобга олади.

2. Ўқишни ўргатишнинг мазмуни ва механизми

Ўқишни ўргатиш мазмуни деганда ўқишни ўргатганда нималар ўргатилади ва улар билан нима қилишни ўргатиш тушунилади.

Ўқиш бу:

1) ҳарф-ҳарф бирикмаларига, сўзлардаги ҳарфларга мос, тўғри келадиган товуш бирикмаларини топиб, тўғри, хатосиз ўқиш, талаффуз қилиш;

2) гапдаги мантиқан (логик) эга ва кесимни топиш, уни тўғри урғу, ритм, оҳангда талаффуз қилиб ўқиш.

Уни қуйидаги мисол орқали кўрсатиш мумкин. The man there is my neighbour — У ердаги одам менинг қўшнимдир.

4. Ўқилган матннинг мазмунини тушуна олишдир.

Мана шулар ўқиш жараёнининг ажралмас 3 та қисмидир, компонентидир. Булар ўқишни ўргатишнинг мазмунини ташкил қилади. Биринчи ва иккинчи компонентни ўқиш техникаси деб аташ мумкин.

Ўқишни ўргатиш мазмуни: 1) ўқиш техникаси; 2)

164

ўқиганининг мазмунини тушунишни ўргатишдан иборат дейиш мумкин.

Ҳар бирини ўргатишни ўзига хос хусусиятлари бор, кейинчалик улар кўриб чиқилади.

Ўқишни ўргатиш мазмунини қуйидаги жадвалдан аниқ кўриш мумкин:

Ўқишни ўргатишнинг мазмуни		
1	2	3
Ҳарф, ҳарф бирикмаларига товушларни топиб (талаффуз қилиш) ўқиш	Логик эга ва кесимни топиш.	Ўқиганнинг мазмунини тушуниш.

Ўқиш техникаси	Ўқиганнинг мазмунини тушуниш
----------------	------------------------------

Ўқишнинг яна бошқа механизмлари ҳам бор. Биз уларни ўрганмай, эгалламай ўқишни ўргана олмаймиз.

И. А. Грузинская «Ўқиш механизми—кўз илғайдиган матн материални товуш образлари билан тўғри, тез

аниқ илғаб олиш, матннинг англаган бўлакларини тўла товуш, оҳанг аниқлигида айтиш маҳорати» деб таърифлайди.

Ўқиш механизмларига 1) ҳарфлар, 2) ҳарф бирикмалари, 3) сўзлар, 4) гаплар—уларни тўғри талаффуз қилиш, ўқиш, 5) ритм, 6) оҳанг, 7) хотира, 8) фахмлайолиш, 9) тезлик киради.

Ўқитувчи ўқишни ўқувчи ва талабаларга ўргатиши лозим. Ўқиш бўйича унинг талаблари дастурда берилган. Бу эса ўқиш механизмларини ўргатиш орқали амалга оширилади.

Инглиз тилида ўқишни ўргатиш ўқиш техникасини ўргатишдан ва ўқиганнинг мазмунини тушунишдан иборатлигини биламиз. Ўқувчи, талаба матнни тушунгандагина ўқиш кўникмаси амалга ошади. Ўқувчи, талаба ўқиш техникасини эгалласаю, лекин матн мазмунини тушунмаса, ўқиш жараёни тўла амалга ошмайди. Олдин ўқиш техникаси ўргатилади, сўнг уни асосида ўқиганининг мазмунини тушунишга ўргатилади.

165

Ўқиш техникасини ўргатиш

Ўқиш техникасини ўргатиш ўқиганини тушунишни ўргатиш билан чамбарчас боғлиқдир. Кўпинча ўқиш техникасини овоз чиқариб ўқиш деб тушунилади, у овоз чиқармай ўқишга ҳам тааллуқлидир. Овоз чиқармай (ичида) ўқилганда талаффуз қилиш овоз чиқариб ўқилгандаги каби ташқи нутқца эмас, балки ички нутқда ҳам намоён бўлади. Овоз чиқариб ўқиш-ўқиш техникасини ўргатишда етакчидир, унга кўп вақт ажратилади.

ўқиш техникаси, деганда кўз билан кўраётган ҳарф, ҳарф бирикмасига мос товуш, товушларни топиб қўйиб, овоз чиқариб, овоз чиқармай тўғри оҳангда ўқишдир.

Ўқиш техникасини ўргатишда бир неча усуллардан фойдаланилган.

1. The phone method — фоник метод. Олдин товушлар кўрсатилиб, кейин графика (символи) — ёзув белгисини ифодаловчи ҳарф кўрсатилади, ўқитилади. Бу методни З. М. Цветкова методи деб ҳам аталади.

2. The word method — бутун сўзни ўқиб бериш ва унй қайтартириб ўқитиш орқали ўқиш техникаси ўргатилади.

3. The sentence method — гапни ўқиб бериш ва уни

қайтартириб ўқитиш орқали ўқиш техникаси ўргатилади. Бу метод С. К. Фоломкина ва Каар методи деб ҳам юритилади.

Бу методлар ўз ўрнида камчиликларга эга, шу сабабдан уларни ўрнига ҳозир аналитико-синтетик метод ўқиш техникасини ўргатишда қўлланилади.

Мактабда инглиз тилини ўргатишда ўқишни ўргатишнинг аналитико-синтетик методи қўлланилади. Она тилида саводхонликка ўргатишда ҳам ана шу методдан фойдаланилади. Бу метод бўйича ўқиш техникасини ўргатишда ўқувчиларга маълум ўқиш қоидалари айтилади, бу қоидаларни амалий ўзлаштириш учун сўз таҳлиш (сўзни бўғинларга ажратиш; товуш-харф муносабатларини аниқлаш) қўлланади, ундан кейин сўзнинг яхлит (синтетик) ҳолда идрок қилиш автоматлаштирилади.

Ўқувчи, талабага ҳарфни, ҳарф бирикмаларини, ўқиш қоидасини ўқитувчи ўргатгандан сўнг сўзларни уларнинг ўзига мустақил ўқиш талаб қилинади. Унда 166

ўқувчи гапни сўзларга ажратади, сўзларни бўғинларга ва ҳарфларга ажратиб, уларга тўғри келадиган мос товушларни топадилар, бунда аналитико-синтетик методни аналиггих қисми бажарилади, яъни гап, сўзлар анализ-таҳлил қилинади, синтетик қисмида эса товуш, товуш бирикмаси қўшилиб ўқилади, талаффуз қилинади, яъни синтез қилинади, қўшилади.

Булар ўқувчи, талабани ичида, онгида жуда катта тезликда бажарилади, у ҳарфларни танигач, янги сўзларни шу метод орқали ўзи мустақил ўқийди, ўрганади.

Маълумки, ўқиш техникасига тўғри урғу, оҳанг билан ўқишни ўргатиш ҳам киради. Ўқитувчи унинг учун сўзларга урғу қўйдириб, устун-устун қилиб якка, жўр қилиб ўқиттиради. Оҳангни, ритмни ўргатиш учун эса намунавий гаплар олиниб, улардаги сўзларга урғулар, оҳангни ифодаловчи (кўтарилувчи, пасаювчи) белгилар қўйдирилади, тушунтириб якка, жўр қилиб, ўқитиб ўргатиш мумкин.

Уни қуйидагича кўрсатиш мумкин: This' is*a pen. Сўнг ўқиш техникасини узлаштириш, мустаҳкамлаш учун машқлар ўтказилади. Ўқиш техникаси яна матнни ифодали ўқишни ўргатишни ҳам кўзда тутди. Ўқитувчи уни ўргатиши учун 5—6-синфларда матнларни ҳаммасини овоз чиқариб ўқигиб, ифодали ўқишга ўргатади.

Ўқиш техникасига 5—6-синфларда асос солинади, ўргатилади. 7—8—9-синфларда эса уни ривожлантириш мақсадида машқлар ўтказилади.

Ўқиганнинг мазмунини тушунишни ўргатиш

Ўқиганнинг мазмунини тушуниш ўқиш техникаси асосида уни эгаллагандан сўнг амалга оширилади. Усиз амалга ошириш мумкин эмас. Ўқувчи, талаба ўқиш техникасини билмаса, матн мазмунини тушунаолмайди. Матн мазмунини тушуниш учун қўпинча овоз чиқармай ўқилади, ўқитилади.

Ўқиладиган матн мазмунини, ўқувчи, талаба учун қизиқ, нотаниш, янги маълумотга бой, ёшига тўғри келадиган, кучи етадиган бўлиши лозим, акс ҳолда ўқувчи, талаба матнни ўқимайди. Мазмуни нотаниш матнни ўқувчи, талаба тушуниши учун маълум вазифани бажариши лозим.

Ҳар бир машқцаги вазифани ўқувчи, талаба ўзи
167

муस्ताқил бажараоладиган бўлиши лозим. Ўқишда ўқувчи, талаба олдида таниш тил (фонетика, — лексика, грамматика) материаллари асосида нотаниш мазмунни ўқиб тушуниш вазифаси туради.

Матнни ўқиб мазмунини тушунишни ўргатиш қуйидаги методик кетма-кетлигида олиб борилади.

1. Матнни ўқитишдан олдин нотаниш ҳарф, ҳарф бирикмалари, сўз, иборалар, грамматик материаллар тушунтирилади. 5—6-синфларда ҳамма тил материаллари ўргатилади, уларга фақат матн мазмуни нотаниш бўлади. 7—8—9-синфларда ўқитиладиган матнларда баъзи нотаниш сўз, ибораларни фаҳмлаб тушунишга ҳаракат қилинади.

2. Нотаниш мамлакат, жой номлари, исмлар, урф-одатига оид сўзлар таништирилади.

3. Матнни кўриб чиқиб яна ҳар бир ўқувчи ёки талаба ўзи учратган нотаниш сўзларни топса, ўқитувчи билан ҳал қилади.

4. Баъзи нотаниш материалларни фаҳмлаб тушундилар.

5. Ўқувчи, талабалар овоз чиқармай ўқиб, нотаниш мазмунни тушунишга ҳаракат қиладилар.

6. Ўқитувчи «Where did the story take place? Who took part in it? What are their names? When did it take place?» каби саволлар бериш, баъзи ran, абзацларни таржима

қилдириш орқали мазмунни тушунишга ёрдам беради, ўргатади.

7. Ўқувчи, талаба матнни уйда ўқиса, буларни ўзлари уйда мустақил бажаради.

8. Ўқитувчи ўқувчи, талаба ўқиб бўлганидан сўнг мазмунни тушунганлигини текширади. Унинг учун машқлардан фойдаланилади. Машқлар икки хил бўлади;

Матндан маълумот олиш қўникмаларини ривожландириш ва матннинг умумий мазмунини тушуниш мақсадларига қаратилган машқлар тузилади, ўтказилади.

Текшириш машқлари матнни ўқишдан олдин берилиши, ўқигандан кейин эса бажарилиши мумкин.

Матнни ўқишдан олдин қуйидаги машқлар берилиши, ўқигандан сўнг бажарилиши мумкин.

1. Қўйилган саволларга жавоб беринг.

2. Матндан асосий фикр айтилган гапларни топинг.

3. Ўқитувчи гапни бошланишини айтади, кейин ўқувчилар топиб ўқишади.

4. Берилган сўзни топиб ўқинг ва таржима қилинг.

168

5. Матн мазмунини ўзбек ёки инглиз тилида сўзланг каби машқлар.

Юқоридаги машқлар қуйи синф ўқувчиларига олдин берилгани маъқулдир, чунки уларда бевосита хотира ривожланган бўлади.

Матнни ўқигандан кейин бериладиган ва ўтказиладиган машқлар.

1. Матн мазмунини она тилида ёки инглиз тилида сўзлаб беринг.

2. Саволларга инглиз тилида ёки она тилида жавоб беринг.

3. Ўқитувчи айтган фикрни тасдиқловчи гапни топинг.

4. Матндан нутқ вазиятини топинг.

5. Матнга сарлавҳа қўйинг.

6. Матнни сўзлашта режа тузинг.

7. Берилган гапларни ёки парчаларни таржима қилинг каби машқлар.

Ўқитувчи бу машқларни юқори синф ўқувчилари билан ўтказгани маъқулдир, чунки уларда давомли хотира ривожланган бўлади.

Матн мазмунини сўзлатишдан асосий мақсад мазмунни тушунганликни текширишдир. Ҳар бир матннинг мазмунини ўқувчи, талабалар тушунганлитини текширишда матннинг осон-қийинлигига, ўқувчи, та-

лаба кучига қараб ю^оридаги ўқитувчи машқларидан биттасини танлайди. Ўқитувчи машқларни уйга оғзаки ёки ёзма бажаришга бериши мумкин. Ўқувчи, талаба матн мазмунини инглизча сўзласа, матннинг мазмунини тушунганликлари текширилади ҳамда инглизча сўзлаш, гапириш ривожлантирилади. Матнни инглизча гапиртириш, сўзлатиш матннинг осон-қийинлигига ўқувчи, талабани кучи етишига қараб танланади, лекин матнни инглизча гапиртириш мажбурий эмасдир.

Матбуот материалларини ўқишга ўргатиш

Матбуот материалларига рўзнома, ойнома мақолаари, радиода, телевизорда берилган инглиз тилидаги эшиттириш, кўрсатувлар киради.

Республика ўрта мактабларида иккинчи босқичда ўқувчиларга матбуот материали устида ишлай олиш, улар мазмунини тушуниш ўргатилади ва улардан талаб қилинади. Ҳозирги пайтда матбуот материали сифати-169

да инглиз тилидаги ойнома ва рўзнома мақолаларини ўқувчи, талабаларга ўқитиш мумкин. Бундай ишдан кутилган мақсад ўқувчи, талабаларни кундалик воқеалардан хабардор қилиш ва уларни келажакда инглиз тилидаги мақолаларни мустақил ўқиб, тинглаб маълумот олишга ўргатишдан иборатдир. Матбуот материали ўқувчи, талабаларнинг луғат бойлигини оширади ва дунёқарашини кенгайтиради.

Рўзнома мақоласи устида ишлаш синфда, аудиторияда ва уйда амалга оширилади. Ўқитувчи бутун синф, гуруҳ учун битта мақолани ёки ҳар бир ўқувчи, талаба учун алоҳида мақола танлаши, тайёрлаши мумкин. Ўқувчи, талабалар кўпинча мақолаларни овоз чиқармай ўқиб, мазмунини тушунадилар, маълумот оладилар. Мақола мазмуни ўқувчи, талабага нотаниш бўлиши керак.

Ҳозирги пайтда яна радиода эшиттирилаётган, телевизорда кўрсатаётган инглизча ахборот, янгиликни ҳам тинглаб тушунишга ўргатиш лозим. Бундай материаллар берилмапти. Кейинчалик уларни ўзлари мустақил тинглаб тушунадилар. Аста секин ўқитувчи матбуот материалларини тушунишда учрайдиган сўз, ибораларни ўргатиб бориши керак. Баъзи нотаниш сўз, ибораларнинг таржимасини, жойларнинг номларини ўқилишини мақола, матнни тепасига ёки тагига ёзиб қўйиш хато эмас. Улар ўқиб тушунишга ёрдам беради.

Ҳамма инглиз тили дарсликларида ўқиш учун матбуот материаллари берилган эмас, уларни ўқитувчи тайёрлайди ёки талабаларни ўзлари ҳам тайёрлаши мумкин.

Матнларнинг мазмунини тушунганликни албатта текшириш лозим. Унинг учун юқоридаги айtilган машқлардан фойдаланилади. Ўқувчи, талабалар картдан мамлакатларни кўрсатиб сўзласалар, жавоб берсалар, янада қизиқарлироқ бўлади.

Ўқиш турлари

Турли типдаги ўқув юртларидаги мақсад, вазифаларни ҳисобга олиб, турлича ўқиш турлари ўтказилади. Методик адабиётларда чет тилидаги ўқиш турлари қуйидаги мезонларга кўра фарқ қилинади: она тилининг иштирок этишига қараб таржимали ва таржимасиз ўқиш; анализ ва синтез элементларнинг нисбатига кўра -аналитик ва синтетик ўқиш; ўтказилиш жойига қараб синфда, аудиторияда, уйда ўқиш; мажбурийлик даражасига кўра, мажбурий ўқиш ва ёрдамчи ўқиш; тайёр-

170 гарлик даражасига кўра, қисман тайёрланган, тўла тайёрланган ва тайёргарликсиз ўқиш турлари борлиги айтиб ўтилади.

Яна кўз югуртириб ўқиш, танишиш мақсадида ўқиш, таълимий ўқиш, изланиб ўқиш, синчиклаб ўқиш турлари ҳам мавжуд.

Умуман айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, фаолият натижасига кўра, 50 дан ошиқ ўқиш турлари бор.

Олий ўқув юртларида аналитик, синтетик, таржимали, таржимасиз ўқиш турлари ўтказилади. Санаб ўтилган ўқиш турлари ҳар хил натижаларни олишни мақсад қилиб қўяди. Масалан, кўз югуртириб ўқиш мақола ёки китоб мавзуси ҳақида тасаввур ҳосил қилишга йўналтирилгандир. Бу маълумотни олиш учун сарлавҳа ёки кичик сарлавҳага қараш, айрим хатбоши (абзац) ёки гапларни тез ўқиб чиқиш, яъни мақола ёки китобни кўриб чиқиш етарли ҳисобланади.

Танишиш мақсадида ўқишда эса китобхон китоб ёки мақоланинг аниқ мазмуни билан танишишга ҳаракат қилади. У бу пайтда ўз эътиборини асосий маълумотга қаратади. Шу боисдан бу ўқиш тури матн мазмунини умумий ҳолда тушуниб ўқиш деб ҳам юритилади.

Танишиш мақсадида ўтказиладиган ўқиш тури тез маромда равон ўқиш тури саналади. Таълимий ўқиш тури ўтказилганда ўқувчи, талаба матндан ифодалан-

ган маълумотни тўла, аниқ тушунишга ва уни танқидий қабул қилишга интилади. Ўқувчи, талаба олинган маълумотдан кенфок фойдаланиш кўзда тутилади. Шу сабабли талаба, ўқувчидан матн ёки мақолани батафсил билиши учун обдон ўқиб чиқиш, айрим жойларини эса қайта-қайта ўқиб чиқиш талаб қилинади.

Ҳозир ўрта мактабда учта ўқиш турлари мавжуд.

1. Танишув ўқиш тури;
2. Синчиклаб ўқиш тури;
3. Кўз югуртириб ўқиш тури.

Танишув ўқиш тури учун тил материаллари жиҳатдан таниш ва осон бўлган катта ҳажмдаги матнлар ўқиш учун олинади. Бу ўқиш тури орқали ўқиб, маълумот олишга ўргатишдан олдин ўқиш синфда, аудиторияда ўтказилади, кейин уйга кўчирилади. Дарсда эса тушунганлик даражаси текширилади. Ўқитувчи тушунишни осонлаштирадиган сўз, ибора, жумлаларни саралайди, тушунтиради, текшириш объектларини аниқлайди. Танишув ўқиш тури орқали энг кўп, 80—90%

171
маълумот олишга эришилади. Ўқувчи матн мазмуни билан танишади. Бу ўқиш тури 6—7—8—9-синфларда овоз чиқармай ўқиш шакли орқали амалга оширилади.

Синчиклаб ўқиш—ўқувчи, талаба матндаги қизиқтирадиган фикрни, маълумотни, далилни, топшириқни топиш мақсадида синчиклаб ўқийди. Далил, топшириқлар, вазифалар ўқитувчи томонидан олдиндан берилиши мумкин. Маълумот кўпроқ топшириқ, вазифа, далил ҳақида олинади. Матн бўйича умумий маълумот кам олинади. Ўқиш овоз чиқармай амалга оширилади, синфда ўтказилади, уйда ўқилиб, синфда текширилишлиги ҳам мумкин, у 7—8—9-синфларда ўтказилади. Матнлар мазмуни турлича бўлади. Иш бутун матнга кўз югуртириб чиқишдан бошланади. Кейин матн синчиклаб ўқилади. Тушунганликни текшириш машқи сифатида энг кўп ҳолларда айрим қисмлар эса она тилига таржима қилинади.

Кўз югуртириб ўқишда энг кам маълумот олинади. Олдиндан фаҳмлаш, хулоса чиқариш, фақат керакли маълумотни кўз югуртириб тезда топиш кўникмалари ривожлантирилади. Топшириқлар матн ёки мақоланинг ким ёки нима ҳақида эканлигини тез аниқлаш, бирон киши ёки жой, нарса ҳақида матнда ёзилган жойни тез топиш кабилар бўлиши мумкин.

Олий ўқув юртларда кўпинча аналитик ва синтетик

(мустақил, уйда ўқиш — домашнее чтение) турлари отказилади. Аналитик ўқишда талаба матн мазмунини матндаги сўз ибораларни, қийин абзацларни анализ — таҳлил қилиш орқали таржимасиз тушунади, матндан маълумот олади. Синхетикда эса тескариси тўғридан-тўғри, анализ қилмай ўқиб, маълумот олинади.

Ўқиш шакллари

Ўқишнинг шакллари 4 та;

1. Овоз чиқариб ёки баланд овоз билан ўқиш — reading aloud
 2. Овоз чиқармай ёки ичида ўқиш — silent reading
 3. Якка (индивидуал) ўқиш — individual reading
 4. Жўр (хор) бўлиб ўқиш — reading in chorus
- Овоз чиқариб ўқиш шакли кўпинча ўқиш техникасини ўргатишда кенг фойдаланилса, овоз чиқармай ўқиш эса ўқиганининг мазмунини тушунишда ишла-

тилади. Якка ўқиш эса овоз чиқариб ўқиш орқали, ифодали ўқишни ўргатишда, уйда ўқиб мазмунни тушуниш овоз чиқармай ўқиш орқали амалга ошади. Жўр ёки хор бўлиб ўқиш, ўқиш техникасини, ифодали ўқишни ўргатишда қўлланилади. Албатта у овоз чиқариб ўқиш орқали бўлади.

Овоз чиқариб ўқиш талаффузни йўлга қўйиш ва тузатиш билан бирга олиб борилади. Овоз чиқариб ўқиш устида ишлаш овоз чиқармай ўқишни ўргатишда асос яратади. Бу пайтда сўзларни шаклан белгиларини уларнинг гапдаги маъно ва вазифалари билан мувофиқ келтиришга, шакл ва мазмунни тахмин қилишга, матн мазмунидаги босқичларни ёки чегараларни топишга, матн муаллифи ғоясини тушуниб етишга катта аҳамият берилади.

Ўқиш тезлиги

Ўқишнинг тезлиги ҳам бор. Ўқиш тезлиги ўқиш техникасини, ўқиганининг мазмунини тушунишда, ифодали ўқишни ўргатишда муҳим ўрин тутади, уларга таъсир қилади. Ўқишда одатдаги (нормал) қулай, юқори, ўртача, секин тезликлар бўлиши мумкин.

Одатдаги тезлик деганда оддий шароитда кўпчилик ўқий оладиган, тушуна оладиган тезлик тушунилади.

Қулай тезликда ўқувчи, матнни ўқиб мазмунни тушуниш ҳеч қандай қийинчиликка дуч келмайди. Тезликлар ўқиш турига, шаклига қараб турличадир.

Овоз чиқариб ўқишда одатдаги тезлик бўлиб, 1 секундда 3,8 сўздан 8,8 гача (юқорироқ бўлса 12,2) сўзларни овоз чиқармай ўқишда эса 2,2 та сўздан 4,7 ёки 6,4 тагача сўзларни ўқиб, тушуна олиш ҳисобланади.

Ўқиш тезлиги ўқиш турига қараб 4 босқичга бўлинади:

1. Матндан маълумот олиш ёки қидирув тезлиги;
2. Ўқилган матндан факт, деталларни аниқлаш тезлиги (беглое чтение).
3. Матн мазмунидан кенгроқ, маълумот олиш тезлиги.

4. Матнни сўзлаш учун ўқиш тезлиги

Ўқишда ҳозир 3 та тезлик кўзда тутилади:

- а) юқори тезликда ўқиш; б) ўртача тезликда ўқиш;
- в) секин тезликда ўқиш.

Тезлик сифати синфдан-синфга қараб ошаверади.

173

Ҳозирги пайтда яна ўқиш тезлиги қуйидагича тақсимланади.

Тезлик	Вақт	Сўзлар сони
1. Энг ёмон ўқиш	1 минутда 1	175 та сўзли матнни ўқиш
2. Ёмон ўқиш	минутда 1	200 та сўзли матнни ўқиш
3. Ўртача ўқиш	минутда	230—270 та сўзли матнни ўқиш
4. Яхши ўқиш	1 минутда	270—320 та сўзли матнни ўқиш
5. Энг яхши ўқиш	1 минутда	320—400 та сўзли матнни ўқиш
6. Аъло ўқиш		400 та сўзли матнни ўқиш

Матн устида ишлаш босқичлари

Матн ўқишни ўргатиш ва унинг устида ишлашнинг босқичлари бор, улар ўқишни ўргатишда муҳимдир, чунки юқори синфларда талабалар ўқийдиган матнлар катта бўлиб, тузилиши ва иш материаллари хусусияти жиҳатдан мураккабдир.

Ўқитувчининг ўқишни тўғри ташкил қила олиши ўқишни ўргатишда тез, тизимли амалга оширишда ёрдам беради. Шу сабабдан ўқитувчи унга тайёрланиб, тўғри ташкил қилиши лозим.

Ҳозирги пайтда нотаниш мазмунли матн устида иш-
лаш 4 та босқичга бўлинади:

1. Тайёрлов босқичи.
2. Матнни бевосита ўқиш босқичи.
3. Матнни ўқигандан кейинги босқич.
4. Ижодий босқич.

Биринчи босқичда матнда учрайдиган янги, нота-
ниш лексик ва грамматик материаллар таништирила-
ди, киритилади, тушунтирилади. Шунинг учун бу бос-
қич 2 га: 1) лексик қисм; 2) грамматик қисмларга
бўлинади. Агарда матнда нотаниш янги сўзлар, грам-
матика учрамаса ҳам бу қисмлар ташлаб кетилмайди,
эскилари ёдга туширилади.

Иккинчи босқичда бевосита матн ўқувчиларга
ўқитилади. Уқиганни тушунишга ўргатилади. Матнни
овоз чиқариб, чиқармай ўқиш иккинчи босқичда амалга
оширилади.

Учинчи босқичда матнни ўқиб бўлгандан кейинги
мазмунни тушунганликни текшириш турли машқлар
174

орқали амалга оширилади. Матн мазмунини бошқа мав-
зуга кўчириш, мазмунни кенгайтириш ишлари бажа-
рилади. Уқувчи, талабалар билганларини кўшадилар,
кенгайтирадилар.

Тўртинчи ижодий босқичда эса ўқувчи, талабалар
матн мазмунига ўз фикр-мулоҳазаларини мустақил ай-
тадилар, унинг тарбиявий томони таҳдил қилинади,
чуқурлаштирил ади.

Ўқишни ўргатишда риоя қилиниши лозим бўлган Тамойиллар

Самарали ўқишни ўргатиш она тили ва инглиз ти-
лида ўқиш жараёнларини билиш билан боғлиқдир.
Ўқишни ўргатиш психология, психоллингвистика, фи-
зиология каби фанлар фактлари ва методик экспери-
ментал натижаларига асосланиб амалга оширилади. Инг-
лиз тилида ўқишни ўргатиш ўқувчи, талабалардан уни
нутқ фаолиятининг тури, маълумот олиш усули сифа-
тида тушунишни талаб қилади. Ўқувчи, талабалар ўқиш-
ни тил материални овоз чиқариб айтиш, уни эса
эса саклаш ва таржима қилишда машқ сифатида қабул
қилмаслиги керак. Ўқиш нутқ фаолиятининг тури си-
фатида ўз вазифасини бажара олиши учун ўқувчи, та-
лабада етук китобхонга хос бўлган зарурий малака ва

кўникмаларни ривожлантириш зарур.

Ўқиш кўникмасининг ривожланиши тил материалини ўзлаштириш билан бир пайтда содир бўлади.

Ўқувчи, талабалар ўқишни нутқ фаолиятининг тури сифатида идрок қилишлари учун уни ўргатишда қуйидагиларга риоя қилишлари лозим:

1. Ўқиш учун шундай матнларни танлаш керакки, уларнинг далилий материаллини ўқувчи, талаба ўқув фаолиятининг бошқа турларида қўллай олсин. *Масалан*, бошқа дарсларда, синфдан ташқари ишларда фойдалансин.

2. Ўқувчи, талабаларга матнларни ўқиш учун иложи борича кўпроқ матнларни танлаш имкониятини яратиш лозим. *Масалан*, кўрсатилган учта рўзнома мақоласидан бирини уйда ўқиб келиш учун вазифа қилиб бериш.

3. Ўқувчи, талабаларга ўз она тилида дуч келадиган вазифаларга ўхшаган топшириқлари ббр матнларни ўқиш учун бериш керак. *Масалан*, матндан маълум

175

маълумот олиш, матн ғоясини аниқпаш, матндаги айрим фактларни баҳолаш кабилар.

4. Янги матнда тил материаллари таниш, лекин мазмуни нотаниш бўлсин, у орқали ўқувчи, талаба янги маълумот олсин, дунёқарашини кенгайтирсин.

5. Янги матнни биринчи бўлиб ўқувчи, талаба ўқисин, чунки у матндаги ҳарф, ҳарф бирикмалари, сўзлари билан олдиндан таништирилган. Бу мустақил ўқишга ўргатади, акс ҳолда мустақил ўқиш ўрганилмайди.

6. Янги ўқилган матн қисмлари бўлиниб олинмайди, чунки мазмун бўлинади.

7. Матнни сўзма-сўз таржима, яъни битта гап ўқиб таржима қилиш ва яна ўқиб таржима қилиш мумкин эмас. Бунда ўқувчи, талабани бир тилдан, иккинчи тилга ўтиши ва яна қайтадан инглиз тилида ўқиш, инглиз тилини ўрганишни секинлаштиради.

8. Матнни ўқитаётганда мумкин қадар кам она тилдан, таржимадан фойдаланиш лозим. Жуда зарур пайтда ундан фойдаланиш, ўқиб таржимасиз маълумот олишга ўргатиш лозим.

9. Матнни ўқитгандан кейин ўқувчи, талабани матн мазмуни бўйича мустақил фикрлашга, тарбиявий томонини сингдиришга, тахдил қилишга ўргатиш зарур.

10. 5—6-синфларда матнларни ҳаммаси овоз чиқариб ўқилади, 7—8—9-синфларда эса кўпинча овоз чиқармай ўқитилиб, бир қисми овоз чиқариб ўқитиш орқали ифодали ўқиш ривожлантирилади.

11. Матннинг мазмунини тушунганликни инглиз тили орқали текширишга ҳаракат қилиш лозим.

12. Матн мазмунини ўқиб таржимасиз тушунишга ўқувчиларни ўргатиш лозим.

13. Ҳар бир ўқилган матннинг мазмунини инглизча изоҳлаб гапиртириш мажбурий эмас, лекин инглизча гапиртирилса тушунганликни текширилади.

Ўқиш билан боғлиқ бўлган қатор ташкилий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга: матн доимо яхлит мазмунга эга, шунинг учун уни яхлит ҳолда ва бир марта ўқиш тавсия қилинади, битта матнни қайта ўқиганда ўқувчи, талабаларга бериладиган топшириқни ўзгаришсиз қолдириш мақсадга мувофиқ деб топилмайди, матнни тил материали устида машқ қилиш деб тушунилмаслик керак.

176

Матнни биринчи бўлиб ўқитувчи эмас, ўқувчи ўқийди. Матнни ўқиш бўйича иш ўқишнинг у ёки бу тури доирасида амалга оширилади. Ўқиш жараёни ўқиш мақсади таъсирида пайдо бўладиган ўқувчи, талаба оладиган кўрсатма билан белгиланади. Ўқув шароитларида у ўқувчи, талабага бериладиган инструкция, яъни топшириқ асосида шаклланади. Шунинг учун ўқиш бўйича ўтказиладиган ишга биринчи талаб сифатида ўқиш турита топшириқнинг мос бўлишлиги ҳисобланади. Ўқишга қўйиладиган иккинчи талаб, текшириш шаклининг ривожлантирилаётган ўқиш турига мувофиқ бўлишлитидир.

Ўқишни фаолият тури сифатида машқ қилдираётган пайтда С. К. Фаломкина томонидан тавсия қилинган қуйидаги йўл-йўриқларга ўқитувчи амал қилиши керак.

1. Матнни ўқишдан аввал ўтказиладиган оғзаки иш матн мазмуни устида бўлмаслиги керак. Агар у матн мазмунини ўз ичига олса, унда тушуниб олиш учун ҳеч нарса қолмайди ва матн ўз коммуникатив қийматини йўқотади.

2. Матнни назорат қилиш объекти бўлиб тил материали эмас, матн мазмунини тушуниш ҳисобланади.

3. Матнни илк бор ўқувчи, талабаларнинг ўзлари ўқишлари керак, бу нарса ўқиладиган матн мазмунини

мустақил тушунишга шарт-шароит яратади.

4. Битта матнни бир неча марта ўқиш мақсадга мувофиқ эмас. Агар матннинг мазмуни тушунарли бўлса, қайта ўқиш матннинг қийматини йўқотади ва у оддий овоз чиқариб ўқишга айланади. Агар ўқиш матн мазмуни чуқурроқ тушунишга қаратилган бўлса, қайта ўқиш ўзини оқлайди.

Ўқишни ўргатишда қўлланиладиган машқлар

Ўқишни ўргатишда тил ёки тайёрлов ва нутқ машқлари қўлланилади. Ўқишни ўргатишда қўлланиладиган тил ёки тайёрлов машқлари тил материални тушуниш билан боғлиқ бўлган малакаларни ҳосил қилишга кўмаклашади. Тил ёки тайёрлов машқлари ўқиш техникасини шакллантириш ва ривожлантириш, ўқишнинг тилшунослик ва психологик механизмларини барпо қилишга қаратилгандир. Юқорида айтиб ўтилган машқлар воситасида ўқувчилар инглиз тили ҳарфлари-

177
ни бир-биридан ва ўзбек тили ҳарфлардан фарқлашга, уларни тўғри ўқишга ўрганадилар. Бундай машқлар орқали матнда учрайдиган тил материаллари устида иш олиб борилади. Улар нотаниш матндаги қийинчиликларни бартараф қилишга ва унинг нотаниш мазмунини тушунишга ўқувчи, талабларни тайёрлайди. Матн мазмунини тушунишга ўқувчи, талабаларни тайёрлайди. Матн мазмунини тушунишни таъминловчи машқлар нутқ машқлари ҳисобланади. Бундай машқлар нотаниш матнни ўқиб тушуниш, уни асосий маълумотни ёрдамчисидан фарқлашни, уни мазмун жиҳатдан қисмларга ажратишни, унинг мазмунига ўз муносабатини билдиришни ва тушунилган мазмунни таҳлил қилиш, баҳолаш каби кўникмаларни ривожлантиради.

Ўқишга тайёргарлик кўриш тил материални таниб олишни тезлаштирадиган, яъни унинг график (ёзма) шаклини товуш ва мазмун томони билан мувофиқлаштиришни таъминлайдиган машқларни ўз ичига олади. Ҳар қандай янги материал ўқиш жараёнини секиғшаштиради, китобхонни айрим қисмларини қайта ўқишга мажбур қилади. Шу сабабли матнни ўқишдан олдин бажариладиган машқлар ҳарф-товуш нисбатини мустаҳкам ўзлаштиришга, ёзув материални яхлит идрок қилишга, талаффуз малакасини, айниқса, нутқ оқимини синтагмаларга бўлиш малакаларини ҳосил қилиш-

га, матн мазмунини тахмин қилиш механизмини шаклланишига йўналтирилган (қаратилган) бўлиши лозим.

Текшириш учун савол ва топшириқлар.

- 1. Ўқиш-нутқ фаолиятининг тури эканлигини тушунтиринг.**
- 2. Ўқишни ўргатиш мазмунини баён этинг.**
- 3. Ўқиш техникасини ва ўқиганнинг мазмунини тушунишни ўргатиш ҳақида гапиринг.**
- 4. Матн устида ишлаш босқичларини тушунтиринг.**
- 5. Ўқиш турлари ҳақида гапиринг.**
- 6. Қандай ўқиш шакллари бор ва улар қандай ўқиш тури ўтқа-зилганда қўлланилади?**
- 7. Ўқишни ўргатишда 2 та машқ типлари иштирок этадими?**
- 8. Дарсликларда «Read» рубрикасида берилган машқ асосида ўқиш техникасини ўргатинг.**
- 9. 7—8—9-синфлар «English» тили дарслигида берилган матн асосида ўқишни ўргатишни ишлаб чиқинг.**
- 10. Инглизча матбуот материалларини ўқишни амалда кўрсатинг.**

178

4-§. ИНГЛИЗ ТИЛИ ЁЗУВИНИ ЎРГАТИШ

Замонавий инглиз тилини ўргатиш методикасида «ёзма нутқ», «ёзув» тушунчалари фарқланади. Биланмизки, коммуникация оғзаки ва ёзма нутқлардан иборат. Оғзаки нутқнинг компонентлари тинглаб тушуниш, гапириш орқали коммуникация амалга ошса, ёзма нутқ орқали ҳам коммуникация амалга ошади. Ёзма нутқнинг компонентига ўқиш ва ёзув киради. Ёзув — ёзма нутқнинг ажралмас компонентиدير.

Ёзув ҳам нутқ фаолияти ҳисобланади. У орқали маълумот алмашилади. Инглиз тилини ўргатишда ёзув муҳим ўрин тутаяди. У орқали ўзгага ахборот, маълумот берилаяди, ёзув орқали биз маълумотни кўп вақт ҳатто, асрларгача сақлаб қоламиз, келажак авлодга етказамиз. Ёзув бўлмаса шунча илмий-тарихий бойлигимиз сақланиб қолинмасди, биз улардан беҳабар қолардик.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ёзув нутқ фаолиятидир ва уни ўрганишимиз керак. У продуктив нутқ фаолияти ҳисобланиб ахборотни, маълумотни ёзув орқали кодлашдан иборатдир.

- 1. Ёзув — таълимнинг мақсади ва воситаси*

Турли типдаги ўқув юртлари учун чет тиллари бўйича нашр қилинган деярли барча дастурларда ёзув мақсад эмас, таълим воситаси сифатида белгиланганди. Фақат 60-йилларда чиқарилган дастурлардагина таълим мақсади сифатида анча камтарона талаб — ўқувчи, талабаларда чет эллик дўстларига хат ёза олиш кўникмасини шакллантириш вазифаси қўйилган эди. Янги дастурда эса ёзув ҳам ўқитиш мақсади, ҳам воситаси қилиб олинган.

Ёзув таълимнинг ҳамма босқичларида ёрдамчи аҳамиятга эга бўлиб, у гапириш, тинглаб тушуниш ва ўқиш кўникмаларини ривожлантириш ва такомиллаштириш воситаси вазифасини бажарган. V—IX синфларда ёзув таълимнинг мақсади ҳисобланади.

Ёзув ўқиш воситаси сифатида қўлланиб, ўрта мактабда таълимнинг турли босқичларда ҳар хил роль ўйнайди. *Масалан*, таълимнинг биринчи босқичидаги асосий вазифа ёзувни ўргатишдан иборат; чунки бу даврда ҳуснихат кўникмалари ҳамда товуш — ҳарф мувофиқлиги билан боғлиқ бўлган кўникмалар таркиб

179
топади. Бу кўникмалар ўқиш ва ёзувнинг шаклланиши учун зарур шарт-шароитдир.

Ўқитишнинг иккинчи босқичида ёзув устида олиб бориладиган иш янги тил материалининг тўпланиши билан боғлиқ бўлган имло устидаги ишга кўчирилади. Шу билан бирга ёзма нутқ оғзаки нутқ кўникмаларини шаклланишига имкон берувчи восита сифатида ривожлантирилади.

Таълимнинг бу босқичида илгари эгалланган ёзув кўникмалари оғзаки нутқнинг ҳам ривожланиши билан такомиллашиб боради. Янги тил материали билан боғлиқ ҳолда имло устида ишлаш ҳам давом эттирилади ва фикрни ёзма баён қилиш ўргатилиб, ривожлантирилади.

Бундан ташқари, ёзув яна бир муҳим ролни ўйнайди — у ўқувчиларнинг тил устида мустақил иш олиб боришда, хусусан ўқилган матнлар юзасидан аннотациялар ёзиш ва режалар тузишда ёрдамчи воситага айланади.

Ёзув бошқа нутқ фаолиятларини шакллантиришда, ривожлантиришда воситачилик қилади. Ёзув орқали ўзганинг фикрини ёзиб оламиз, ўқиганимизни ёзсак, хотирамизда яхши сақланади, гапириш учун маълумот тўплаймиз, гапиришимиз осон бўлади. Ёзувни ўрга-

ниш орқали ўқишни ҳам ўрганамиз.

Ёзувнинг психофизиологик характеристикаси

Психологларнинг кўрсатишича, ҳар қандай тилда ахборотни ёзма равишда кодлаш анча қийин фаолият саналади.

Ёзма ахборотни ҳосил қилишда ёзув механизмини биринчидан овозли ахборотни шакллантиришдаги элементлардан, иккинчидан эса товуш кодини ёзув кодига айлантиришдан иборатдир.

Бу жараёндаги биринчи элемент турли хил ва мураккаб фаолият ҳисобланади; у ёзиладиган (айтиладиган) гапнинг грамматик-семантик томонларини режалаштиришни, гапни грамматик жиҳатдан реаллаштириш ва сўзларни танлашни; айтиладиган ёки ёзиладиган гап компонентларини фонетик жиҳатдан режалаштиришни, товушларни танлашни ва гапни тайёр ҳосил қилиб чиқаришни ўз ичига олади. (А. А. Леонтьев)

Бу фаолият ёзувда, фикрларни баён қилишда овоз-180

ли ахборот элементларининг ассоциацияланиши билан тўлдирилади. Агар биз матндан кўчириш ва тинглаб идрок қилганимизни ёзиш билан машғул бўлсак, унда ахборотни ҳосил қилиш эмас, балки уни тинглаб тушуниш ёки ўқиш ёрдамида қабул қилинган нутқ маъсулини билиб олиш биринчи даражали элемент бўлади.

Шундай қилиб, ёзувдан муомалада фойдаланишнинг барча ҳолларида икки босқични кўрсатиш мумкин: 1) кодлаш ёки кодни очиш, бунинг натижасида товуш кодида огоҳлантириш содир бўлади ва 2) график код ёрдамида кодлаш.

Огоҳлантириш жараёнидаги ички гапириш ёзма ахборотнинг мураккаблиги ва инсон томонидан у ёки бу тилни ўзлаштирилганлигига қараб, турлича бўлиши мумкин.

Ёзма ахборотларни шакллантириш жараёнида амалга ошириладиган фаолиятнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ёзув ҳамма вақт иккиламчи кодлаш характерига эга. Бу фикр нутқ фаолиятининг ана шу тури бўйича олиб борилган кўп тадқиқотларда баён қилинади. Бироқ баъзи муаллифлар график код маълум мустақилликка эга ва уни товуш кодига нисбатан иккиламчи нарса сифатида тушуниш мумкин эмаслигини кўрсатиб ўтади. Жумладан, чет тилидаги ички нутқца рўй

берадиган огохдантириш Э. П. Шубиннинг фикрича ёзувни амалга оширишнинг зарур шарти эмас, балки у она тилида вужудга келган одатдир холос. Бу фикр унчалик тўғри бўлмаса керак, чунки психологлар (М. А. Зимняя, А. А. Леонтьев ва бошқалар)нинг ўқитишича, киши қайси тилда сўзламасин, нутқ ҳосил қилувчи аппарат ягонадир.

Ёзувнинг шаклланишини икки босқичи (кодлаш ва кодни очиш ҳамда ёзув белгилар ёрдамида кодлаш), шунингдек, фикрни ёзма равишда баён қилишда оғзаки қайтариш ёзувнинг оғзаки нутқ ва ўқиш билан боғлиқлигини исботлайди ва уни чет тилини ўргатишдаги муҳим воситага айлантиради.

Ёзувни ўргатишни қийинчиликлари

Ёзув қийинчиликлари ёзув техникаси, фикрни ёзма баён қилиш бўйича бўлиши мумкин. Иккаласида ҳам экстралингвистик ва лингвистик қийинчиликлар бўлади.

Экстралингвистик қийинчиликлар қуйидагилар:

6. Ўқувчи, талабаларни ёзишга тайёргарлиги.

7. Ёзув ўтказилаётган вазиятни тайёрлиги.

8. Ёзиш учун воситаларнинг мавжудлиги (дафтар, ручка, китоб).

9. Ўқитувчининг тайёрлиги.

10. Ўқитувчининг ёзишни, айниқса, ёзма ишларни ўтказиш методикаси.

11. Машқ, ёзма ишларни ўқувчи, талабанинг билимига мос ҳолда тузилганлиги.

Лингвистик қийинчиликлар.

1. Ҳарфларни босма ёзмачасини тўғри ёзабилишлик.

2. Ҳарф бирикмаларини тўғри ёзабилишлик.

3. Сўзларни хатосиз ёзиш, уларни маъносини билиш.

4. Сўзлар орқали грамматика нуқтаи назаридан гаплар туза билишлик.

Ёзувни ўргатиш мазмуни ва механизми

Ёзувни ўргатишни мазмуни бор. Ёзувни ўргатишнинг мазмуни деганда ёзув бўйича нималарни ўргатиш ва улар билан нима қилиш тушунилади. Ёзувни ўргатишганда ҳарф, ҳарф бирикмалари орқали сўзлар, гаплар тузиш, фикрни ёзма баён қилиш ўргатилади.

Тилшунослар ҳарф, ҳарф бирикмаларни ёзишни графика деб, сўзларни хатосиз, имлосини тўғри ёзиш — орфография,

тиниш-белгиларни тўғри қўйиш-ни — пунктуация, хуснихатни — каллиграфия деб атай-дилар.

Шу нуқтаи назардан, ёзув мазмунига графика, ор-фография, пунктуация ва улар орқали фикрни ёзма баён қилиш киради. Буларни соддалаштириб, иккига ажратишимиз мумкин.

Графика, орфография, пунктуацияни ўргатишни ёзув техникасига киритишимиз мумкин, иккинчисига фикрни ёзма баён қилиш киради. Демак, ёзувни ўрга-тиш мазмуни ёзув техникасидан ва фикрни ёзма баён қилишдан иборат.

Уни жадвалда қуйидагича яққол кўриш мумкин:

Ёзувни ўргатиш мазмуни

Фикрни ёзма басн қилиш

Графика Орфография Пунктуация

Ёзув механизмлари бор. Механизмлар деганда ёзув нималар орқали амалга ошиши тушунилади. Машҳур психолог Н. И. Жинкиннинг гувоҳлик беришича, ёзув механизми икки босқичдан: 1) ҳарфлардан сўз ясаш ва 2) сўз ва сўз бирикмаларидан ёзма ахборотлар ту-зишдан ташкил топади. Маълумки, ёзув механизми би-ринчи босқичнинг асосида малака даражасига еткази-лиши керак бўлган ёзув ва имлони эгаллаш, иккинчи босқич заминида эса фикрларни маълум ёзув коди ёрдамида ифодалаш, яъни нутқ кўникмасини эгаллаш ётади.

Ўқитувчи мана шу механизмларни ёзув мазмунини ўргата олса, ўқувчилар, талабалар ёзувни амалда қўллай оладилар.

Ёзувни ўргатиш

Ёзув техникасини ўргатиш

Маълумки, ёзув техникасини ўргатиш графика, ор-фография, пунктуация, каллиграфияни ўргатишдан иборат. Ҳозир уларни ёзишни ўргатишда босмача ҳарф, ҳарф бирикмаларини, сўзларни, гапларни ёзиш ўрга-тилади. Унинг сабаби шуки, ўқувчи ёзмача ҳарфда ёзиб, босмача ҳарфдаги сўз, гапларни ўқишда қийналяпти, чунки баъзи ҳарфлар ёзмача бир кўринишда, босмача-да иккинчи кўринишда бўлади.

Графика, каллиграфияни ўргатиш таълимнинг би-ринчи ва иккинчи босқичларида, орфографияни ўрга-тиш эса актив лексика бойлигини тўплаш давомида олиб борилади.

Ҳарф ва ҳарф бирикматарни ёзишни ўргатиш ўз навбатида иккига: ҳарф мувофиклигини ва ҳар бир ҳарфнинг турли вазифалари ўртасидаги боғланишлар-ни ўргатишга бўлинади. Кўрсатиб ўтилган вазифалар-нинг биринчиси ўқиш техникасини ўргатиш билан уз-вий боғлиқтир, чунки ўқиш техникаси ҳам, ёзув

тех-никаси ҳам аниқ боғланишга асосланади. Улар ўртасида тафовут фақат ҳаракатларнинг йўналишида ўз ифо-дасини топади.

Масалан: ўқиш техникасини ўргатишда кодларни очиш ҳаракатлари ёзув белгиларнинг муайян товушлар билан мос келишига боғлиқдир. Ёзув техникасини ўрга-тишда эса ана шу боғланиш тескари йўналишда на-моён бўлади. Шунинг учун методикада ўқиш ва ёзув техникаларини ўзаро боғлиқ ҳолда ўргатиш зарур де-ган хулосага келинган.

Ёзув техникасини ўргатишда ўқитувчи ҳарф ва ҳарф бирикмаларнинг ёзилиш қоидаларини тушунтиради, доскага ёзиб кўрсатади, ёздирди ва ўқиб беради. Сўнг ўқувчилар шу ҳарфлар иштирокида сўзларни ўзлари мустақил ўқийдилар.

Товуш-ҳарф муносабатини ўргатишда товушни ид-рок этиш-кўриш тасавури ва ундан сўнг ёзув ҳарака-ти содир бўлади. Бунга ўргатишда оддий ва кам сонли машқларнинг ўзи етарлидир. Машқлар ўқувчи, талаба-ларда мустақилликни оширишга асосланади. Ҳарфлар-нинг полисемияси ва омонимикасини ўргатишда қўшимча машқлар ўтказиш ва уларнинг умумий миқ-дорини кўпайтириш зарур.

Ёзув техникасини ўргатишда энг мураккаб нарса имлони, орфографияни ўзлаштиришдир. Бунга сабаб инглиз тилида имлонинг тарихий тамойилга асослан-ганлигидир. Имлони онгли ўргатишда, албатта, қоида-лардан фойдаланилади. Имлони ўрганишда фойдала-ниладиган қоидаларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Қоидаларнинг биринчи гуруҳи ўқувчиларга қоидага мос келадиган сўзларни топишни ўргатадиган машқларни ўз ичига олади. Иккинчи гуруҳ сўзларни қўллаш бўйи-ча мустақил ишлашга мўлжалланган машқлардан таш-кил топади.

Мураккаб ёзилишга эга бўлган сўзларнинг имлоси-ни ўрганиш анча қийин масала саналади. Бундай сўзлар-нинг ёзилишини эса сақлаб қолиш учун таянчларга суяниш керак, имлони тушунтиришда ва машқларни бажаришда ана шу таянчлардан фойдаланишимиз мум-кин.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, имло устида ишлаш таълимнинг бошланғич босқичида яқун-ланмайди. Таълимнинг иккинчи босқичида имло (ор-фография) устида ишлаш давом эттирилади. Бунинг учун воситалардан бири — матнни кўчириб ёзиш, ёзма машқларни кўплаб бажартириш, ёзма ишларни ёзди-ришлардан кенг фойдаланилади.

Орфография (имло)ни ўргатишда унинг 6 тамойи-лини ҳисобга олиш зарур.

1. Фонетик тамойил — сўзни ёзилиши талаффузига тўғри келади (а реп).

2. Морфологик тамойил — морфема қаерда бўли-шига қарамай

бир хил ёзилиши (Пзгеп — сўзида «I» ўқилмаса ҳам ёзилади).

3. Традицион тамойил — сўзнинг ёзилиши тарихи билан боғлиқ. Сўзнинг талаффузига ёзилиши умуман тўғри келмайди. Опе [\уЛп] — опе

4. Иеорография тамойили — товуш омонимларини ёзувда ифодалашда белгилар қўлланилади (Боокк — ки-тоблар).

5. Тамойил — сўзларни талаффузи бир хил, ёзили-ши турлича (Беаг — Баге, До^ег — йоиг, шеа — шеe).

6. Тамойил — ҳарфлар талаффуз қилинмайди, ле-кинёзилади (pla!e).

Ўқитувчи орфографияни ўргатишда бу тамойиллар-ни ҳисобга олиши керак. Хуснихатни ўргатишда, уни яхши йўлга қўйишда она тилида ўзлаштирилган кўник-маларга суянилади. Уни ўргатишда, она тилида шакл-ланган кўникмаларни кўчириш ижобий бўлиши зарур.

2. Фикрни ёзма ифода қилишни ўргатиш

Ўқувчи, талабаларнинг фикрларини ўз сўзлари би-лан инглизча ифодалашга ўргатишни ёзувни ўргатиш-нинг асосий мақсадидир. Уни ўргатиш 4 та босқичлар орқали амалга оширилади:

1-босқич: Танланган мавзу учун сўзларни, модел-ларни синфда оғзаки ишлаб чиқиш:

2-босқич: Оғзаки ўрганилган сўзларни, моделларни ёзилишини ўрганиш, ўзлаштириш учун уйга ёзма ва-зифа бериш;

3-босқич: Танланган мавзу бўйича синфда оғзаки нутқ машқлари бажариш;

4-босқич: Юқоридаги 3 та босқичдан фойдаланиб танланган мавзуда фикрни ёзма баён қилиш.

Кейинчалик ўқувчилар, талабалар ўзлари мустақил фикрларини шундай ёзма баён қилишга тайёрланиб ёзма ифодалайдилар.

Ўқувчи, талабалар фикрларини ўз сўзлари билан ёзма баён қилиш кўникмасини эгаллаб олишларида ёзма шаклдаги фаолиятининг баён, тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншо, реферат, аннотация тузиш каби турла-ридан фойдаланилади, айниқса, турлича хатлар ёзди-риш маъқулроқдир.

Ёзув бўйича ёзма ишлар ва уларни ўтказиш турлари

Ёзма ишлар ёзувни ўргатишда муҳим ўрин тутади. Ўқувчи, талабалар ёзма ишлар орқали ёзув техникаси-ни амалда қўллайдилар, ўқитувчи эса ёзув кўникмала-рини текширадилар, назорат қиладилар.

Ёзма ишларнинг турлари бор. Ўқитувчи ёзма иш-ларни ўқувчи, талабанинг ёзишига, синфига, билими-га ва вазиятга қараб танлайди, тузади.

Ёзма ишларни ёзув техникаси ва фикрни ёзма баён қилиш бўйича турларга бўлсак бўлади:

1. Ёзув техникаси бўйича ёзма ишлар турлари:

- а) ҳарф, ҳарф бирикмаларини ёздириш;
- б) сўзларни ёздириш;
- с) ёреШп§ ёздириш;
- й) машқни, матнни кўчириш ёзиш кабилар;
- е) диктантлар ёздириш;

2. Фикрни ёзма баён қилиш бўйича ёзма ишлар турлари:

- а) баён ёздириш;
- б) иншо ёздириш;
- с) расмни тасвирлаб ёзиш;
- й) мавзунини ҳикоя тарзида ёзиш;
- е) хат ёзиш;
- г) реферат ёзиш;
- §) аннотация ёзиш кабилар.

Диктантларни бир неча хиллари бор:

1. Эшитиб — тинглаб ёзиладиган диктант.
2. Кўриш диктанти.
3. Ўз-ўзидан диктант ёзиш.
4. Баённи баъзилар ижодий диктант деб ҳам тушу-надилар.

Диктантининг асосий вазифаси ўқувчи, талабалар онгида товуш — ҳарф мувофиқлигини мустаҳкамлаш, сўз ва сўз бирикмаларининг кўриш ва товуш образлари ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатишдир. Эшитув диктанти товуш — ҳарф мувофиқлиги ва имлони пухта ўзлаштирилаётганини текширишнинг энг ишончли воситасидир. Шунинг учун бундай диктантларни тузишда илгари ўргатилган сўзларни олиш зарурлигини эсдан чиқармаслик лозим. Диктант матнининг мазмуни ўқувчи, талабалар учун қийин бўлмаслиги керак.

Диктантни ўтказишда аввал матнни бутун ҳолда ўқиб берилади, кейин у гапма-гап ўқилади, гаплар бир мартадан қайтарилади, охирида текшириш учун бутун матнни яна ўқиб берилади.

Ишни бундай ташкил қилиш ўқувчи, талабалар диққатини бир жойга тўплашни таъминлайди ва қайта кодлашни, яъни товуш кодини ёзув кодига айлантиришни машқ қилиш имконини беради.

Баён ёзиш учун синфда ўқитувчи раҳбарлигида маълум тайёргарлик ишларини олиб бориш зарур. Ўқувчи, талабалар билан биргаликда эшитилган ёки ўқиб чиқилган матнларда моделлар танлаб олиш, матнни маълумодор қисмларга бўлиб чиқиш ва унинг асосий мазмунини аниқлаш лозим. Синфда мана шундай тайёргарлик ишлари олиб борилгач, баён ёзиш келишни уйга вазифа қилиб бериш мумкин.

Ўқувчи, талабаларга фикрни ёзма равишда баён қилишни ўргатишда иншо муҳим аҳамият касб қилади. Иншо тўла маънода, бирор мавзунинг матнини муҳо-кама қилишдан иборатдир. Лекин бундай ишни амалга ошириш ҳар бир ўқувчи, талабанинг қўлидан келавер-майди. Шу сабабли республикамиз умумтаълим мактабларида инглиз тилида росмана иншо ёзиш анча қи-йин иш ҳисобланади. Балки фикрни ёзма ифодалаш билан боғлиқ бўлган ҳикоя ёки тасвирлашни шартли равишда иншо деб аташ тўғридир.

Ёзма ишларни ўқувчилар, талабалар хатосиз ёзиш-лари фақатгина ўқувчи, талабаларга боғлиқ бўлмай, ўқитувчининг ёзма ишларни ёздирлишни тўғри ташкил қилишига, ўтказишига ҳам боғлиқдир.

Бунга ўқувчи, талабаларни олдиндан тайёрлаш, ёзма иш материалига ўқувчи, талабанинг билими етарли бўлиши, уларни тўғри методик кетма-кетликда таш-кил қилиш, ўтказиш кабилар киради.

Ёзувни ўргатишда қўшаниладиган машқлар

Машқлар ёзув техникасини ўргатиш ва фикрни ёзма баён қилиш бўйича бўлади. Улар 2 типга бўлинади: 1. Тил ёки тайёрлов ва 2. Нутқ машқлари

Ҳарфлар, ҳарф бирикмаларининг, сўзлар ва сўз бирикмаларининг тўғри ёзилиши, сўзлардан жумлалар тузиш, матн устида ишлаганда эса уни қисқартириш, режа тузиб ёзишни ўргатадиган машқлар қўлланилади.

Фикрни ёзма баён қилишга ўргатадиган машқлар нутқ машқлари ҳисобланади. Бундай машқларга баён, иншо ва чет эллик дўстга хат ёзишни, аннотация ту-зишни, бир мавзунинг ёзма баён қилиш кабилар кира-ди.

Тайёрлов машқлари энг аввало намуналар асосида бажариладиган машқларни кўчириб ёзиш, уларни кен-гайтириш ёки соддалаштириш кабиларни ўз ичига олади. Тайёрлов машқларининг яна бир тури ахборотни ўз сўзлари билан ифода қила олиш кўникмасини ривож-лантириш учун матнни қисқартириш ёки уни кенгай-тириш сингари машқлардан фойдаланиши мумкин. Ёзувни ривожлантиришга мўлжалланган нутқ машқла-ри мазмун жиҳатдан бир-бири билан боғланган гапларни эслаб айтиш, ёзиш машқлари билан бошланади. Ёзувни шакллантиришда машқлар, ёзма ишлар, дик-тант, баён, тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншо ёзиш, хат ёзиш каби турларидан фойдаланилади.

Ёзувни текшириш ва назорат қилиш

Инглиз тили ўқитиш методикаси ёзув малака, кўникмаларини назорат қилишга, текширишга етар-лича аҳамият беришни талаб қилади. Уни назорат қилишнинг асосий объекти ёзув малака ва

кўникмала-ри деб қаралади. Бу нарса графика ва имло малакалари назорат қилинмайди деган маънони билдирмайди. Ёзув ва имло малакалари қай даражада шаклланганлигини текширишда тинглаб диктант ёзишдан фойдаланиш мумкин. Бундай диктантнинг вазифаси ўқувчиларнинг товушли нутқни ёзма нутққа айлантириш малакасини текширишдан иборатдир. Уқитувчи ёзилган диктантни келгуси дарсгача текшириб чиқиши, ўқувчи, талаба-лар йўл қўйган хатоларни таҳлил қилиши лозим.

Фикрни ёзма баён қилиш кўникмаларини текши-риш пайтида тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншолар ва шунингдек, чет эллик тенгқурларга хат ёзиш, текши-рув топшириғи сифатида қўлланилиши мумкин. Бундай топшириқлар уйда ёзиб келиш учун ҳам берилиши мумкин. Бундай топшириқлар ёзиб чиқилгач, ўқитувчи уларни текшириб бўлгандан кейин улардаги типик ха-голларни синфда таҳлил қилиш катта аҳамиятга эгадир.

Умуман инглиз тилини ва шу билан бирга ёзувни ўргатишда ўқувчи, талабалар дафтарларини мунтазам равишда текшириб туриш жуда фойдалидир.

Таълимнинг биринчи босқичи (5—6-синфлар)да ўқувчиларнинг дафтарлари ҳар ҳафтада текширилиши, диктант ва ёзма ишлар ёздирилганда уларни текши-риш келгуси дарсгача амалга оширилиши зарур. Нотўғ-ри ёзиш ёки лексик ва грамматик хатоларга йўл қўйиш одатга айланиб қолмаслиги учун дафтарлар мунтазам равишда текширилиб борилиши талаб қилинади.

Ўқитувчиларга дафтарларни, ёзма ишларни текшир-ганликлари учун алоҳида ҳақ тўланади.

Иккинчи босқич, 7—8—9-синфларда эса ёзма иш-лар сонига қараб, дафтарларни икки-уч ҳафтада бир марта текшириш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, ёзувни назорат қилиш бу нутқ фао-лияти турини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Лекин шу нарсани ҳам таъкидлаш керакки, чет тилини ўқитишда нутқ фаолияти турларидан нутқни тинглаб тушуниш, гапириш ва ўқишни назорат қилишга ёзувни назорат қилишга нисбатан кўпроқ эътибор бе-рилади.

Ўқитувчи дафтарни текшириб, дафтар четига хато-ларни кўрсатиб қўйиш лозим.

Ўқитувчи дафтарни текшириб, албатта, уларга ба-ҳолар ёки рейтинг балларини қўйиши, уларни эса жур-налга қайд қилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ўқувчи-ларни дафтарга тўғри, хатосиз, чиройли ёзишга рағ-батлантиради. Акс ҳолда, ўқувчиларга дафтар тутти-риш, чиройли ва хатосиз ёздириш қийин.

Ёзувда учрайдиган хатоларни тузатиш

Ҳозирги замон чет тиллар ўқитиш методикаси ўқувчи, талабалар ёзма нутқидаги ўз хатосини тушуниб олган ва муайян ишни хатосиз бажара олган пайтдаги-на хатолар такрорланишининг олдини олиш мумкин, деб ҳисоблайди. Баъзи чет эл методистлари ўқувчи, талабалар онгида хатолар ўрнашиб қолмаслиги учун улар хато қилмаслиги ва хатони кўрмаслиги керак деган назарияга асосланиб, ўқувчи, талабалар йўл қўйган хатоларини тўғрилашни таклиф қиладилар. Ёзма иш-ларни текширишда ўқувчилар ўз хатоларини аниқ кўришлари ва уларни онгли равишда тузатиш учун хатоларнинг тагига чизиб қўйиш, дафтар хошиясига уларнинг қандай хатолар эканини ифодаловчи (gr, lex каби) белгилар қўйиш тавсия қилинади. Хатолар усти-да ишлаш уларнинг характериға боғлиқдир. Масалан, имло ва график хатоға йўл қўйган ўқувчидан хато ёзил-ган сўзни бир неча марта ёзиш талаб қилинади. Грам-матик ва лексик хатолар устида ишлашда ўқувчи, та-лабаларға бу ҳодисани гапда тўғри ишлатиш тушунти-рилади.

Баҳо меъёрлари

Ёзув бўйича баҳо меъёрларини олдиндан белгилаш зарур. Илгари ёзма иш ташкил қилишда фақат нутқ-нинг тўғрилиги ҳисобға олинган. Ҳозирги вақтда фикрни ёзма баён қилишни текширишда ёзма ахборотлар ҳаж-мини ҳам ҳисобға олиш зарур. Чет тиллар ўқитиш ме-тодикаси V синфда чет тиллар ўргатишни бошлани-шида тадбиқ қилинадиган ёзма ахборотлар учун маълум меъёрлар ишлаб чиқилган. Унда шароитни ҳисобға олиб, V—VI синфларда маълум мавзу бўйича 5—6 та gap, VII синфда эса 10—12 та gap ёзиш тавсия этилади. Кейинги синфларда гаплар сони чекланмайди, лекин VII синфдаги меъёрдан кам бўлмаслиги керак. Ҳозирги замон чет тиллар ўқитиш методикаси ёзма ахборотлар (тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншо)ни баҳолашда икки хил мезон: мавзунини ёритиш (очиш) даражаси (бу асо-сий мезон) ва ёзувнинг тўғрилиги (бу кўшимча ме-зон) қўлланиши мумкин. Ёзма ишларни баҳолашда ку-йидаги баҳо меъёрларидан фойдаланиш мумкин.

V синф учун 20 та сўзли диктантга инглиз тилида 0—2 та хатоға йўл қўйган ўқувчига «аъло» баҳо қўйи-лади; 3—6 та хатоға йўл қўйганларға «яхши» баҳо қўйи-лади, «ўрта» баҳо эса 7—10 та хато қилганларға қўйи-лади.

VI, VII, VIII, IX синфлар учун юқоридаги баҳо меъёрлари (нормалари) қолиши мумкин, лекин дик-тантдаги сўзлар сони 30 тадан кўпаяди. Талабалар учун ҳам бу меъёр қўлланилади.

Ёзув бўйича дафтар тутуши

Ҳозирги пайтда англиз тилидан 5—6-синфларда 1 га машқ дафтари туттириш мақсадга мувофиқдир. У бир чизиқли оддий 12 ёки 18 варақли дафтар бўлиши, катак дафтар бўлмаслиги тачаб қилинади. 7-синфдан бошлаб 1 та машқ дафтарида ташқари луғат дафтари тутиш тавсия қилинади. 5—6-синфларда луғат дафтар-нинг зарурияти йўқ, чунки ўрганилаётган сўзлар кам ва ҳаммаси ёзма машқларда учрайди, оғзаки ўргатилади. 7-синфдан бошлаб эса пассив лексика кўпаяди, улар ҳаммаси ёзма машқларда учрамайди, ўқиладиган матнларда учрайди.

Машқ, дафтарида чап томонидан ҳошия қолди-рилади. Ўқитувчи хатоларни тўғри ёзишни кўрсатиб ёзиб Қўяди.

Луғат дафтари ҳам бир чизиқли бўлиб, 3 қисмга бўлиниб, англизча сўз, унинг транскрипцияси, тар-жимаси ёзилиб кўйилади. Мумкин бўлса, дафтарни кўп варақлигидан тутиб, уни 8—9-синфларда ҳам давом эттириш мумкин.

Уқувчилар дафтарни устига англизча содда қилиб мактаб, синф, фамили!-1я исмларини ёзишлари маъқул. Уни ўқувчи ўзи ёза олиши, ўқий олиши осон бўлади. У қуйидаги кўринишда бўлади:

Shool 8 by Alisher Navoi

Form 8 Salimov Ahmad

The notebook for the English exercises.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

- 1.Ёзув деганда нимани тушунаси?
- 2.Ёзувни ўргатиш мазмуни нималардан иборат?
- 3.Ёзма нутқ ва фикрни ёзма баён қилишнинг фарқ/iarп ҳақида сўзлаб беринг.
- 4.Инглизча ҳарф ва ҳарф бирикмасини ёзишни ўргатишни кўрса-тинг.
- 5.Фикрни ёзма баён қилишни маълум мавзу асосида ўргатинг.
- 6.Ёзув машқлари ҳақ.ида сўзланг.

ТАРЖИМАНИ ЎРГАТИШ

Илмий адабиётларда таржима назарияси ва таржима турлари, унинг устида ишлаш масаласи ҳақида жуда кўп ишлар ёзилган. Таржима назарияси чуқур ишлаб чиқилган. Бироқ ҳозирги пайтда методика таржимани фаолият тури сифатида ўргатишни кўзда тутган ама-лий методик илмий ишлар йўқ деса ҳам бўлади. Шунини ҳисобга олиб, таржимани методик жиҳатдан фаолият тури қилиб амалда ўргатиш методикасини ишлаб чи-қиш зарур, буни давр ва методика ҳам талаб қиляп-ти. Таржима фаолият тури бўлиб, у таржима қилиш фаолиятини ўргатади. Таржима маълумотни, матнни, нутқни бир тилдан иккинчи тилга ўтириш, ағдариш-дир.

Биз таржима деганда бошқа тилдаги матнни, нутқни ва ўзганинг нутқини ўрганаётган тилга тар-жима қилишни тушунамиз. Инглиз тилини ўргатишда таржима зарур ва керакдир, унинг фойдаси, ахамия-ти кўпдир.

Таржима ўргатилаётган тилда берилган нотаниш маълумотни, инглиз тилида тушуниш қийин бўлган маълумотни онгли тушунишга ёрдам беради. Таржима-дан фойдаланиб, таржимон инглиз тилини билмайди-ганларга маълумотни ўқувчи, талабаларнинг она тили-сига ағдариб беради.

Натижада, инглиз тилини билмайдиганлар ҳам инг-лиз тилидаги маълумотдан бохабар, таниш бўлиб таъ-лим оладилар. Таржима орқали хужжатлар, китоблар-даги маълумотлар ўзгаларга етказилади. Таржима орқа-ли давлат арбоблари, касб мутахассислари, турли таш-килотлар алоқа, мулоқот қиладилар; иш юритадилар.

Биз таржима орқали инглиз ва америкалик шоир, ёзувчи, атоқли олимларнинг ҳаёти, турмуши, ишла-ри, шеърлари, эртаклари, ҳикоялари, романлари, инг-лиз тилида гаплашадиган мамлакатлар халқлари ҳаёти, маданиятлари, урф-одатлари билан танишамиз, таниш-тирамиз.

Бу эса дунёқарашни кенгайтиради, тарбияга ижо-бий таъсир қиладди. Одатда таржима 2 оғзаки ва ёзма шаклларда бўлади. Таржиманинг турлари ҳам бор: 1. Синхрон таржима. 2. Диахрон таржима. 3. Адэват тар-жима. 4. Эркин таржима. 5. Сўзма-сўз таржима. 6. Адабий таржима.

Синхрон таржимада нутқ, матнни тинглаш пайтда сўзловчи билан бир вақтда таржима қилиш, диахрон таржимада эса тингланган, ўқилган нутқни, маъруза-ни тинглаб, ўқиб, сўнг таржима қилиш тушунилади. Сўзма-сўз таржимада матнни, нутқни, айнан сўзлар-нинг ўрнини, маъносини ўзгартирмай таржима қили-нади. *Масалан:* He has a book. Унда китоб бор. Адабий таржима асосан адабий асарларни, шеър, ҳикоя, романларни таржима қилишда қўлланади, у анча мурак-кабдир.

Одатда инглиз тилидан ўзбек тилига, ўзбек тили-дан инглиз тилига таржима қилинади. Ҳозирги пайтда инглиз тилини ўргатишда таржимадан умум ўрта таъ-лим мактабларда, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларда, олий ўқув юртларда фойдаланилади. Бу ўқув юртларида инглиз тилини ўргатишдан мақсад, вазифалар ҳисобга олиниб, таржима шакллари, турла-ри танланиб ундан фойдаланилади, унга ўргатилади, таржимон тайёрлашда таржимадан кенг фойдаланила-ди. Ҳозирда инглиз тилини ўқитиш методикаси таржи-мани зарурият, эҳтиёж туғилгандагина ундан фойда-ланиш, уни қўллаш методик жиҳатдан тўғри деб ҳисоб-лайди. Инглиз тилини ўргатишда таржимани қўллаш ўрнини, фойдалилигини, заруриятини

олдиндан би-лиш, аниқлаш лозим сўнг уни қўллаш маъқулдир. Тар-жимадан ноўрин, тез-тез фойдаланиш, инглиз тилини ўргатишга зарарли таъсир қилади.

Таржимани қўллаш, инглиз тилини ўргатишга ижо-бий ва салбий таъсир қилиши мумкин. Таржима ижо-бий фойда берганда ундан фойдаланиш, салбий таъ-сир қилса, уни олдини олиш керак, чунки интерфе-ренция келтириб чиқаради.

Ўқитувчи дарсдан олдин таржимани ижобий, сал-бий таъсирини аниқлаб, уни қўллашга тайёрланади.

Таржимани ишлатиш, ундан фойдаланиш ўрнини ўқитувчи томонидан олдиндан аниқдай олиш, салбий ижобий таъсирини тўғри белгилай олиш, унинг таж-рибалигини, маҳоратини белгилайди ёки кўрсатади. Таржимани салбий ёки ижобий таъсирини белгилашга қуйидаги факторлар таъсир қилади:

1. Тилларнинг бир гуруҳда, оилада бўлиши ёки бўлмаслиги.

2. Ўқувчи, талабанинг она тилисининг хусусияти.

3. Инглиз тилининг хусусияти.

4. Таржимани ишлатиш ўрни.

5. Синф, курс.

6. Тил материалларининг тури ва хусусияти.

7. Нутқ фаолиятининг тури, хусусияти.

8. Инглиз тилини ўқитишнинг мақсади ва мазмуни.

9. Тил ўрганувчининг билими.

10. Тил ўрганиш, ўргатиш, таржима қилиш вазияти ва шароити.

Инглиз тилини ўргатишда таржимадан фойдаланиш уни қўллаш қуйидаги ҳолатларда ижобий таъсир қила-ди:

1. Инглиз тили лексикаси маъносини очишда. Бунда лексикани битта таржима экваленти бўлса ишлатилади. Агарда лексиканинг маъноси бир тилда кенгроқ ёки торроқ бўлса, таржимага изоҳ берилади. *Масалан:* afternoon соат 12 дан 18 гача бўлган давр.

2. Инглиз тили грамматик материални маъносини билишда, тушунтиришда: *Масалан:* Longer — узунроқ.

The longest — энг узун

he is working now, у ҳозир ишляпти.

3. Инглиз тилида тинглаб тушунишни ўргатишда, маълумот олганликни, тушунганликни текширишда;

4. Матнни ўқиб тушунганликни текширишда;

5. Ўзганинг нутқини тинглаб, таржима қилишни ўргатишда:

6. Матндаги баъзи гапларни, конструкцияларни, қоида бўйича тузилмаган жумлаларни, тушуниш қи-йин бўлган абзацларни ўрганишда;

7. Ўзбек тилидан инглиз тилига ёки инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилишни ўргатишда;

Инглиз тилини ўргатишда таржимадан фойдаланиш ва уни қўллаш қуйидаги ҳолатларда салбий таъсир қилади:

1. Инглизча сўзнинг таржимасини она тилидаги сўзнинг маъносига тўлиқ мос келмаса таржимани қўллаш.

Масалан: a pie — сомса

a robe — чопон

a criddle-sake — оби нон

a scull cap — дўппи деб таржима қилиш.

Олдинги инглиз тили мактаб дарсликларида бу сўзлар шундай таржима қилинган. Бундай таржималар-ни берсак, ўқувчилар, талабалар инглизлар ҳам тан-дирда сомса ёпаркан, чопон, дўппи кияркан деб тушунишади.

Бу ерда таржимага изоҳ талаб қилинади.

2. Сўзнинг маъносини таржимасиз очиш шароити, воситаси бўла туриб, таржимадан фойдаланиш.

Масалан: a pen — ручка. Ваҳоланки, ҳар бир ўқувчида бор, уни кўрсатиб маъносини таржимасиз очиш мумкин.

3. Дарсда ўқитувчи ўз нутқида она тилини тез-тез ишлатиши.

4. Ўқувчилар, талабаларнинг дарсда 2 та тилда му-лоқот, алоқа қилиши.

Ўқувчи, талабаларнинг инглиз, ўзбек тилларини, таржимани тез-тез қўллаши, уларни инглиз тили му-ҳитидан, оқимидан чиқариб, инглиз тилини узлуксиз ўрганишга халақит беради. Инглиз тилида фикрлашни секинлаштиради.

5. Таржимани қўллаш зарурияти бўлмаса ҳам уни ишлатиш.

6. Матнни ўқиб сўзма-сўз таржима қилиш. Матнни таржима қилдиришда жуда эҳтиёт бўлиш зарур. Матн-ни сўзма-сўз таржима қилишнинг инглиз тилини ўрга-нишга салбий таъсири кучлидир. Бунда ўқувчи ёки та-лаба матндаги инглизча гапни ўқиб, таржима қилиши кўзда тутилади.

Сўзма-сўз таржима қилиш, ўқувчи ёки талабани инглизча гапни ўқиб кейин таржима қилиши, уларни инглиз тили муҳитидан чиқиб, она тили муҳитига ўти-ши ва шундай қайтарилаверилиши инглиз тилини ўрга-нишга фойда бермайди. Ўқувчи, талабани бир муҳит-дан иккинчи муҳитга тез-тез ўтиб туриши, уларни бир тилда гапиришини, ўқишини, инглиз тилида фикрла-шини, талаффуз қилишини қийинлаштиради. Тил оқимидан тез-тез чиқиш тил ўрганишда зарарлидир.

Матнни ҳаммасини ўқитиб сўнг ўқитмасдан таржи-ма қилдириш мақсадга мувофиқдир, шундагина у фойда бериши мумкин.

Гарольд Палмер Learn to speak English by speaking it деб айтгандек таржима қилишни ўргатиш Learn to translate by translating it дейиш тўғри бўлади.

Бизда таржима қилишни ўргатиш таржимани қўллаш, таржима қилдириш орқали амалга ошади.

Ўқитувчи таржима қилишни ўргатишда таржима қилиб, таржиманинг нозик томонларини, хусусиятларини инглиз тили гапидаги сўзларнинг тартибини ва уларни ўзбек тилига таржима қилганда ўзбекча гаплардаги сўзларнинг жойлашиши тартибини ёки ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилиш қоидасини ми-соллар орқали кўрсатиши, тушунтириши керак.

Масалан: 1. There is a pen on the table конструкция-ларини таржима қилишда гапни охиридан бошлаш, ёки ўзбек тилидан «Стolni устида ручка бор» (туриб-ди) каби гапларни инглиз тилига таржима қилишда ўрин холи «стolni устида» инглиз тилида гапни охи-рида туриши лозимлиги.

2. My father works at the factory. Salima begins her work at 8 o'clock каби гапларни ўзбек тилига таржима қилишда, ўрин холи at the factory, пайт холи at 8 o'clock эга билан кесим ўртасида туришини қуйидагича таржима қилиб кўрсатиш керак: Менинг отам фабрикада ишлайди. Салима соат 8 да ишини бошлайди.

3. Инглиз тилида умумий сўроқ гаплар Is, are, am, do, does лар орқали бошланиши ўзбек тилига таржима — ми қўшимчаси орқали ифодаланишини ўрга-тиш қуйидагича мисоллар орқали тушунтирилиши мумкин. Is it a pen? Бу ручками? Do you speak English? Сиз инглизча гаплашасизми?

4. Шахссиз гапларни It is winter. Қиш. It is summer. Ёз деб таржима қилиниши.

Бундай хусусиятларни, мисолларни кўп келтириш мумкин. Бу иккала тилда учрайдиган хусусият, қийин-чиликларни ўқитувчи таржима қилишдан олдин ўқув-чи, талабаларга тушунтириши зарур, акс ҳолда улар хато таржима қиладилар ёки уларга таржима қилишни ўргатиш қийин бўлади.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб биз таржимани ўрга-тиш методикасини қуйидаги мантиқий методик кетма-кетликда ташкил қилишни таклиф қиламиз:

1. Таржима қилинадиган матндаги гап, жумлаларни ўқиб, танишиб, нотаниш сўз, грамматика материали-ни, қийин конструкцияни топиш, уларни таржима қилиш (луғат орқали, ўқитувчи ёрдамида).

2. Гап, жумлаларни сўроқ, инкор, дарак гаплигини аниқдаш.

3. Гапнинг эга-кесимини аниқдаш.

4. Гапнинг замонини аниқлаш.

5. Сўроқ ёки инкор гаплар ўзбек тилидан, инглиз тилига таржима қилинганда ёрдамчи феълларни аниқ-лаш.

6. Сўнг гап, жумлани таржима қилиш.

Таржимадаги сўзлар таржима қилинаётган тилнинг сўз тартиби, қоидаси бўйича жойлаштирилади, сўз тар-тиби,

грамматикаси қондасига келтирилади, тушурилади-ди. *Масалан: we go to school. Биз мактабга борамиз. They work at the factory. Улар фабрикада ишлайдилар. There is a pen on the table. Стол устида ручка бор. I go to the cinema. Мен кинога бораман. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Уқувчи талабалар gap, жумлани таржима қилаётганларида сўз тартибини она тили ёки инглиз тили сўз тартибидегидек таржима қиладилар. Сўнг таржима қилинаётган тилдаги сўз тартибига қўйишга ёки очикдан очик ўз она тилиси сўз тартибидек таржима қиладилар, бу эса жуда катта хато дир. Уни олдини олиш зарур, ўйлаб, фикрлаб таржима қилинаётган тилдаги сўз тартиби бўйича таржима қилишга ўргатиш лозим. Шундай ўргатмасак, кейин тузатиш қийин кечади.*

Буни қуйидаги мисоллар орқали кўрсатиш мумкин: *Ўқувчи, талабалар Salima goes to the market every day. Салима боради, бозорга ҳар куни. There is a pencil on the bag. Бор қалам сумка устида деб таржима қилади-лар. Бундай мисолларни кўп келтириш мумкин. Ўқув-чи, талабага бундай таржима қилдирмай, Салима бо-зорга ҳар куни боради, сумка устида қалам бор деб таржима қилишга ўргатиш керак.*

Таржима қилишни ўргатишда юқорида таклиф қилинган методикани қўллаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз, лекин у ягона эмас дир.

Ўқитувчи, методистлар жиддий ёндашиб бу модел-ни методик жиҳатдан: чуқурлаштиришлари, янгисини ўйлаб, излаб топишлари, яратишлари мумкин.

Биз таржимани нутқ фаолияти сифатида ўргатишда юқорида айтилган фикр, мулоҳазаларни ҳисобга олиб, методикани самарали қўлласак инглиз тилини ўрга-тиш тўғри йўлда бўлади деган фикр дамиз.

6-§. ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАТИШДА СИТУАЦИЯДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳозирги пайтда чет тилларини, айниқса, инглиз тилини ўргатиш методикасида коммуникатив йўналиш, тамойил (принцип) етакчидир. Унинг 5 та тамойили бор. Уларнинг бири ситуативлик, нутқни ситуатив бўлишлиги тамойилидир.

Ситуативлик, нутқни ситуатив бўлишлиги:

- 1) грамматика, лексикани ўргатишга;
- 2) мавзунини ўзлаштиришга;
- 3) қийинчиликларни осон ечишга;
- 4) малака-кўникмаларни мустақил қўллашга;
- 5) эркин фикрлашга;
- 6) турли вазиятда фикрлаш, гапириш, сўзлаш мав-зусини

кенгайтиришга;

7) мулоқотни, гапиришни қизиқарли бўлишига ёрдами каттадир. Ҳамда инглиз тилини ўргатишда ситуация

1. Нутқда восита

2. Нутқ олиб бориш учун мотив (сабаб)

3. Нутқ материални ўргатишда фойдали

4. Нутқ материални ўргатишда, ўзлаштиришда, фаоллаштиришда усул, йўл бўлишлик вазифа (функция)ларини бажаради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ситуатив ёндашув, ситуацияни қўллаш, ҳозирги давр методика-сининг талабидир. Шуларни ҳисобга олиб биз ўйлай-мизки, чет тили ўқитувчилари ўқитишда ситуацияни қўллашлари лозим ва зарурдир. Ситуация, нутқни си-туатив бўлишлик масаласи билан методистлар шуғулланганлар.¹

Ўзбек тилида ситуацияни вазият, ҳолат деб ишла-тилмоқда. Ж. Ж. Жалолов ситуацияни — вазият деб тушунади. Унинг фикрича, ситуация лотинча «*situatio*» — вазият сўзидан олинган. З. М. Мусина ва бошқалар си-туацияни нутқий ҳолат деб тушунадилар.

«Ситуация» терминиға, сўзига методистлар турлича таърифларни берганлар;

1. Ситуация — бу ҳолат (обстоятельство)ларнинг тўплами.

2. Ситуация — ҳаракат (действие)ларни тўплами.

3. Ситуация — бу алоқа (отношений)ларнинг йи-ғиндиси.

4. Ситуация — бу воқеликнинг йиғиндиси.

¹ Журнал «Иностраннне язмки в школе», 1964 № 5, 1966 № 4, 1968 № 2, 1973 № 1.

Е. И. Пассов «Основн методики обучения иностраннмм язнкам», 1977. Ситуативность в обучении иноязышной речи. 21—33-бетлар.

2.М. Мусина к другие. Использование учебно-речевш ситуаций на уроках иностранного язнка. Ташкент, 1989.

3.М. Мусина ва бошқалар. Чет тили дарсларида ўқув-нутқий хрлатлардан фойдаланиш. Тошкент, 1995.

5. Ситуация — бу воқеликиинг кетма-кетлиги.

6. Ситуация — бу нутқни динамик ташкил қилини-ши.

7. Ситуация — бу тил (среда) муҳити.

8. Ситуация — бу тилдан ташқарида бўлган шароит (обстановка), ҳолат.

9. Ситуация нутқий бўлган ва нутқий бўлмаган ша-роитлар йиғиндиси.

10. Ситуация — бу нутқий ҳаракатлар (действия) фони.

11. Ситуация — бу нутқ стимули (рағбатлантирувчи-си) кабилар.

Е. И. Пассовнинг фикрича, ситуация аниқ ҳолатлар йиғиндисидир. Агар ситуация нутққа стимул (рағбат-лантириш) бўлмаса, у методик томондан ситуация эмас.¹

3. М. Мусина «Бизнинг бир-биримиз билан алоқа-миз аниқ ҳаётий вазият» (ситуация)лардан иборат. Шунини ҳисобга олиб, дарслик муаллифлари мавзуларни ситуа-цияларда берадилар деган фикрни айтади.

Методик адабиётларда ситуация, ситуативликка таъ-рифлар турлича бўлсада, биз у ҳақида бир фикрга ке-лишимиз лозим.

Бизнинг фикримизга «ситуация» сўзнинг термини-ни ўзбекча таржимаси бўлсада, таржима қилинмай, «ситуация» деб қўлланиш маъқулдир. Ундан мақсад си-туациянинг маъноси, мазмунини ўз ҳолатида, тушун-часида қолдиришдир, акс ҳолда унинг мазмунини ҳис қилиш, тушуниш қийин бўлади, ўз тушунчасини йўқо-тади. Биз бу ҳолатни test, rating терминларини таржи-ма қилинмай, тест, рейтинг деб қолдирилганида кўра-миз.

Биз ситуацияни, сўзни, сўз бирикмасини, грамма-тик материални, нутқни, матнни маълум ҳаётий (та-биий) ва махсус тузилган (сунъий) вазият, ҳолатлар-да қўлланилиши, ифодаланишидир деб тушунаемиз. Си-туативлик деганда эса сўзни, грамматик материални, нутқни, матнни, нутқнинг ситуативли бўлиши, ситуа-цияга мос, мойил қўлланилган бўлиши кўзда тутилади. Баъзи пайтларда уларни ситуацияда қўллаш даражаси деб ҳам тушунилади.

Кўп методистлар ситуация нутққа рағбатлантири-ши, унга ундаши лозим, шундагина ситуациядир де-йишади. Бу фикрга қўшилаемиз. Уларни ситуация меха-низмлари деса ҳам бўлади.

Ситуациянинг компонентлари бор. Улар ситуация тузишга ёрдам беради.

Ситуациянинг компонентларини Е. И. Пассов 2 га бўлади:

1. Мажбурий (обязательный) компонентлар.

Унга: а) ўтган, бўлажак воқеликлар асосида рўй берадиган алоқалар (взаимоотношений)

б) бу воқеликдаги алоқаларни рағбатлантириш учун сунъий объектни характеристикаси киради.

2. Факультатив компонент. Бунга субъектни шахсий хусусиятлари ва унинг ички ҳаракатлари киради.

Биз ситуацияни компонентига янги сўзлар, сўз би-рикмалари, иборалар, грамматик материаллар, репли-калар, нутқ структуралари, турли воситаларни кири-тиш керак деб ўйлаймиз.

Бу унинг учинчи компонент-дир. Шу сабабдан ситуациянинг компонент составини 2 тага эмас, 3 тага бўлиш тўғридир.

Ситуация ҳам маълум талабларга жавоб бериши ло-зим. Унга қўйиладиган талаблар.¹

1) Ўзлаштирилаётган тил ҳодисаларининг мулоқот вазиятига мос келиши.

2) Ўқувчи, талабаларга ўта тушунарли бўлиши;

3) Ўқувчи, талабада вазифага қизиқиш ҳамда уни яхши бажариш истагини пайдо қилиб, рағбатлантири-ши керак.

Бу 3 та талабга биз яна қуйидаги ўқув-нутқ ситуа-цияларини қўшишимиз мумкин:

1) ўқувчи, талабаларни ўйлаш, фикрлаш, олдин-дан фаҳмлаб олиш, (предвосхивдение) мулоқот қилишга ундайдиган бўлиши.

2) Ўқувчи, талаба ҳаётий вазиятларда бўлиши, чунки унда улар аниқ кўз олдиларида тасаввур қилишадилар деб ўйлаймиз. Булар эса нутқ ҳосил қилишга рағбатлантиради.

Методистлар ситуацияни турларга ҳам ажратганлар: Е. И. Пассовнинг фикрича, ситуация турларини:

1. Коммуникатив жараёнга уни мос бўлиши бўйича турларга ажратилади. У табиий ва сунъий ситуация тур-ларига ажратади.

2. Ситуацияни тузиш усули бўйича турларга ажра-тиш. У тилдан ташқари воситалар ва тил ёрдамида тузиладиган ситуациялар турларига ажратилади.

3. Ситуациядаги нутқ (въ1сказмвание)нинг ҳажми бўйича турларига ажратиш. Бу ерда эса ситуация мик-роситуация ва макроситуация турларига ажратилади.

Ж. Жалоловнинг фикрича, ситуация сунъий ва та-биий турларга бўлинади.

Баъзи методистлар инглиз тилини ўрганишда қўлла-ниладиган ситуацияларни ўқув-нутқ ситуациялари деб юритмоқдалар. Одатда ситуацияни уни табиий ва мах-сус ташкил қилинган сунъий ситуацияларга бўлиш кўпчилик методистларда учрайди.

Ўқув-нутқ ситуациялари дарсларда 2 та: ўргатувчи ва рағбатлантирувчи вазифаларни бажариши лозим. Рағбатлантирувчи вазифа деганда ўқувчи, талабаларда ин-глиз тилини ўрганиш иштиёқини кўзгатувчи, ундов-чи, уни ҳосил қилувчи вазифа деб тушунилади.

Ситуациянинг бу хусусиятини инглиз тилини ўзи орқали ва турли восита (кўргазмалар, расмлар, диа-фильм)лар орқали ташкил қилса бўлади.

Ўқувчи, талабалар, ситуация тузаётганларида, юқоридаги талабларни, хусусиятларни ҳисобга олиш-лари зарур.

Шу талабалар ҳисобга олиниб, ситуацияни тузишга ўргатилади. Ситуацияни тузиш, қўллаш учун унинг ту-зиш усулларини билишимиз, ўрганишимиз зарур. Акс ҳолда у ситуациялик (ролини) ўрнини ўтамайди, ун-дан фойдаланиш қийин кечади.

Ситуацияни тузиш усуллари «Умумий методика»да' 4 га бўлинади:

1. Сўзлар орқали тузиш.
2. Кўргазмалар орқали тузиш.
3. Сахналаштириш. Инсценирование.
4. Табиий, ҳаётий вазиятдан фойдаланиш орқали тузиш.

Е. И. Пассовнинг фикрича, табиий вазият, ҳолатдан ва воситалардан фойдаланиб, ситуация тузиш усулла-ридан фойдаланиш тўғрироқдир.

Бизнинг фикримизча, ситуацияларни вербал (сўзлар орқали) ва визуал — кўриш воситалардан, табиий, ҳаётий вазиятлардан фойдаланиб тузиш маъ-кулроқдир.

Инглиз тилини ўргатишда ситуацияларнинг 2 та: 1. Табиий ва сунъий турларини қўллаш фойдали-роқдир. Тажрибалар шуни кўрсатадики, табиий ситуа-ция сунъий ситуацияга қараганда инглиз тилини ўрга-тишда кўпроқ фойда беради. Ҳамда ундан ўқувчи, та-лаба осон фойдаланади.

Табиий ситуацияга мисол қилиб қуйидаги ситуация-ларни кўрсатиш мумкин.

2. Now you are at the English lesson. Speak about what we usually do at the English lessons.

3. You are at the English lesson. Your teacher is explaining words. Speak about his explaining the new words.

Сунъий ситуацияларни тузишда вербал ва визуал воситаларидан кенг фойдаланилади. Айниқса, Imagine, Think сўзлари ва вазият, ҳолатлар ифодаланган расм-лар ёрдам беради. Уларга қуйидаги ситуацияларни ми-сол қилиб келтиришимиз мумкин.

1. Imagine. You are at home. You are doing your homework. Speak or retell it. How do you do it?

5. Think you are going to the «Vatan» cinema after the lesson with your friend Salima and having a dialogue. Make up your dialogue with your friend Salima.

6. Look at the picture. You are before «Vatan» cinema, theatre. Now describe this situation! What are you thinking about, who are you dreaming about, who are you waiting for?_

Ўқитувчи олдиндан ситуация тузишни уни қўллаш-ни ўргатиши лозим. Унинг учун эса ўқитувчи:

5) Ситуация, вазият, ҳолатни тушунтиради.

6) Компонент қисмларини ўргатади.

7) Тузиш йўл, усуллари билан таништиради, ўрга-тади.

8) Тузиш воситаларини тайёрлаб кўрсатади.

9) Сўнг шулар асосида ўзи инглизча ситуациялар тузиб, қўллаб, намойиш қилади.

10) Ўқувчи, талабаларни ўзларига туздиреди, қўлла-тади.

Ўқитувчи инглиз тилини, айниқса, тил материал-ларини ўргатаётганда ўқувчилар, талабаларни ситуация муҳитларига тушириб ўргатиши, тушунтириши, улар-ни пухта, мустаҳкам, онгли ўрганишига ёрдам беради.

Тил материалларни ўзлаштиришда эса уларга ситуа-

ция туздиреш ёки уларни ситуацияда қўллатиш, ўзлаш-тиришни осонлаштиради.

Нутқ фаолиятларини ўрганишда ўқувчи-талабалар-ни ситуацияга, муҳитга тушириш ёки тайёр ситуация-лар бериб сўзлатиш, гапиртириш, ёздиреш муҳим ўрин тутди.

Биз инглиз тилини ўргатиш жараёнини таҳдил қилиб қуйидаги ҳолатларда ситуациялардан фойдаланиш ижо-бий ёрдам беради деган хулосага келдик.

4. Тил материаллари (лексика, грамматика)ни тушунтираётганда ва уларни нутқда қўллашни фаоллаш-тиришда;

5. Нутқ фаолияти (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув)ни ўргатаётганда, айниқса, уларни амалда қўллаётганда ижобий ёрдам беради деган фикрдамиз.

Лексика устида ишлаганда, янги сўзнинг маъноси-ни таржимасиз очганда табиий ситуация катта ёрдам беради.

Бу ерда ситуация кўпинча оғзаки берилади. Янги сўз иштирок этган табиий ситуацияни ўқитувчи оғзаки айтади, ўқувчи, талабалар эса сўзнинг маъносини фаҳм-лаб англайдилар, тушунадилар.

Масалан «a car», «a taxi», сўзларини қуйидаги ситуация орқали маъносини очса бўлади.

Yesterday it was late. There was no bus, trolleybus, metro, tram. So I had to stop a car and to pay money.

Ўқувчи, талабалар ўқиш учун берилган матндаги сўзнинг маъносини ситуатив контекстдан фаҳмлаб тушунишлари мумкин. Бу нотаниш матн, ҳикоя, китоб-ларни ўқиётганда учраган янги сўзни ситуатив контекст-дан фаҳмлаб тушунишга ёрдам беради, луғатдан ҳар бир сўзни қидириб топишга ҳожат қолмайди.

Янги сўзнинг маъносини сунъий ситуациядан фаҳм-лаш кийинроқдир.

Лексикани ўргатганда уни амалда, айниқса, гапи-риш (диалог, монолог)га ўргатишда табиий ва сунъий ситуациялар катта ёрдам беради.

Одатда дарсларда ўқувчи, талабалардан янги сўз билан ситуация тузиш, матндан янги сўз ишлатилган ситуация топиш дейилган вазифалар, машқдар бери-лади. Булар ситуация тузишга, қўллашга ижобий ёрдам беради.

Тажрибалар кўрсатяптики, ўқувчи, талаба^ларни си-туация тузишни яхши билмаганликлари сабабли улар-ни тузишда бир-икки оддий гаплар билан чекланиб қоляптилар. Ўқувчи, талабаларга олдиндан сунъий, та-биий ситуацияларни тушунтириш, кўрсатиш лозим. Уларга инглиз тилини ўргатишда қуйидаги сунъий си-туациялардан фойдаланса бўлади.

4. Imagine you are at Amir Temur square. You meet an American pupil. Here she is. Her name is Ann. Speak to her. Make up a dialogue.

5. Расмдаги ситуацияни кўрсатиб. This is you. You are before your University. Describe this situation кабилар.

Грамматикани ўргатишда, айниқса, феъл замонла-рини маъносини тушунтираётганда, гапиришда қўллаш-ни ўргатаётганда ситуация жуда қўл келади.

Масалан: Present Continuous Tense ни ўзлаштириш-да Pupils, you are at the lesson. What are you doing? Retell it please.

Биз инглиз тилида гапиришни ўргатаётганимизда қуйидаги ситуациялардан фойдаланишимиз мумкин.

1. Meeting. Танишув

You are from Samarkand. Your friend wants to meet you. Please, introduce yourself to your friend.

University

You study in course II at the University. But your brother is in course I. Please, retell your brother about your University.

2. Pupil jn duty

You were late after your lesson. You were a pupil on duty. Please, retell. What did you do as a pupil on duty at school today?

3. University subjects.

Your friend didn't come to the University yesterday. He asks you about the subjects. Please, tell him about them.

4. Sport

You go in for sports at the «Spartak» society. Please tell your University friend about it. He is interested in it. What sport clubs the Spartak society has and how your friends can go in for sports there.

5. Uzbekistan

You live in Uzbekistan. English students have come to Uzbekistan. How and what you will retell them about

Uzbekistan va boshqalar. Bunday situatsiyalarni kўp kel-tirish, tuziш mumkin.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўляптики, биз ситуatsiyалардан:

1) Тил материалларини тушунтиришда, ўзлаштиришда, мустаҳкамлашда, нутқда фойдаланишимиз mumkin.

2) Нутқ фаолияти турларини ўргатаётганда кенг фойдаланишимиз mumkin.

Ситуatsiya ўқувчи, талабани инглизча муҳитга туширади, бу эса уларни тинглаб тушунишга, гапиришга ундайди, рағбатлантиради, ўқиётганда эса луғатдан янги сўзнинг маъносини қидирмай, фаҳмлаб тушунишга ёрдам беради. Бу эса ҳозирги пайтда муҳимдир, чунки замонавий энг долзарб коммуникатив методнинг асосий тамойилидир.

Шу сабабдан биз ўйлаймизки, ўқитувчилар ўқувчи, талабаларга инглиз тилини ўргатаётганларида mumkin қадар ўзлари ситуatsiya қўлласалар, уларга ситуatsiyалар тузиб бериб, гапиртирсалар, мулоқот қилдирсалар, уларни ситуatsiyаларга туширсалар, инглиз тилини ўргатиш осон кечади.

Биз ситуatsияни қўллаш, қўллатиш ҳозирги замон методикасининг талаби ва заруриятлигини ёдимиздан чиқармаслигимиз лозим.

7-§. ИНГЛИЗ ТИЛИДАН БИЛИМ, МАЛАКА ВА КўНИКМАЛАРНИ ТЕКШИРИШ

1. Билим, малака, кўникмаларни текширишнинг аҳамияти

Ҳар бир фан ўқитувчиси ўқувчи, талабаларнинг билим, малакаларини, кўникмаларини текшириши, баҳолаши, ҳисобга олиши зарур. Текшириш, инглиз тилини ўқитиш жараёнининг ажралмас қисмидир.

Доимий текширишнинг таълим бериш натижасини қайд қилишнинг аҳамияти бор. У ўқитувчига, ўқувчи ва талабаларнинг билимларини эсан чиқариб юборишини, малака, кўникмаларни сусайишини огоҳлантиради, ўқувчи талабаларни бошқаради, уларнинг билим даражасини аниқдаб кўрсатади, ўқувчи, талабаларнинг камчилигини аниқлайди ва йўқотишта ёрдам беради. Текшириш фақатгина ўқитувчининг камчилигини аниқдабгина қолмай, ўқувчи, талабаларнинг ҳам камчиликларини топади, белгилайди.

Ўқувчи, талабаларнинг билим даражасини текшириш орқали тилни ўзлаштирилганликни билиш ҳамда чуқурроқ ўзлаштириш йўл-йўриқларини излаш mumkin.

Уқув юртларида малака, кўникмаларни текшириш, ҳисобга олишни амалий, умумтаълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлари бор.

Ўқувчи талаба билим, малака ва кўникмалари текшириляётганда уларни тил материалларни нутқ фаолиятда қўллай олиши текширилади. Натижада, ўқувчи, талаба инглиз тилини амалда қўллашни қайтаради, ўрга-нади. Акс ҳолда ўқувчи, талабалар фақатгина тил материалларни билади, амалда эса қўллай олмайди, бу эса чет тили дастури талабларига жавоб бермайди. Ҳозирги пайтда тил материалларни текшириш кўпроқ учраб турибди, уларни амалда қўллашни текшириш қолиб кетяпти. Бу эса ўқувчи, талабаларда нутқ фаолияти турлари (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув)ни шаклланиши, ривожланишига таъсир қилади.

Ўқувчи, талабалар инглиз тилида тинглаб тушунишни, гапиришни, ўқишни, фикрни ёзма баён қилишда қийналяптилар, улар эгаллаган билим, малака ва кўник-малар дастур талабига тўла жавоб бермаяпти.

Текширишнинг тарбиявий томони кучли ва сезиларлидир. Ҳар бир инглиз тили ўқитувчиси бундан ал-батта ижобий фойдаланиши зарур. Ўқитувчи текшириш орқали ўқувчи, талабаларни тарбиялаши, тарбия-сига таъсир қилиши мумкин. Қониқарли бўлмаган на-тижа ўқувчи, талабани уялтиради, дарс тайёрлашга ундайди.

Текшириш объекти

Текшириш объекти, деганда инглиз тилидан нима-ларни текширишимиз кераклигини тушунамиз. Текшириш, назорат қилишда ўқитувчи нимани текшириши, назорат қилишини, яъни текширишнинг объектини билиши зарур.

Текшириш объектига: 1) тил материаллари, (лек-сика, грамматика, фонетика, орфография)ни ўзлаш-тирганликни текшириш; 2) нутқ фаолияти малака, кўникмалар (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув)-ни эгаллаганликни текшириш киради.

Ҳозирги пайтда текшириш бўйича энг муҳим масала оғзаки ва ёзма кўникмаларни қанчалик яхши эгаллаганликни аниқ белгилай олишдир.

Текшириш воситаси бўлиб машқ ишлатиш, турли топшириқлар, вазифалар бериш, жавоб талаб қилиш, ёзма ишлар, тестлар ўтказиш ҳисобланади.

Текширишда қўлланиладиган машқнинг мазмуни унинг объектига, мақсад, вазифасига боғлиқдир. Текшириш ўқув жараёнида, яъни дарснинг бошида, ўрта-сида, охирида

ўтказилиши мумкин. Лексикани, грам-матикани, талаффузни текшириш машъутари мавжуд.

Ўқитувчи тил материалларини мумкин қадар нутқ фаолиятида қўлланилиши бўйича текшириши мақсад-га мувофиқдир. Улар шундагина амалий йўналишда бўлади.

Лексикани текширганда, унинг шаклий маъноси, таржимаси, ўқилиши, нутқда қўлланилиши текширилади.

Грамматикани текширганда ҳам унинг мазмуни, шакли, ясалиши, қўллаш ҳолатлари текширилади. Ўқитувчи расмларни тасвирлатиш орқали монологик нутқни, тингланган матнни сўзлатиш, матнни ўқиб маълумот ола билишни, ўз фикрини ёзма баён қила олишни текшириши мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги пайтда методистлар инглиз тилида тил материалларини ва нутқ малакаларини текшириш бўйича кўтггина ишлар қилдилар.

Текшириш турлари, шакллари, усуллари

Текширишнинг турлари, шакллари ва усуллари бор. Улар турли методистлар томонидан ишлаб чиқилган.

Педагогик, методик адабиётларда текширишнинг 1) якка (индивидуал) текшириш, 2) кундалик текшириш, 3) мавзу бўйича (тематик) текшириш, 4) даврий текшириш, 5) якуний текшириш турлари мавжуд.

Ҳар бир текшириш турининг ўзига хос хусусиятлари бор. Якка текширишда ўқитувчи ўқувчи, талабани алоҳида, дарсда, дарсдан кейин текшириши мумкин. Бу ўқувчи, талабани чуқурроқ текширишни кўзда ту-тади.

Мавзу бўйича (тематик) текширишда ўқитувчи маълум бир мавзунини ўтиб бўлгандан сўнг шу мавзу бўйича текширади.

Масалан, «Family» мавзуси ўтилиб бўлгандан сўнг, шу мавзу бўйича текширилади.

Даврий текшириш ҳар ҳафтада, ҳар ойда, ҳар чо-ракда ўтказилади. Ўқитувчи бу тур орқали тил материалларини, нутқ фаолияти турларини текширади. Кундалик текшириш мазмунига, талабига кўра, ўқувчи, талабаларни ҳар куни дарсда текширишни кўзда туттади. Якуний текшириш, ҳафтани, ойни, чоракни, йиллик-ни яқунланганда бўлади.

Текширишнинг шакллари ҳам бор. Биз икки хил шаклда текшираемиз: оғзаки ва ёзма шаклда. Оғзаки ва ёзма шакллар орқали лексикани, грамматикани, фо-нетикани, тинглаб тушунишни, гапиришни, ўқишни, ёзувни текшираемиз.

Текширишда ўқитувчи турли усулларни ишлатади. улар уч усулга бўлинади: 1) ялпи (фронтал) текшириш, 2) бир тил орқали — ўзбек ёки инглиз тили орқали текшириш, 3) икки тил — инглиз ва ўзбек тили орқали текшириш усуллари.

Кейинги пайтларда ўз-ўзини текшириш усуллари кенг қўлланилмоқца. Булар орқали ўқувчи, талабалар ўзлари уйда, синфда, синфдан ташқари вақтларда ўзла-рини текширадилар. Жавобни ёзма шаклда бериб, оғза-ки айтиб сўнг тўғри жавоб билан таққослаб ўзлари-нинг хато, камчиликларини топадилар, текширадилар. Ўз-ўзини турли хил техник воситалардан фойдаланиб текшириш ҳам кенг қўлланилмоқца. Бунинг учун машинали, машинасиз, дастурлаштирилган таълим (программированное обучение), тестлар ишлатилмоқца. Тест-ларда турли хил топшириқлар, вазифалар ёзма бажа-рилади. Ундаги ҳар бир топшириқ бир-бирига манти-қий боғлиқ, бир-бирининг давоми бўлади.

Инглиз тилини текширишнинг ўзига хос томонла-ри бор. У дарсда ҳар бир ўқувчи, талабани, қатнаши-шини таъминлашда, сўраши, текшириши, назорат қилишида ўз ифодасини топади.

Ўқувчи, талаба дарс давомида жавоб бериши, ишти-рок этиши керак, чунки ўқувчи, талабаларни синфдан ташқарида инглизча мулоқот қилишига она ва рус тил-ларидек муҳит мавжуд эмас. Шу сабабдан инглиз тили дарсларини охирида ўқувчи, талабанинг қатнашиши, жавоб бериши умумлаштирилиб, жамланиб, баллар ор-қали белгилаб борилади. Талабанинг дарсда қатнаши-ши, жавоб беришини ҳисобга олиб, олий ўқув юртларида инглиз тилини ўрганувчи талабаларни сони 10 тадан ошмайди, мактабларда, синфда ўқувчи кўп бўлса, 2 гуруҳга бўлиб ўқитилади. Ундан мақсад ҳамма ўқувчи дарсда қатнашсин, жавоб берсин, инглизча мулоқот қилсин. Ўқитувчи ҳам бунинг учун ҳаракат қилиши ва буни қисобга олиши зарур.

Текшириш меъёри

Ўрта мактабда, академик лицейларда, коллежлар-да, олий ўқув юртларда ўқувчи ва талабаларнинг би-лим, малака кўникмаси бўйича талаблар ишлаб чи-қилган.

Бу талаблар текширишнинг меъёридир. Улар давлат таълим стандартида, умумий ўрта таълим дастурлари-да¹ инглиз тилидан синфлар бўйича белгиланиб кўрса-тилган. Унда тил материаллари — лексика, граммати-ка, фонетика бўйича талаблар ёзилган.

Тил материалларини нутқ фаолиятининг зарур қис-ми деб ўрганиш, ўргатиш талаби қўйилади. Мана шу талаб ҳам текширишнинг мазмунини, меъёрини таш-кил қилади. Текширишда тил материалларини нутқда қўллай олиши, меъёри қўйилади. Нутқ фаолиятлари бўйича ҳам текширишнинг меъёри бор. Дастурда ҳар бир синф учун тинглаб тушуниш, гапириш (монолог, диалог), ўқиш, ёзувдан берилган талаблар уларнинг меъёридир.

Текшириш мезони, ўлчовининг натижасини қайд қилиш белгиланган баллар орқали бўлади.

Текшириш устида гап кетганда:!) ўқитиш жараёни билан бирлашиб кетган текшириш; 2) ўқитишдан аж-ралган текшириш кўзда тутилади. Биринчиси тайёрлов ва нутқ машқлари бажарилаётганда ишлатилса, ик-кинчиси эса фақат нутқ кўникмаларини текшириш учун қўлланилади.

Кўпинча дарс жараёнида яқка текширишда камчи-ликларни бартараф қилиш учун техник воситалар ёрдам беради.

Ўқувчи, талабаларнинг билимини текширишда бу-тун синф, гуруҳ, ўқувчи, талабаларига савол ташлаб алоҳида сўраб текшириш кенг қўлланилмоқда.

Бутун гуруҳга, синфга савол ташлаш орқали тек-шириш шу гуруҳни, синфнинг ўзлаштирганлик-ўзлаш-тирмаганлигини аниқлайди. Алоҳида сўраб текширган-

да материал чуқур текширилади, бундай сўрашни дарс бошида ҳам, янги материални тушунтириб мустаҳкам-лаганда ҳам ўтказиш мумкин. Бундай пайтда гуруҳни, синфни эсдан чиқармаслик зарур. Ўқувчи, талабаларни ўртоқдарига қараб жавоб бериши, улар эса тинглаб хатосини тузатишлари зарур.

Агар бирор ўқувчи, талаба тингламасдан ўтирса, жавоб берувчи билмаган нарсани ўқитувчи ва бошқа ўқувчи ёки талабадан сўрагани маъқул. Бундай сўраш, текшириш гуруҳдаги, синфдаги ўқувчи ёки талабага инглиз тилини ўргатиш ва қайтартириш мақсадини ҳам кўзда тутсин,

Текшириш бир хил бўлмасдан турлича бўлиши. *Ма-салан*, ўқувчи ёки талаба матнни ўқиса, иккинчиси мазмунини гапириб берса афзалроқ бўлади. Сўзларни айрим сўрамасдан, мумкин қадар нутқ фаолияти тур-ларида текшириш, сўраш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бир вақтни ўзида 3—4 та ўқувчи ёки талабадан сўраш, уларни текшириш мумкин. 2—3 та ўқувчи дос-када ёзма машқ, топшириқни бажарса, 1 таси оғзаки текширилади. Ўқитувчи, ўқувчи, талабаларни текширганда албат-та камчиликларни айтиши зарур. Бу эса келгусида юқори балл олиш учун камчиликларни бартараф қилишга ёр-дам беради.

Ҳар бир ўқитувчи текшириш меъёрларини билиши лозим. Лекин унга амалда эътибор бермаслик ўқувчи ва талабаларда норозиликлар келтириб чиқаради, фан-га қизиқишни, ўқитувчига бўлган хурматни пасайти-ради. Текшириш меъёри доимо бир хил бўлиши керак.

Ўқитувчи талабчан, аммо адолатли бўлиб, бални ўқувчи ва талабанинг ҳақиқий билимига яраша қўйи-ши зарур.

Текшириш, назорат қилишнинг рейтинг тизими

Таълим, тарбия жараёнини янада чуқурроқ текши-риш, назорат қилиш, унинг натижаларини тўғри, аниқ қайд қилиш, белгилаш учун рейтинг тизимидан фой-даланилади. У кундан-кунга ривожлантирилиб, тако-миллаштирилиб, шакллари, йўллари, усуллари, тизим-лари мукамал ишлаб чиқилмоқда. Рейтинг термини инглизча «rating» сўзидан олин-ган бўлиб, у ўзбек, рус тилларита рейтинг деб қабул қилинган. Rating ни ўзбекча таржимаси «баҳолашдир». Уни баҳолаш деб юритсак, рейтингни ўзига хос хусусиятлари сакланмай қолади, биз юритаётган баҳолаш тушунилади, ваҳоланки, рейтингни ўзига хос хусуси-ятлари мавжуд. Шунинг учун рейтинг деб тест сўзига ўхшатиб таржима қилинмай олинган.

Рейтинг текширишни, назорат қилишни ўзгача бир бошқа тизимидир. Рейтинг тизими чет элларда кенг қўлланилиб, у текшириш, назоратнинг натижасини аниқ, тўғри белгилаб беради.

Ҳозир бизда ҳам ўрта мактабларда лицей, коллеж, олий ўқув юртларда ундан фойдаланилмоқда. Бизда уни шароитга мослаштирилиб кенг ишлатилмоқда. Рейтинг тизимида ўқувчи, талабани ўқишдаги, таъ-лим олишдаги ҳар бир дарсда қатнашиши, жавоб бе-риши, дарсда ишлаши назоратга олиниб, натижалар белгиланган баллар орқали қайд қилинади.

Рейтинг тизими турли типдаги ўқув юртларида иш-лаб чиқилган.

Одатда рейтинг тизими 3 та назорат босқичидан иборат.

1-босқич. Жорий (кундалик) назорат.

2-босқич. Оралиқ (чегаравий) назорат.

3-босқич. Якуний назорат.

Назорат натижасини қайд қилиш мезони баллар орқали бўлади. Ҳар бир назорат босқичида назорат қилинадиган ишлар, вазифалар, топшириқлар белги-ланиб, уларга баллар тақсимланади. Баллар максимал ва саралаш балларига бўлинади.

Олий ўқув юртларидаги рейтинг тизимида макси-мал балл энг юқори балл бўлиб, у ўқилган маъруза, ўтилган семинарлар, дарслар соатини умумий сони бўйича белгиланади.

Агарда инглиз тилида 70 соат дарс ўтилса, шунга қараб, максимал балл 70 балл бўлади. Уни тўплаган талаба энг юқори кўрсаткичга эришган ҳисобланади. Максимал балл текшириш, назоратнинг 3та босқичи-га тақсимланади. Кейин улар жамланиб, умумий балл топилади.

Одатда биринчи, иккинчи назорат босқичларига мак-симал бални 70% ажратилади, учинчи босқич учун эса 30% қолдирилади. Албатта, учинчи босқичда ёзма иш ёздирилиб назорат қилинади. Ёзма ишга тестлар, турли хил топшириқлар берилади. Уларга ҳам балл қўйилади.

Талабанинг йиғган умумий бали максимал бални 56% дан 70% гачани ташкил қилса ўрта (3), 71% дан 85% гачасини ташкил қилса яхши (4), 86% дан 100% гачани ташкил қилса аъло (5) баҳолар қўйилади. 56% дан ками 2 баҳо ҳисобланади.

Юқоридагидек, 70 максимал бални 56% идан 70% гачаси 38,5балдан49гачабўлганбалларни, 71% идан 85% гачаси 49,70 балдан 59, 50 гача балларни, 86% идан 100% гачаси 60,20 балдан 70 гача балларни ташкил қилади.

Фан ўқитувчилари олдиндан максимал ва саралаш балларни 3, 4, 5 баҳолар балларини ҳисоблаб, аниқдаб олиши талабаларни улар билан таништириши лозим. Ўқитувчилар ҳар бир назорат бўйича талаба олган ба-лини дафтарига ёзиб боради, талабага айтади. Охирида балларни жамлаб, уларга баҳо қўйилади. Кейин талаба жавоб бериб балини, баҳосини кўтариши мумкин.

Ўрта мактабдаги рейтинг тизими ҳам ўзига хос ху-сусиятга эга.

У ердаги рейтинг тизимида ҳам ўқувчининг дарсга қатнашиши, жавоб бериши, топшириқларни бажариши текширилади, натижалар баллар орқали белгиланади.

Ўрта мактабларда ҳам назорат юқоридагидек 3 бос-қичга, максимал, саралаш ^балларига бўлинади. Баллар синф журнаliga ёзилади. Ўрта мактабда ҳам тўпланган балл максимал бални 56% тидан 70% гачани ташкил қилса, 3 (ўрта) баҳо 71% дан 85% гача тўпласа 4 (яхши) баҳо, 86% дан 100% гача тўпласа 5 (аъло) баҳо қўйи-лади. Мактаб рейтинг тизими кундан-кунга такомил-лаштирилиб ишлаб чиқилмоқца.

Рейтинг тизимининг фойдаси каттадир. Унда ўқув-чини, талабани ҳамма фаолияти назоратда бўлади.

Ҳозир олий ўқув юртларида талабаларнинг билим-лари олдингидек, имтиҳон қилинмай, тезда тўпланган баллар бўйича баҳолар аниқлаб қўйилмоқца.

Кундалик, чорак, йиллик имтиҳон, ёзма иш, тек-шириш натижалари журналга қайд қилинади. Ўқитувчи ўқувчиларнингдафтаринитекширибтуради, балл қўяди, уларни синф журнаliga қайд қилса, бу ўқувчиларда қизиқиш уйғотади, ўқувчилар дафтарни тоза тутишга, машкларни хатосиз бажаришга интиладилар. Ҳар бир аспект алоҳида балланади. Инглиз тили дарси жараёни ҳар бир ўқувчини дарсда иштирок этишини талаб қила-ди, бунга ялпи (фронтал) текшириш қўл келади, шу сабабдан ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобини тўплаб, дарс охирида балл қўйиш кўпроқ қўлланилади.

Инглиз тили ўқитишда текшириш, назорат, ўқув-чи, талабани рағбатлантирса, қизиқтирса, одил бўлса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқитувчи ўқувчи, талабани текширганда унинг жа-вобини албатта изоҳлаши, баҳолаши қатъий, адолат-ли, тўғри бўлиши,

ўқувчи, талабанинг шахсиятига сал-бий таъсир қилмаслиги лозим. Ўқитувчининг қатъий текшириши ўқувчи, талабаларда бошқача мазмунда ту-шунилмасин, талқин қилинмасин. Ўқитувчи бунга ҳар бир кўяётган балини изоҳлаши, тушунтириши натижа-сида эришади. Ўқувчи, талабаларда ўқитувчи жўрттага кўп сўраяпти, паст ёки ёмон балл қўйяпти каби фикр-лар, хулосалар бўлмаслиги лозим. Ҳар бир балл изоҳланса, тушунтирилса, исбот қилиб берилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Унинг тарбиявий таъсири кучаяди.

Ўқитувчи кўяётган паст бални ҳам ўқувчи, талаба-дан сабабини суриштириши лозим. Ҳар доим сабабини суриштирамай паст балл қўявериш, сабабини билиб унга ёрдам бермаслик ўқувчи, талабани балга, баҳога ло-қайд қарайдиган қилади. Ўқувчи, талабаларни инглиз тили фанидан, ўқитувчидан бездиради, кейинчалик бу фанга қизиқмайди, дарс тайёрламайди, дарсга кел-масликка ҳаракат қилади.

Агар ўқитувчи кам балл олган ўқувчи, талабадан сабабини дарсда ёки дарсдан кейин яқка суҳбатлашиш орқали билса, ёрдам берса, ўқувчи, талаба бу ўқитув-чидан хурсанд бўлиб унга, фанга хурмати ортади. Ўқитувчи балл қўйганда ҳар доим паст балл қўявер-маслиги, бир икки марта (рағбатлантириш учун) тайёрланишга вақт бериши зарур.

Ўқитувчи ўқувчи ва талабани паст балга жавоб бер-ганининг сабабини суриштирганда, натижаси маълум бўлади. Баъзида ўқувчи, талабани ўзи сабабчи бўлса, баъзиларда хатолар ўқувчи, талаба айбдор бўлмаган ҳолда келиб чиқади, унда ўқувчи, талабанинг қалбига қулоқ солиб, уларга ёрдам бериш зарур.

Объектив сабабларга ўқувчи, талабанинг ўзини дарс-ни тайёрламаслиги, дарслигининг йўқлиги, дафтар тай-ёр эмаслиги бўлса, субъектив сабабларга уни бетоб ёки ота-онасини бетоб бўлиши, уйда дарс тайёрлашга шароити бўлмаслиги, уйда кўпроқ меҳнат қилиш ка-билар мисол бўлади. Бундай пайтларда дарров паст балл қўймаслик, рағбатлантиришлик, кейинги дарсга тайёрлашга муддат бериш керак.

Ўқувчи, талабаларнинг хусусиятини, дарсга доим тайёрланишларини ҳисобга олиш ижобий натижа бер-са, баъзи пайтларда уларни рағбатлантириб балини юқорироқ ҳам қўйиш мумкин. Ўқитувчи ўзининг балл қўйиши билан ўқувчи ва талабаларни дарсдан, фандан бездирмасдан, балки қизиқтириши зарур.

Ўқитувчи юқоридаги фикрларни ҳисобга олса, улар-ни амалда қўлласа, текшириш тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Ўқув юртларда ўқувчи, талабаларнинг билим дара-жаси билан инглиз тилидан дарс берувчи ўқитувчи, инглиз тилини

ўрганаётган ўқувчи, талабалар, улар-нинг ота-оналари, маориф ходимлари, ўқув юрти маъ-мурияти қизиқади.

Инглиз тили ўқитувчиси ўзининг қўллаётган ме-тод, усул, йўллари, машқларни тўғрилигини билиш, ўқувчиларга, талабаларга қандай билим бераётганини, камчиликларини аниқдаши, текшириш натижаси ор-қали бўлади.

Инглиз тилини ўрганаётган, ўқиётган ўқувчи ва та-лабалар ўзларининг билимлари натижасини билишга қизиқадилар.

Ўқувчи ва талабаларнинг ота-оналари фарзандла-рининг билими билан қизиқадилар. Паст баҳо олса, дарс тайёрлашга ундайдилар, сабабини суриштиради-лар, уни йўқотишга ёрдам берадилар.

Метод бирлашма бошлиқлари, катта етакчи тажри-бали ўқитувчи, маориф ходимлари, директор, илмий бўлим мудирлари доим инглиз тили ўқитувчисини иши билан хабардор бўлишлари лозим. Инглиз тили ўқити-лиш даражаси, текшириш натижалари уларга бу фан-ни ўқитилишдан, ўқитувчини малака-кўникмасидан, ишидан ахборот беради. Натижалар орқали улар бу ўқитувчига ёрдам берадилар ёки илғор ўқитувчи бўлса, унинг методини бошқаларга оммалаштирадилар.

Ўқув юртларда инглиз тили ўқитишда шу томонлар бирга қизиқиб, текшириш натижасидан тўғри хулоса чиқариб иш тутсалар, инглиз тили ўқитиш кўнгилда-гидек, дастур талабига амал қилинган ҳолда, умумтаъ-лим, тарбиявий, амалий, ривожлантирувчи йўналиш-да бўлади, мақсадлар амалга ошади.

Юқорида айтилганларни чизма (схема)га қўйидаги-ча тушириш мумкин.

Текшириш учун савол ва топшириқлар.

2.Билим, малака, кўникмаларни текшириш зарурми? Сабабини айтинг.

3.Текширишнинг қандай хусусиятлари бор?

4.Текшириш объектларини тушунтиринг.

5.Текширишнинг қандай воситаси, шакли, турлари бор? Қайси бири энг кўп қўлланилади? Сиз қайси бирини афзал кўрасиз?

6.Текширишдан сўнг натижани қайд қилиш сабабини тушунти-ринг.

7.Натижаларни изоҳлаш зарурми? Сабабини айтинг.

8.Уқувчи, талаба билмаса, доим паст балл қўйиш керакми? Ёки баъзи пайтларда бални ошириб қўйиш фойда берадими? Сабабини тушунтиринг.

9.Текширишнинг натижаси билан кимлар ва нега қизиқади? Сабабини тушунтиринг.

10.Текширишнинг ижобий ва салбий томонлари, ҳозирги давр текшириш хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.

10. Рейтинг тизими ҳақида тушинча беринг.

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Ўқув юртларда инглиз тилини ўқитиш жараёнини ташкил қилиш ва уни амалга ошириш зарур. Уни тўғри ташкил қила билиш олдимизга қўйган мақсад, вази-фани ҳал қилишда ёрдам беради. Буни амалга ошириш ўқитувчининг билимига, малака, кўникма, маҳорати-га, шароитига, воситаларни борлигига, уларни яхши билиши билан боғлиқдир. Дастур талабини бажаришда ҳам ўқитиш жараёнини тўғри ташкил этиш етакчи омилдир.

Инглиз тили ўқитиш жараёнини ташкил қилиш 2 хил курс орқали амалга оширилади:

5. Мажбурий курс.

6. Мажбурий бўлмаган курс.

1-§. МАКТАБЛАРДА ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МАЖБУРИЙ КУРСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Ҳозирги пайтда мажбурий курс 5—6—7—8—9-синф-ларда инглиз тилидан дарслар ташкил қилиш орқали амалга оширилади, дарс соатлари дастурда белгилан-ган соатларга асосланади.

Синфда ўқувчилар сони кўп бўлса, 2га бўлиб ўқити-лади. Мажбурий курс икки босқич орқали амалга оши-рилади.

1-босқич: 5—6-синфлар

2-босқич 7—8—9-синфлар

Босқичларга бўлишда:

2) Ҳ,ар бир босқичнинг хусусияти;

3) Ўқувчиларнинг ёши, психологик хусусиятлари;

4) Ўқувчиларнинг ишлаш фаолиятлари;

5) Нутқ фаолияти механизмларини шаклланиши;

6) Ҳар бир босқичда ишлатиладиган метод, усул-лар ҳисобга олинган.

Инглиз тили мажбурий курсини ташкил қилиш жа-раёни қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) тил материалларини ўзлаштириш, яъни ёдга сақ-лаш;

2) малака, кўникмаларни ҳосил қилиш;

Ўқувчи ўрганиш жараёнида:

1) материални қабул қилади, тушунади:

2) ёдда сақлашга ҳаракат қилади;

3) маълумот алмашиш (коммуникация) учун мате-риални оғзаки, ёзма қўллай олишга ўрганади.

Уқитувчи эса:

1) тил материални устида ишлайди, яъни: а) ма-териални такдим қилади; б) янги ўтилган материални ўқувчилар тушунганликларини гувоҳи бўлади;

2) малака-кўникмаларни ҳосил қилади.

3) ўқувчиларнинг талаффуздан, грамматикадан ва лексикадан, оғзаки нутқдан, ўқишдан, ёзувдан бўлган билимлари ва малака-кўникмаларини текширади.

ЎРТА УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДАГИ 2 ТА БОСҚИЧНИ АЛОҲИДААЛОҲИДА КЎРИБ ЧИҚАМИЗ.

Биринчи босқич (5—6-синфлар)

Биринчи босқич бошланғич босқич деб ҳам юритилади.

Бошланғич босқичда инглиз тилини ўқитиш масала-ласи анча чуқур ишлаб чиқилган, методик адабиётлар-да ёритилган. 1988 йилда нашрдан чиққан Г. В. Рогова, И. Н. Верешагинанинг «Методика обучения английско-му язмку на начальном этапе средней школн» қўллан-маси бунинг далилидир. 5—6-синфларда инглиз тилига асос солинади. Бу синфларда билим, малака кўникма-лар шаклланади, тилга қизиқиш уйғотилади. Ўқувчиларда давом этмаган хотира, ўйин ўйнашга қизиқиш етакчилик қилади, янги тил уларни чарчатмайди, уни қизиқиб ўрганадилар, 5—6-синф ўқувчиларида тақлид қилиш, тинглаганни тезда қабул қилиш, ёдда сақлаш кучлидир.

Ўқитувчи инглиз тили ўргатишда бу хусусиятларни ҳисобга олиши зарурдир.

Бошланғич босқичда инглиз тили ўқитишда 3 та масала мавжуд:

1. Нутқ фаолияти турларини ўргатиш нисбати. У маълум бир нутқ фаолиятининг турини ўргатишга кўп вақт ажратиш, аҳамият бериш, ундан кўп материал беришни кўзда тутати.

2. Нутқ фаолияти турларини ўргатишнинг кетма-кетлиги. У маълум бир нутқ фаолиятининг турини ол-дин ёки кейин ўргатишни кўзда тутати.

3. Ҳамма нутқ фаолияти турларини бир вақтнинг ўзида ўргатиш зарур ёки зарурмаслиги.

Юқорида 3 та масалалар бўйича бахслашиш нати-жасида бошланғич босқичда инглиз тилини ўргатиш-нинг 3 та тизими: оғзаки илгарилаш тамойили, оғзаки кириш курси, ўқиш орқали инглиз тилини ўргатиш ишлаб чиқилган. Уларни кўриб чиқамиз.

Оғзаки илгарилаш тамойили орқали инглиз тилини ўргатиши.

Оғзаки илгарилаш тамойили орқали инглиз тилини ўргатишни яна нутқ фаолияти турларини ёнма-ён (па-раллел) ўргатиш ҳам дейилади.

Бунда:

1) Нутқ фаолияти турларини ўргатиш бироз олдин бўлади;

2) Оғзаки илгарилаш бўлади, яъни материал ол-дин оғзаки

ўргатилади, сўнг ўқиш бўлади, ёзилади, яъни тилни оғзаки ўргатиш 2—3 соат илгарилайди.

3) Ўқувчилар инглиз тилини ўқитувчидан кейин оғзаки нутққа қайтариш, тақлид қилиш орқали ўрга-надилар.

Бу курс орқали инглиз тили ўргатилганда она ти-лидан зарурият туғилганда, кўрғазмалардан, айниқса, расмлардан кенг фойдаланиш кўзда тутилади.

Оғзаки илгарилаш тамойили асосида рус мактабла-рининг 5—10-синфлари учун Гарри Уайзер таҳрири остида дарсликлар қўлланилди, ҳозир қўлланилмайди.

Ўзбек мактабларининг ҳамма синфлари учун инг-лиз тили дарсликлари шу тамойил асосида ёзилган, қўлланилмоқда. Ҳозир улар қайтадан, янгитдан ёзил-моқца, ишлаб чиқилмоқда.

Оғзаки кириш курси орқали инглиз тилини ўргатиш

Оғзаки кириш курси орқали инглиз тилини ўрга-тиш яна у нутқ фаолияти турларини кетма-кет ўрга-тиш орқали инглиз тилини ўргатиш деб ҳам юритила-ди. Бунда:

1. Нутқ фаолиятлари кетма-кет ўргатилади, олдин оғзаки нутқ сўнг ўқиш, ёзув ўргатилади.

2. Тил материаллари маълум муддатгача олдин оғза-ки нутқда ўргатилади.

3. Тил материаллари олдин оғзаки равишда нутққа шакллантирилиб ўргатилмагунча, мустаҳкамланмагун-ча ўқиш, ёзув ўргатилмайди.

Инглиз тилини оғзаки нутққа ўргатиш муддати дарс-лик муаллифлари томонидан белгиланади. У муддат 6 ёки 8 ҳафтагача, яъни бир чораккача давом этиши мумкин.

Инглиз тили материалларини олдин оғзаки нутққа узоқ муддатда ўргатиш она тилини кам қўллаш, тақ-лид қилиш, ўқувчиларни гуруҳ-гуруҳга бўлиб ишла-тиш, кўрғазмали қуролларни кенг қўллаш асосида олиб борилади.

Оғзаки кириш курси орқали рус мактабларининг 5—11-синфлари учун инглиз тили дарсликлари А. П. Старков таҳрири остида ёзилган, нашр қилинган, ҳозир ҳам қўлланилмоқда, ўзбек мактаблари учун бу курс асосида дарсликлар яратилмаган.

Ўқиш орқали инглиз тилини ўргатиш

Ўқиш орқали бошланғич босқичда инглиз тилини ўргатишни инглиз методисти Майкл Уэст ишлаб чиқ-қан. У Ҳиидистонда яшаб, Дехлида ишлаб, ҳинд бола-ларига инглиз тилини ўқиш орқали ўргатган. Натижада у ўз методини яратган ва амадда қўллаб кўрсатган. Ўқиш орқали ўргатиш бўйича дарсликлар, қўлланмалар ёз-ган, ишлатиб кўрсатган. Унинг дарсликлари бизда

нашр қилинмаган. Ўқиш орқали инглиз тилини ўргатиш биз-да қўлланилмайди.

* * *

Оғзаки кириш курси тарафдорлари ўқувчилар чет тили материалларини маълум муддат ичида оғзаки нутқ-да мустаҳкам ўрганиб олганларидан кейин ўқиш, ёзув-ни ўргатиш осонлашади, дейдилар.

Уларнинг фикрича, оғзаки нутқни мустаҳкам эгал-ламай, бошқа нутқ фаолиятларига тезда ўтиш ўқувчи-ларни чалкаштиради, ўрганишга ҳалақит беради.

Оғзаки илгарилаш тамойили тарафдорларини фик-рича, инглизча нутқ фаолиятларини оғзаки нутқца ўргатиб, тезда ўқиш, ёзувда, амалда қўллатиш, нутқ фао-лиятини малака, кўникмаларини мустаҳкамлайди, узоқ муддат фақатгина оғзаки ўрганганда эса ўқувчилар тил материалларни эсан чиқаради.

Оғзаки нутқни ўргатишда имо-ишора, ундаш, буй-рук, таклиф, илтимосни бажаришлар, тасвирлашлар, расмлар кенг қўлланилади.

Лексика оғзаки ўргатилади, ўқувчилар биринчи ўқитувчи талаффузига тақлид қиладилар, ўқимайди-лар, грамматик материал лексик йўл билан ўргатилади. 5—6-синфларда кейинги синфлар учун асос соли-нади.

Бошланғич босқичда инглиз тилини ўргатишда қўлланиладиган иш шакллари турлича бўлади.

Ўқитувчи дарсга тайёрланаётганда ўқув материали-ни, она тили ва рус тили тажрибасини ҳисобга олиб, дарс режаларини тузиши мақсадга мувофиқдир.

Дастур талаби бўйича бу синфларда оғзаки нутқ ва ўқишни, ёзувни ўргатиш мақсад ва воситадир, нати-жада оғзаки нутқ илгарилайди.

Иккинчи босқич (7—8—9-синфлар)

Иккинчи босқични ўзига хос хусусиятлари бор. 7— 8—9-синфларда оғзаки нутқни мақсад қилиб ўргатиш, ўрганиш такомиллашади. Нутқ фаолиятлари 7—8-синф-ларда оғзаки нутқ (тинглаш, гапириш) ва ўқиш, ёзув кетма-кетлигида ўргатилади. 7—8-синф ўқувчилари ўзла-ри мустақил тушунишга интиладилар. Давом этган хо-тира ривожлана бошлайди, билимга қизиқиш ортади, баъзан 8-синфларга келиб қизиқиш йўқола боради. Ўқитувчи бунинг олдини олиши керак.

Нутқ фаолиятининг мазмуни, ҳажми кенгайди, мус-тақил ишлар бажартирилади, айниқса, 8-синфда ўзи-ни бошқариш қобилиятлари ривожлана бошланади.

Янги дастур талаби бўйича ўқувчилар 8-синфда тил материалларини ўқиш орқали ўрганиб сўнг оғзаки нутқ-да амалда қўллайдилар.

Инглизча ўқишнинг ўрни ўсади, синфда овоз чи-қармай ўқиш, уйда якка (8—9-синфда) ўқиш, луғат-сиз ўқиш турлари қўлланилади, рўзнома, ойнома ма-қолалари ўқитилади.

Бу босқичда танишиш, синчиклаб ўқиш турлари қўлланилади.

Матндаги баъзи нотаниш сўзларнинг маъносини ўқувчилар ўзлари фаҳмлаб, матн (контекст)дан тушу-нишга ўрганадилар.

7—8—9-синф ўқувчиларидан нутқ мавзуси бўйича инглизча гапира олишлари, тинглаган нутқ, ўқилган матн мазмунини сўзлаб бера олишлари, инглизча хат ёза олишлари талаб қилинади.

8-синфдан бошлаб нутқ, матн мазмунига ўзлари-нинг мустақил фикрларини билдиришни ўргана бош-лайдилар. 7-синфда оғзаки илгарилаш 1 соатни ташкил қилади.

Монологик нутқ 7-синфда 9 та жумладан, 8-синф-да 8—10 жумладан кам бўлмаслиги зарур. Диологик нутқ бўйича 7—8 синф ўқувчилари 4—5 та луқмалар-дан иборат бўлган диалоглар тузишади.

Тинглаб тушуниш ҳам мураккаблашади, тайёрлан-маган нутққа ўргатилади. 9-синфда лексикани ўқиш орқали ўрганиш давом этади, лексика пассив ўргани-лади. Бу босқичда техник воситаларни кенг қўллаш мақсадга мувофиқир, чунки ўқувчиларни ёши шуни талаб қилади.

Икки тилли луғат, қўшимча адабиётлар, рўзнома мақолалари устида ишлаш, 8-синфдан бошлаб ўргати-лади. 9-синф ўқувчилари нутқ, матн мазмуни бўйича ўзларининг мустақил фикрларини айтишга ўргатила-ди. ◦

Ўқувчиларни инглиз тилини ўрганишга қизиқиши-ни пасайтирмаслик учун техник воситалардан кенг фой-даланиш маъқулроқир.

Техник воситалар орқали ўқувчиларни ёшига, би-лимига, тушунчасига мос инглизча диафильмлар, фильмлар, слайдлар кўрсатиш, уларнинг мазмунини гапиртириш, инглизча ашулалар эшиттириш мумкин.

Ўқувчиларга мос келадиган, кам вақт оладиган 10 минутлик махсус инглизча диафильмлар, фильмлар, ашулалар ёзилган пластинкалар ҳозир чиқариляпти. Улар мактаб, туман, вилоят техник воситалари кабинетла-рида бор. Ҳар бир инглиз тили ўқитувчиси уларни олиб ўқувчиларга кўрсатиши, сўнг қайтариб топшириши мумкин.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Ўрта мактабда инглиз тили ўқитиш қандай курелар орқали амалга оширилади?

2.Мажбурий курсни нечта босқичлар ва қандай шакл орқали амалга оширамиз?

3.Биринчи босқичда инглиз тили ўргатишнинг хусусиятлари нималардан иборат ва у қандай амалга оширилади? Сиз қайси бири-ни афзал кўрасиз? Улар ҳақида сўзланг.

4.Иккинчи босқичда инглиз тили ўргатиш ҳақида сўзланг.

5.Босқичларда инглиз тили ўргатишда мазмун, иш шакллари гурлари, машқдарни гурлича бўлишлигининг сабаби, хусусиятлари ҳақида сўзланг.

6.Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларида инглиз тили ўргатиш қандай ташкил қилинади?

1. Инглиз тили ўқитишни режасиштириш

Инглиз тилини муваффақиятли ўқитиш бир неча омилларга боғлиқ. Улардан энг муҳими режалаштириш-дир. Режалаштиришсиз таълим-тарбия бериш қийин, у таълим-тарбия беришида муҳим ўрин тутди. Ўқитув-чининг дарси муваффақиятли чиқиши уни тўғри режа-лаштиришга, фанини билишга, малака-кўникмасига боғлиқдир.

Сифатли таълим беришга, тўғри режалаштиришга метод, усулларни, тил материалларини, кўшимча ма-териалларни танлаш ҳамда уларни оғзаки нутқ, мала-ка-кўникмаларини шакллантириш ва ўстириш учун тўғри тақсимлаш каби омиллар таъсир қилади[^]

Ҳозирда режалаштириш тизими мавжуд. Ўқитувчи бутун ўқув йилини, ҳар бир мавзу, дарс соатларини режалаштириши керак. Режалаштириш инглиз тили дас-тури, дарсликлар, ўқитувчи китобларининг тамойил-лари, талабларига риоя қилган ҳолда амалга оширилади.

Ҳар бир инглиз тили ўқитувчиси уларнинг талабларига бўйсунушга мажбур.

Урта мактабда режалаштириш тизимини муддати, мазмуни бўйича турларга бўлиш мумкин. Муддат бўйи-ча режалар 4 турга бўлинади:

1. Бир ўқув йили ёки 4 чораклик;
2. Ярим ўқув йили учун ёки 2 чораклик;

ни ўргатишда ўзбек тили грамматикасини билиш ҳам муҳим ўрин тутади, ўқитувчи буни ҳисобга олиши, эсга тушириши лозим. Сўнг ўқитувчи дарсда маълум вақт ажратиб ёки вазифа қилиб бериб, олдиндан бел-гиланган тестларни ечишга, тестларни осон, қийинлигига қараб 30—50 тагача тестни ечиш, таҳлил қилиш вазифасини бериши мумкин.

Д. БОСҚИЧ. ТЕСТЛАРНИ ЕЧИШ, ЕЧИЛГАН ТЕСТЛАР-НИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Бу босқич ўқувчилар тестни ечганларидан сўнг ўтка-зилади.

Ўқувчилар дафтарларга, тестларнинг жавобларини куйидагича ёзсалар маъқул бўлади:

1997 й. № 9 Ахборотнома.

1-а 2-в

3-с деб қайд қилишлари, жавобнинг мослик, мос-эмаслигини тушунтириб беришга тайёр бўлишлари ло-зим. Кўп холларда ахборотнома-лардаги тестлар қалам, ручка билан чизиб белгиланади, бу эса кейинчалик ўзгаларга бу тестларни ечишга ўргатишда фойдаланиш мумкин бўлмай қоляпти.

Ўқувчи жавобини айтганда, иккиланмаслиги, ечол-маган бўлса рўй-рост айтиши маъкулдир. Унда ўқитув-чи тушунтириб беради.

Ўқитувчи ўқувчилар билан ҳамма берилган тестларнинг жавобларини мос эмаслигини таҳлил қилиши, исботлаши лозим. Ўқитувчи кўп тестларнинг жавобини айтиш, топ-тириш ўрнига, тест жавобларининг мос келиши, кел-маслиги сабабларини аниқлатса, исботлатса, бу ўқув-чиларга фойдалидир. Кўпинча тестнинг мосини топ, айтганинг а) нотўғри, в) тўғри, кейингисини топ деб тестларни ечтириш ҳоллари учрайди. Бу ўқувчилар-ни мустақил ечишга ўргатмайди.

Биз юқоридагидек, тестларни ечиш методик тизи-мини ташкил қилолсак ўқувчилар, абитуриентлар улар-ни тўғри ечишни ўрганадилар.

264

ни ўргатишда ўзбек тили грамматикасини билиш ҳам муҳим ўрин тутуди, ўқитувчи буни ҳисобга олиши, эсга тушириши лозим. Сўнг ўқитувчи дарсда маълум вақт ажратиб ёки вазифа қилиб бериб, олдиндан бел-гиланган тестларни ечишга, тестларни осон, қийин-лигига қараб 30—50 тагача тестни ечиш, таҳлил қилиш вазифасини бериши мумкин.

Д. БОСҚИЧ. ТЕСТЛАРНИ ЕЧИШ, ЕЧИЛГАН ТЕСТЛАР-НИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Бу босқич ўқувчилар тестни ечганларидан сўнг ўтка-зилади. Ўқувчилар дафтарларга, тестларнинг жавобла-рини қуйидагича ёзсалар маъкул бўлади:

1997 й. № 9 Ахборотнома.

1-а

2-в

3-с деб қайд қилишлари, жавобнинг мослик, мос-эмаслигини тушунтириб беришга тайёр бўлишлари ло-зим. Кўп холларда ахборотномалардаги тестлар қалам, ручка билан чизиб белгиланади, бу эса кейинчалик ўзгаларга бу тестларни ечишга ўргатишда фойдаланиш мумкин бўлмай қоляпти.

Ўқувчи жавобини айтганда, иккиланмаслиги, ечол-маган бўлса рўй-рост айтиши маъқулдир. Унда ўқитув-чи тушунтириб беради. Ўқитувчи ўқувчилар билан ҳамма берилган тестларнинг жавобларини мос эмаслигини таҳлил қилиши, исботлаши лозим.

Ўқитувчи кўп тестларнинг жавобини айтиш, топ-тириш ўрнига, тест жавобларининг мос келиши, кел-маслиги сабабларини аниқлатса, исботлатса, бу ўқув-чиларга фойдалидир. Кўпинча тестнинг мосини топ, айтганинг а) нотўғри, в) тўғри, кейингисини топ деб тестларни ечтириш холлари учрайди. Бу ўқувчилар-ни мустақил ечишга ўргатмайди.

Биз юқоридагидек, тестларни ечиш методик тизи-мини ташкил қилолсак ўқувчилар, абитуриентлар улар-ни тўғри ечишни ўрганадилар.

қолади. Биз бу фикрга қўшиламыз, лекин мундарежани ўзи афнан бундай режа ўрнини боса олмайди. Уларга тақвим-мавзуий режа тусини беришда дарсинг асосий, қўшимча вазифаларини, мақсадларини жиҳозини, дарс ўтиш вақти (муддати) бўлимларини қўшиш керак.

2.Инглиз тили дарси

Инглиз тили дарси мажбурий курсини амалга ошириш шакли бўлиб, у 45 минут давом этади. У ўзининг хусусиятлари билан ажралиб туради. Дарсда:

5. аниқ бир мақсад, вазифага эришишни кўзда тутилиши;

6. унинг хар бир босқичлари учун топшириқлар белгиланиши;

7. ўқиладиган, бажариладиган машқларнинг чегараланиши;

8. амалий, таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлар амалга оширилиши;

9. нутқни ўргатиш, ривожлантириш, коммуникатив йўналишда бўлишлиги;

10. хар бир босқич бир-бирини тўлдириши;

Инглиз тили дарсининг хусусиятлари бор. Улар:

7.инглиз тили дарсининг вазифаси ва мазмуни асосини нутқ фаоллиги, нутққа ўргатиш орқали ташкил қилиши;

8. инглиз тили дарсининг аралаш бўлиши, яъни талаффузни, грамматик ва лексикани ўргатиш билан бирга ёки лексика билан

бирга ўқишни ёки гапиришни ўргатиш орқали аралаш олиб борилиши;

9.кўрғазмали қуроллар ҳамда техник воситаларда кенг фойдаланиши;

10.ўқитувчининг нутқикўрғазмалик ўрнини босиш воситасини ўйнаши билан ажралиб туради.

Кундалик дарс режасининг мазмуни дарсда шаклландиган ва ривожлантириладиган малака-кўникмаларга, ўргатиладиган тил материалларига қараб ўзгаради. Унда ҳар бир қилинадиган иш методик, мантиқий кетма-кетликда, бир-бирини тўлдирадиган қилиб тузилади. Ўқитувчи буларни ҳисобга олиши зарур. Инглиз тили дарсини ўқитувчи 2 хил ташкил қилиши мумкин:

11.Ўқитувчи дарсни олиб бориши, Янги материални баён қилиши, ўқувчилар тинглаб, ўқитувчи айтганини бадариб боришлари мумкин.

12. Ўқувчилар ўзлари мустақил ўқитувчи раҳбарлигида ва ёрдамида материални, нутқни ўрганишлари мумкин.

Методистлар инглиз тили дарси жараёнини 3 босқичга бўлишади:

1-босқич	2-босқич	3-босқич
Янги материални тушунтириш, ўзлаштириш, мустаҳкамлаш.	Материални тўла эгалланганликни, ўзлаштирганликни текшириш.	Мавзу бўйича хулоса қилиш, тизимлаштириш.

Инглиз тили дарс тизими ва турлари

Инглиз тили дарсининг тизими ва турлари мавжуд. Дарс тизими деганда бир Аниқ белгиланган мавзу (матн) асосида нутқ кўникмалари ҳосил қилувчи дарслар йеғиндиси тушунилади. В.С. Цетлин чет тили дарсларини 3 тизимга бўлади:

5.Оғзаки нутқ малакаларини ривожлантиришга қаратилган дарслар тизими;

6.Матнни ўқиш, тушуниш малакаларини ривожлантиришга қаратилган дарслар тизими;

7. Оғзаки нутқ, ўқиш малакаларини ривожлантиришга қаратилган дарслар тизими.

Чет тили ўқув машғулоти нутқ фаолияти машғулоти турларини, метод, усулларини ўз ичига олади. Бу йерда ўқув машғулоти дейилганда дарс тушунилади. Ўқитиш тизимининг асоси ўқув машғулоти дидир.

Машғулотлар тизими ўқув вазифаларини хал қилишга қаратилган бўлиб, уларнинг йиғиндиси шу предметни ўргатиш масадини ташкил қилади. Методик адабиётларда бир мавзу асосида бирлаштирилган дарслар турлари йиғинди (серия)сига дарс тизими дейилади. Бунда аниқ бир белгиланган мавзу, матн бўйича нутқ малака-кўникмаларини шакллантириш, ривожлантиришни кўзда тутган дарс йиғиндиси тушунилади. Ҳар бир дарс тури бир-бирига мантииқий, мазмун, методик томондан боғлиқ бўлади, улар бир-бирни тўлди-

риши лозим. Бунда ҳар бир мавз учун умумий масад, вазифа белгиланади.

Дарс тизимини дарс типларига ажратиш мумкин. Одатда дарс типлари 2га ажратилади:

10. Нутқ малакаларини ҳосил қилувчи дарс типлари;

11. Аралаш типлар.

1-типа: а) матнни ўқиб тушуниш ва ўқишни ўргатиш дарси;

б) диологик нутқни ўргатиш дарси;

в) тинглаб тушунишни ўргатиш дарситурлари кабилар мисол бўла олади.

Аралаш дарс типига эса:

а) Янги нутқ намунасини ўргатиш ва оғзаки нутқни ривожлантириш дарси;

б) Янги лексикани ўргатиш ва оғзаки нутқни ривожлантириш дарс турлари кабилар мисол бўла олади.

В.А. Бухбиндер чет тили дарсларини коммуникаив йўналишига қараб 2 типга бўлиб, уларнинг дидактик моделларини тузиб чиқди. У биринчи типни соф нутқ дарслари, иккинчи типни эса аралаш нутқ дарс типлари деб атади.

Соф нутқ дарслари асосан нутқни ўргатишга қаратилса, аралаш дарс эсанутқни ўргатишдан ташқари тил материалларини ўргатиш, ўзлаштириш, мустақкамлашни ўз ичига олади. У икала

типларни дарс турларига ажратиб, уларни ўзгармайдиган, ўзгарувчан қисмларини аниқлаб кўрсатади.

Ўзгармайдиган қисмларга: 1) дарснинг бошланиши; 2) нутқ қисми; 3) дарснинг якуни, баҳолашни киргизади.

Ўзгарувчан қисмларга: 1) материални киритиш фрагментлари;
2) тил материалларини ўзлаштириш, мустаҳкамлашни киритади.

В.А. Бухбиндер аралаш дарс типларини 13 турга, соф нутқ дарсларини 15 турга бўлади. У 28 та дарс моделини аниқлаб, чет тили дарсларининг 28 та турини кўрсатади.

Аралаш нутқ дарс типлари қуйидагиларга бўлинади:

3. тақлид қилиш методи билан фонетик материални тушунтириш ва оғзаки нутқни ўстириш;

4. таҳлил-тақлид қилиш методи билан фонетик материални тушунтириш ва оғзаки нутқни ўстириш;

5. лексикани нутқ намуналарида таништириш, мустаҳкамлаш;

6. лексикани тушунтириш, ва оғзаки нутқни ўргатиш;

7. лексикани тушунтириш ва ўқишни ўргатиш;

8. оғзаки нутқда лексикани фаоллаштириш;

9. грамматикани нутқ намуналарида таништириш ва мустаҳкамлаш;

10. грамматикани тушунтириш ва оғзаки нутқни ўргатиш;

11. грамматикани тушунтириш ва ўқишни ўргатиш;

12. оғзаки нутқда грамматикани фаоллаштириш;

13. хуснихатни (каллиграфия) ва ёзма нутқни ўргатиш;

14. имло (орфография)ни тушунтириш ва ёзувни ўргатиш;

15. ўқилиш қоидаларини тушунтириш ва ўқишни ўргатиш;

Соф нутқ дарс типининг турлари:

16. нутқ намуналари ёрдамида диологик нутқни ўргатиш;

17. муҳокама йўли билан диологик нутқни ўргатиш;

18. драмлаштириш асосида диологик нутқни ўргатиш;

19. нутқ вазияти ёрдамида диологик нутқни ўргатиш;

20. нутқ намуналари ёрдамида монологик нутқни ўргатиш;

21. гапириб бериш орқали диологик нутқни ўргатиш;

22. ҳикоя орқали монологик нутқни ўргатиш;

23. тасвирлаш орқали монологик нутқни ўргатиш;

24. монологик нутқни, тинглаб тушунишни ўргатиш;

25. диологик нутқни, тинглаб тушунишни ўргатиш;

- 26.оғзаки нутқни илгарилаш шароитида синтетик ўқишни ўргатиш;
27.таҳлил қилиш орқали ўқишни ўргатиш;
28.синтетик ўқишни ўргатиш;

- 29.танишиш учун синтетик нутқни ўргатиш;
30.ёзма нутқни ўргатиш. *1 (230-бет)

***Бир саотлик англиз тили дарсининг тузулиши
конспекти***

Конспектни она тилида тузиш талаб қилинади, лекин сўзлар, мавзулар англизча бўлади.

Инглиз тили дарсининг хусусияти унинг нутқ йўналишида бўлишидир. Инглиз тили дарси амалий, умумтаълим, тарбиявий, ривожлантирувчи, ўқитиш мақсадларини мустақил, ижодий ишлаш фаоллигини амалга оширишга қаратилиши лозим. Инглиз тили дарси таълим бераётганлар ва таълим олаётганлар фаолиятидир.

Ҳозирги даврда англиз тили дарсига дидактик томондан ёндошилиб, уни дидактик тизим деб қаралади.

Дарс умумдидактик, методик тамоиллар асосида ташкил қилинади, олиб борилади.

Ҳозир англиз тили дарси: 1) англиз тилидан таълим бериш; 2) англиз тилини амалда қўллаш; 3) ўқувчи, талабаларни ривожлантириш; 4)тарбиялашни кўзда тутди.

Баъзилар чет тили дарсининг 1) мақсад, вазифа; 2) мазмун; 3) ташкилий, асосий методик; 4) тузулиш қисмларга бўладилар. Унда вазифа қисмлари етакчидир. Шу сабабли қолган қисмлар бунга бўйсунди. Мазмун қисми мақсадни амалга оширишни кўзда тутди. Дарсни ташкилий методик қисми мақсад, мазмун қисмини ўз ичига олади ва уларнинг талабларига бўйсунди. Ҳар бир қисм махсус хусусият, талабга эга.

С. Ф. Шатилов дарсининг асосий қисмига қуйидагиларни киритади:

- 1) ташкилий қисм;
- 2) янги материални киритиш;

- 3) уларни машқ қилдириш, кўникмани шакллантириш, уларни текшириш;
- 4) оғзаки нутқ, ўқиш, ёзув малакаларини ривожлантириш ва уларни текшириш;
- 5) уйга вазифа бериш.

В. А. Бухбиндер «Основные типы уроков иностранных языков и их дидактико-методические модели». В книге тезисы, доклады конференции в Баку, 1975 год.

Бизнинг фикримизча, дарс жараёнини 3 та босқичга бўлиш мумкин:

5. Дарснинг бошланғич босқичи;
6. Дарснинг асосий босқичи;
7. Дарснинг якуний ёки охириги босқичи.

Дарснинг бошланғич босқичини: саломлашиш ёки ташкилий жараён (Organization moment), 2) фонетик машғулот (Phone drill), 3) оғзаки нутқ машғулот (Oral drill)га бўлиш мумкин. Бу 3та қисм инглиз тили дарсини ташкил қилишга, инглизча муҳит яратишга хизмат қилади.

Дарснинг асосий босқичида эса янги тил материаллари ўргатилади, тинлаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув малакалари шакллантирилади, ҳосил қилинади, ривожлантирилади.

Ўзлаштириш, мустаҳкамлаш учун турлича машқлар бажарилади.

Албатта уларни ўргатиш метод, усуллари аниқланиб, амалга ошириш дарс режасида ишлаб чиқилади.

Дарс якунида, охириги босқичида: 1) дарсга яқун ясалади, 2) ўқувчиларни жавоби изоҳланиб баҳоланади, 3) уй вазифаси берилади

Бир соатлик инглиз тили дарсининг мавзусини (the theme), дарснинг асосий ва қўшимча вазифасини (The main, additional task), дарснинг жиҳози (the equipment), дарснинг тарбиявий томонини (The educational moment), қўлланиладиган, синфда инглизча ишлатиладиган ибораларни (class expressions) ҳамда юқоридаги 3та босқичини ўз ичига олади.

Унинг кўриниши қуйидагича:

Инглиз тилида бир соатлик дарс режаси:

I. Дарснинг мавзуси. The theme of the lesson.

II. Дарснинг асосий вазифаси: The main task of the lesson.

III. Дарснинг қўшимча вазифаси. The additional task of the lesson.

IV. Дарснинг жиҳози. The equipment of the lesson.

V. Дарснинг тарбиявий моменти: The educational moment.

VI. Дарсда қўлланиладиган иборалар. Class expressions.

Асосий вазифаларда нутқ фаолияти турлари бўйича, қўшимча вазифада тил материаллари бўйича белгиланади.

Кўпинча дарснинг асосий ва қўшимча вазифаларини бирлаштириб дарсни мақсади деб ҳам аталади.

The procedure of the lesson. Дарснинг бориши.

I. – Дарснинг бошланғич қисми. The beginning of the lesson.

1) саломлашиш ёки ташкилий жараён: Greeting or organization moment.

2) Фонетик машғулот: Phone drill.

3) Оғзаки нутқ машғулот: Oral drill.

I. Дарснинг асосий босқичи. The main part of the lesson.

II. Дарснинг охири, якуний босқичи: The end of the lesson.

а) дарсга хулоса ясаш: Conclusion.

б) баҳолаш: Estimating or marking.

в) уй вазифа: Homework.

Бу инглиз тили дарсининг умумий тузилишидир.

Дарс режасининг мазмуни, дарснинг бориши, қилинадиган ишлар, қўлланиладиган метод, усуллар, синфга, мавзуга, асосий, қўшимча вазифаларга қараб ўзгаради, мураккаблашади, лекин дарсни шу тартибда, режа асосида тузиш мумкин.

Ўқитувчи режасида тил материаллари, нутқни ўргатишнинг метод, усулларини, Машқларини ишлаб чиқади.

Юқоридаги дарс структураси ягона эмас.

Кўп методик адабиётларда, ўқитувчи китобида дарснинг мавзуси, мақсади, вазифаларига қараб, турлича дарс режалари берилган: улардаги дарсни боришини умуман олганда (уларда дарснинг бориши 3 босқичга ажратиб кўрсатилган бўлса ҳам) мазмуни бўйича дарсни шу 3 та бошланиш, асосий, якуний босқичларга ажратиш мумкин.

Ўқитувчи дарс мавзусини белгилаганда параграф, Lesson unit дарс Машғулот сонини, ўргатиладиган материалларини, ўқиладиган матн, ўргатиладиган оғзаки нутқ мавзусини билиши зарур. Уларни ўқитувчи таквим мавзуйи режадан, дарсликдан, ўқитувчи китобидан олади. Шулар асосида дарс мавзусини қуйидагича бўлиши мумкин:

11. The theme of the lesson: lesson I hour I grammar ёки Presx Ins. Tense.

12. The theme of the lesson: lesson: Lesson 5 hour 4 vocabulary ёки

13. The theme of the lesson: lesson: Lesson 9 «Our country»

14. The theme of the lesson: lesson: Lesson 14 hour 3 Text «Alisher Navoi» кабилар.

Дарсинг асосий вазифаси шаклландиган, ўргатиладиган, ривожлантириладиган нутқ фаолиятлари, малакалари бўйича аниқланади ва улар қуйидагича бўлиши мумкин.

1. The main task of the lesson.

a) Developing pupils habits and skills of reading of the text Alisher Navoi b) Reading and getting information from the text Alisher Navoi.

c) Developing pupils habits and skills of speaking on theme “Our country”

d) Developing pupils habits and skills of listening on theme “Great Britain”.

Дарсинг қўшимча вазифаси дарсда ўргатиладиган, мустақамланадиган, ўзлаштириладиган тил материаллари бўйича белгиланади:

The additional task of the lesson:

a) Introducing words: a cap, a table, to work, to write.

b) Activization of words, speech patterns: to go for a walk, a town, a capital, if I go... .

c) Introducing the Present Indefinite Affirmative form.

d) Activization of the Past Indefinite Tense and others.

Дарсинг жиҳози - дарсда қўллаш учун зарур бўлган воситалар, дарс учун ўқув қуроллардир. Улар устида олдин тўлиқ тўхтаганмиз. Улар ҳам дарсинг мавзуси, мазмуни вазифаларини,

Ўргатиладиган материалларининг хусусиятига боғлиқ, уларга қараб танланади, тайёрланади ва мослаштирилади.

Дарснинг тарбиявий жараёни дарсда зарур, қулай пайтда тарбия ҳақида сўзлашиш ёки баҳслашишни кўзда тутати. У асосан инглиз тили материаллари, ўқилган, тингланган, сўзланган матн, мавзу мазмунларига мослаб ўтказилади.

Тарбиявий жараён қуйи синфда асосан ўқувчининг интизоми, хулқи. баҳоланиши дарсга тайёргарчилигига қараб ўтказилса, юқори синфларда эса ўқилган, тингланган, сўзланган нутқ мавзуларининг мазмуни, ўқувчининг дарсдаги интизоми, хулқи, дарсга тайёргарлиги, уй вазифани бажариши, баҳолашдаги изоҳлашлар орқали амалга оширилади.

Хулосани ўқувчилар ўзлари, ўқитувчи ёрдамида қиладилар. Қуйи синфларда ўзбекча ўтказилса, юқори синфларда инглизча ўтказилгани маъқулроқдир.

Дарс режасида дарсни инглизча ўтказиш учун шу синф ўқувчилари тушунадиган, биладиган иборалар олдиндан аниқланиб ёзилади. Ўқитувчи дарс ўтаётганда улардан фойдаланади. Акс ҳолда баъзи ўқитувчилар ўзи билган, ўқувчи билмаган синф ибораларини қўллайди, қўллаяпти.

Ўқитувчи бир соатлик дарс режасини тузишда тақвим – мавзуй режадан фойдаланиб, дарс мавзусини, асосий.қўшимча вазифаларни, жиҳозларини аниқлайди, дарсликдаги шу дарс (lesson) материаллари, машқлари билан танишади. Уларни ўқувчилар ўзлаштира олиш ёки олмасликларини ўйлаб кўради, материал, машқларни тақсимлайди; ўргатиш, мустаҳкамлаш, ўзлаштириш метод, усулларини, машқларини ишлаб чиқади.

Рогованинг фикрича: The teacher must :

- Teach pupils to understand the words? When hearing and to use them in sentences orally.

- Teach pupils to form new words with the help of the suffixes and to use them in situations given.

- Teach pupils to consult a dictionary, to look up the meaning of the words.

- Teach pupils to recognize international words when hearing or reading.

- Teach pupils to understand the statements in the definite tense.

- Teach pupils to guess the meaning of unfamiliar words from the context while reading the text.

- Teach pupils to ask and answer questions in the definite tense and make up dialogues.

- Teach pupils to find the logical predicate in the sentences while reading texts.

- Teach pupils to speak about about the objects.

- Teach pupils to find topical sentences while reading texts.

- Teach pupils to get the main information while reading texts

С.Ф. Шатиловнинг фикрича, режалаштиришнинг муваффақиятли бўлиши: 1) ўқитувчининг режа тузиш кўникма, малакасига эга бўлишига; 2) ўқитувчининг

ҳар бир синфда чет тилини эгаллашнинг кўникма , малакаларини, мақсадларини, талабларини билишига; 3) ўқитувчин дарслик муаллифларининг методик ёндошишини билишига; 4) ўқитувчининг ҳар бир синф ўқув методик воситаларини билишига; 5) ўқитувчини ўқувчиларнинг ёши, психологик хусусиятларини, кўникма-малакаларини шакллантириш асосий босқичларини билишига; 6) ўқитувчининг ҳозирги замон чет тили дарсига бўлган талабларни билишига; 7) ҳамда ўқитувчи ўқувчиларни чет тилини қандай эгаллаганлик даражасини, унга қизиқишини ҳисобга олишига боғлиқдир.

Инглиз тили дарси инглиз тилида ўтилади, ташкил қилинади.

Г. В. Рогова ҳар бир дарсда ўқитувчи қуйидаги тамоилларга риоя қилиши зарур деб топади:

1) ҳар бир дарс ўқитувчи билан ўқувчининг инглиз тилида саломлашиши ва қисқача суҳбати билан бошланиши;

2) ўқувчиларга бериладиган буйруқлар, синфда қўлланиладиган иборалар, албатта инглиз тилида берилиши;

3) дарсда тинглаш, гапириш, ўқиш, ёзиш ва доскада ишлаш каби турли-туман ишлар, машқлар фаол равишда инглиз тилида олиб борилиши, ўқувчилар фаол қатнашиши;

4) дарс юқори савияда олиб борилиши, оғзаки машқлар кенг ўтказилиши;

5) дарсни ўқувчилар уйда мустақил ишлай оладиган қилиб ташкил қилиниши.

Ҳозирги даврда англиз тили дарсига қуйидаги талаблар қўйилади:

7. англиз тили дарси 4 та мақсадни амалга оширсин;

8. дарс илмий ташкил қилинсин, илмий текширилган тамоиллар асосида бўлсин;

9. дарсда машқлар коммуникатив йўналишда бўлсин;

10. дарсда англиз тилини ўргатиш оғзаки ёндошиш орқали бўлсин;

11. дарсда кўргазмалар, техник воситалар, тил кўргазмаси, ўйинлар кенг қўлланилсин;

12. ўқитувчи билан ўқувчининг дарсдаги қатнашиш фаоллигининг нисбати ўқувчининг фойдасига ҳал

бўлсин, яъни ўқувчи ўқитувчига нисбатан кўпроқ қатнашсин;

13. дарсда она тили билан англиз тилини қўллаш нисбати англиз тилининг фойдасига ҳал бўлсин, яъни дарсда кўпроқ англиз тили иштирок этсин, она тили заруррат туғилгандагина қўлланилсин;

14. дарс англизча ташкил қилинсин,;

15. оғзаки нутқ давомли бўлсин;

16. дарсда ўргатилаётган талаффуз, лексика, грамматика материаллари амалий эгаллансин;

17. дарсда нутқ фаолиятининг турлари амалий эгаллансин;

18. дарс мослаштириш (оптималлаш) асосида ташкил қилинсин;

19. дарс нутқий йўналишда бўлсин;

20. Дарсда қулай психологик ҳолат, муҳит яратилсин;

21. Дарсда тил ўргатишга қизиқиш уйғотилсин;

22. Дарсда мустақил ишга тайёрлансин, ўргатилсин;

23. Дарс тили ўргатилаётган мамлакат ҳақида Янги маълумот берсин.

Ўрта мактабда англиз тили дарс жараёнини яқорида кўрсатилганларга асосан ташкил қилсак, ўтказсак, ўқувчиларнинг билимлари малака, кўникмалари дастур талабига жавоб беради. Ўқув

жараёнини академик лицейларда, касб-хунар кллежларида юқоридагидек режалаштириш, ўтказиш мумкин.

Текшириш учун савол ва топшириқлар

- 1.Инглиз тили ўқитиш жараёнини режалаштириш зарурми, шартми? Сабабини тушунтиринг.
- 2.Режа турлари ва уларнинг фарқлари хақида сўзланг
3. Ҳар бир синф. Босқич учун алоҳида шаклдатақвим-мавзуйй режа тузиш керакми? Уларнинг шаклларида фарқлари бўлса, сабабини тушунтиринг.
4. Ўқитувчи ҳар бир дарсига кундалик дарс режасини тузиши шартми? Ўқитувчи режа тузмайдарс ўтказиши мумкинми? Сабаби хақида сўзланг.
5. Ўқитувчи нималарга асосланиб ўқув жараёнини режалаштиради?
6. Кундалик дарс режасини тузилиши хақида сўзланг.
7. Кундалик дарс режасини қайси тилда тузиш керак ва синф журналига қайси тилда қайд қилиниши талаб қилинади? Сабабини айтинг.
8. Сиз қайси тилда режа тузилиши ва ва жрналга қайд қилинишини тарафдорисиз? Сабабини тушунтиринг.
9. Режаларни метод бирлашма раҳбари, илмий бўлим мудири томонидан текширилиши, тасдиқланиши сабабларини тушунтиринг. Сиз ҳам шундай текширилиш, тасдиқланиш тарафдоримисиз?
- 10.Маълум бир синфга дарс режасини тузинг ва уни ўтказиш хақида сўзланг.

2 - §. МАКТАБДА ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МАЖБУРИЙ БУЛМАГАН КУРСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Маълумки, мажбурий бўлмаган курс 2 та йўл орқали амалга оширилади.

5. Факультатив Машғулотлар, яъни чет тилини чуқурлаштириб ўқитиш орқали.

6. Синфдан, аудиториядан, мактабдан, лицей, коллежлардан ташқарида инглиз тили билан шуғулланиш уни ўргатиш орқали. 2 та йўлни алоҳида кўриб чиқамиз.

Инглиз тилида факультатив машғулотлар

Инглиз тилидан факультатив машғулотлар таълим-тарбия беришда муҳим ўрин тутди. Факультатив машғулот ўқувчилар қизиқиши, қобилиятига мос равишда ташкил қилинади. Факультатив машғулотлар академик лицей, касб-хунар коллежни танлашга ёрдам беради. Бу машғулотлар 8-9 синф ўқувчилари, академик лицей талабалари қатнашадилар. Ўқувчилар келажакда академик

лицейларга, коллежларга киришга тайёрланиш мақсадида, ўзлари инглиз тилини чуқур ўрганишлари учун ўз хоҳишлари бўйича факультатив машғулотларга қатнашадилар. Ўқувчи, талабаларга қўшимча материаллар орқали инглиз тили чуқур ўргатилади. Факультатив Машғулот жараёнини ташкилий шакли доимий машғулотдир. У дарсдан олдин ёки кейин ўтказилади. Машғулотлар дарсга ўхшаш ўтказилмайди, лекин ўқувчининг қатгашганлиги ҳисобга олиниб, ўрта мактаб гувоҳномасида қайд қилинади, ўқитувчига ҳақ тўланади.

Факультатив машғулот инглиз тилини ўрганишни хоҳловчилар бўлганда 8-9- синфлардан ўқувчи, талабалар териб олиниб ташкил қилинади. Ўқувчи, талабалар сони бир гуруҳда 15 тадан ошмагани маъкул.

Факультатив машғулотнинг 2 та тури.

7. Оғзаки нутқни чуқур ўргатиш, ўрганиш тури.

8. Оғзаки нутқ ва ўқишни чуқур ўргатиш, ўрганиш тури.

Мактабда, академик лицей, коллежда инглиз тилидан олиб бориладиган факультатив машғулот таълим-тарбия жараёнининг мажбурий бўлмаган қисмидир. Инглиз тилидан факультатив машғулотлар ўрта мактабларнинг ўқув режаси асосида киритилган.

Факультатив машғулот бўйича дастурлар ишлаб чиқилган, мақолалар, қўлланмалар ёзилган. Уларда факультатив машғулот мақсади, мазмуни, талаби, мавзулар, уни ташкил қилиш, ўтказиш шакллари ёритилган. Факультатив машғулот мақсади ўқувчи, талабаларга инглиз тилида оғзаки нутқни, ўқишни чуқур эгаллатиш, мустақил ишлаш малака – кўникмаларни ривожлантиришдир.²

Факультатив машғулот орқали ўқувчи, талабалар инглиз тилини тушунишни, турли мавзуларда суҳбат олиб боришни, луғатсиз миллий оммабоп китобларни, матнларни, рўнома материалларини ўқишни, хат ёзишни ўргатадилар. Машғулот умумийтаълимий, амалий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадларни ҳам амалга оширишни кўзда тутаяди.

Г.В. Рогова факультатив машғулот мазмунини қуйидагича белгилайди.

The content of optional course should be hearing, speaking and reading. Pupils should be taught.

a) to annotate what they read, b) to give a short summary of the text they read, c) to write an essay.

Факультатив машғулотларда Ш.Ф. Шатиловнинг фикрича:

Программа факультативных курсов для средней школы английский, немецкий и французский языки. Т. 1976.

Программа факультативных курсов для 8 летни и средних школ М. 1978. Программа факультативных курса по иностр. языкам средней школе. Журнал иностранные языки в школе № 1 1984 Б. С. Островский, Английский язык на факультативных занятиях в средней школе № 1977.

² В. S. Ostrovsky. English (optional) Course M. 1990.

G. V. Rogova Methods of teaching English. М. 1983, 283-бет

1) коммуникативлик; 2) мустақил ишлаш, ишлатиш; 3) уни мажбурий курс билан боғлаб олиб бориш; 4) факультатив машғулотни ўтказиш шакли, мазмуни, мажбурий курс ўтказиш шакли, мазмунига ўхшамаслик жиҳатлари асосида олиб бориш лозим.

У факультатив машғулотнинг вазифасига қуйидагиларни киритади:

1) Гапиришни ўргатиш орқали ўқувчиларда чет тилида алоқа қилишни ўстириш ва мукамаллаштиришдир;

2) Тинглаб тушунишни ўргатиш орқали нутқни тинглаб тушунишни ўстиришдир;

3) Ўқишни ўргатиш орқали эса:

а) матнинг асосий мазмунини тушуниш;

б) матнни тўлиқ мазмунини тушунишдир.

Тинглаб тушуниш ва ўқиш чун олиндиган материаллар тили ўрганиладиган мамлакатнинг тарихи, маданияти, урф – одатлари, ҳозирги турмуши, ҳаёти тўғрисида бўлади. Уларнинг мазмуни гапиришни мукамаллаштиришга ёрдам беришни кўзда тутади.

Факультатив машғулотга қуйидаги талаблар қўйилади:

5. Монологик нутқ бўйича:

а) илгаридан тайёргарликсиз тингланган, ўқилган матнларни (3 бетли бироз нотаниш материал бўлган) тўлиқ мазмунини айтиб бериш;

б) илгари кўрган пьеса, кинофильмларни тайёрланмай асосий мазмунин айтиб бериш; в) йиғилиш, кенгашларда маъруа қилиш;

г) рўзнома мақолалари ҳақида ахборот бериш;

д) баҳсларда қатнашиши талаб қилинади.

2. Диалогик нутқ бўйича эса:

а) олдиндан тайёрланмай маълумот алмашиш;

б) олдиндан тайёрланмай ўрганилган мавулар бўйича баҳсда қатнашиш; в) берилган нутқ вазияти асосида диалог олиб бориш талаб қилинади.

3. Тинглаб тушуниш бўйича талаб эса тинглаб хабарлар мамунини тушунишдир.

а) луғатсиз ўқиш, тушуниш;

б) таҳлилни ва луғатни қўллаб, рўзнома мақоласини ўқиш;

в) ўқувчи, талабаларни қизиқтирган илмий-оммавий мавзудаги адабиётларни Луғат билан ўқиш талаби қўйилади.

4. Ёзув бўйича эса:

а) 2 бетли тингланган матнни ёзма ифодалаш;

б) баён ёзиш;

в) хат ва деворий гаётага мақола ёзиш талаблари қўйилади.

Факультатив машғулот 8-9 синфларда 2 йил давом этгани маъқул. Биринчи йил 8-синфда 70 соат, ҳафтасига 2 соат, 9-синфда 105 соат, ҳафтасига 3 соат дарс жадвалига қўйилади. Биринчи йили 70 соатни (8-синфда) 16 соатда ўқувчиларни билимини бир тизимга тушуриб олиш мақсадида уни корректив курсга ажратилади, 54 соати асосий Машғулотларга ажратилади. Корректив курсда мажбурий курсдаги материаллар чуқур ўзлаштирилади.

Асосий машғулотда эса янги сўзлар, янги матнлар, мавулар ўқитилади, нутқ машқлари кенг бажарилади ҳамда бунга ўқиш ҳам киритилади.

Икки йиллик Машғулотда ўқишнинг 2 та тури:

7. синфда таҳлил (анализ) қилиш ва фаҳмлаб тушуниш орқали ўқиш;

8. уйда ўқиш орқали унинг мамунини синфда муҳокама қилиш, ўтказиш.

Оғзаки нутқ бўйича эса тайёрланмаган диологик, монологик нутққа, инглиз тилини тинглаб тушунишга ўргатилади.

Б. С. Островскийнинг қўлланмасида ² инглиз тилида факультатив машғулотлар ҳақида тўлиқ маълумот берилган, уни ўтказиш режалари, мавзулари кўрсатилган. У факультатив машғулотни 2 турга: тузатиш, тўғрилаш ва асосий машғулотларга бўлади. Унинг 1990-йилда чиққан English (Optional course) қўлланмасида фақатгина факультатив машғулотни ўтказиш учун материаллар берилган, лекин бундай машғулотларни ташкил қилиш ва ўтказиш хусусиятлари тўлиқ баён қилинмаган.

Н. И. Гез и др. Методика обучения иностр. в ср. школе М., 1982, 354-66- бетлар.

² Б. С. Островский «Англиский яки и факультативных анияях в ср. школе» М., 1977, 5-7- бетлар.

Унинг тузатиш, тўғрилаш машғулоти қуйидагича ўтказилади:

- 7) Ўқитувчининг суҳбати (15 минутгача);
- 8) Ўқувчиларнинг мустақил ўқиши (20 минутгача);
- 9) Монологик нутқ бўйича Машқ бажариш (25 минутгача);
- 10) Мавзуй саволларга жавоб бериш (25 минутгача);
- 11) «Humour» материали асосида нутқ амалиёти (10 минутгача);

Асосий Машғулотнинг наъмунавий режаси

4. Ўқитувчи суҳбати (15 минутгача);
5. Мустақил ўқиш (20 минутгача);
6. Матн устида Машқлар бажариш (25 минутгача);
7. Нутқ амалиёти (30 минутгача).

Факультатив машғулот ҳақида Г. В. Рогова ҳам алоҳида тўхталган, лекин у тур, босқичларга бўлмаган.

С. Ф. Шатилов факультатив машғулотни 4 йилга мўлжаллайди ва 2 та босқичга бўлади: Биринчи босқичга 7-8-синфларни, иккинчи босқичга 9-10-синфларни киритади.

Кейин эса 11-синф ҳам қўшилди. Биринчи босқичда (7-8-синфлар) юқорида айтилган тизимлаштириш ва асосий машғулотлар орқали ишлар бажарилади. Унда оғзаки нутқ етакчи ўрин эгаллайди, қайтариш асосини ижодий нутқ машқлари ташкил қилади.

Бу босқичда ўқиш нутқ фаолияти сифатида етакчилик қилади.

Биринчи босқичда диалогик нутқ 7 та лукмадан, иккинчи босқичда эса 8 та лукмадан иборат бўлади. Ўқувчилар 3-4 фои нотаниш сўзи бўлган 2 минут давом этадиган ингли тилидаги матнни тинглаб тушуна олишлари лозим. Овоз чиқармай 3 ва 4 фоиз нотаниш сўи бўлган матнни ўқиб тушуниш кўзда тутилади.

Биринчи босқич учун 1500, иккинчи босқич учун 1700 шартли белгили матнлар ўқилади.

Методик адабиётларда монологик нутқ бўйича:

12) Ўқиган ва тинглаган матнларни сўлатиш;

13) Ўқиган китоб, кўрган фильм мамунини қисқа баён қилиш;

14) Ўқиган китобни матн бўйича танқидий таҳлил қилиб гапириш;

4. Мактаб ҳаёти ҳақида хабар бериш;

5. Матбуот материаллари асосида сиёсий воқеаларни шарҳлаш;

6. Йиғилишларда, кечаларда маъруза қилиш;

7. Спорт ҳақида хабар бериш каби машқлар.

Диалогик нутқ бўйича:

1) лукма ташлашни мукаммаллаштириш;

2) якка, жуфт бўлиб ишлаш машқлари ўткаилади, тавсия қилинади;

Ўқиш бўйича эса:

1) чуқурроқ тушунишга;

2) аниқ тушунишга;

3) матнни тўлиқ тушунишга қаратилган машқлар ишлатилади.

Ўзбек тилида ўқитиладиган мактаблар учун факультатив машғулот бўйича ишлар қи-линган. Ўзбек мактаблари учун 1976 йилда факультатив машғулот дастури ишлаб чиқилган, лекин қайтадан ишланмаган. Дастурни амон талаблари асосида қайта тузиш зарур. Ўзбек мак-табларида факультатив машғулотни ўтказиш учун 1975 йилда Х.С. Барножўжаеванинг “Let’s speak English” китоби, 1976 йилда Л.Н. Токареванинг «Ингли тилидан факультатив машғу-лотлар учун хрестоматияси» нашрдан чиққан. Ҳозирги давр ўзбек мактаблари учун янги қўл-ланма яратиш, тузиш талаб қилинади. Ҳозирги пайтда ўзбек мактабларининг 8, 9 -синфларида бундай машғулот ўтказилмоқда. Академик лицейларда ҳам факультатив машғулотлар ташкил қилишни давр тақозо қилмоқда. Уни ташкил қилиш мақсади олий ўқув юртларига киришга тайёрлашдир. Бу мақсад бўйича академик лицей ва коллежларда ҳали ҳеч қандай иш қилинмаган.

Текшириш учун савол ва топшириқлар

5. Факультатив машғулотларни ташкил қилиниши, мақсад, вазифалари, мазмуни ҳақида сўзлаб беринг.

6. Факультатив машғулотни мажбурий курс дарсларидан фарқи ҳақида сўзланг.
7. Инглиз тилида факультатив машғулот ҳар бир мактабда ташкил қилиниши шартми ва у қачон ташкил қилинади?
8. Факультатив машғулотнинг турлари ҳақида сўзланг.
9. Ўзбек мактабларидаги факультатив Машғулотларни ташкил қилишдаги қийинчиликлар ҳақида сўзланг.
10. Маълум бир факультатив машғулот ўтказиш режасини тузи шва ўтказишни айтиб Беринг.

6. Инглиз тилида синфдан, мактабдан ташқари ўтказиладиган ишларни ташкил қилиш

Инглиз тилидан ўтказиладиган синфдан, мактабдан, аудиториядан ташқари ишлар таълим-тарбия бериш тизимининг таркибий қисмидир. Уларга ўқувчи, талабалар ўз хоҳишлари билан қатнашадилар. Ҳозирги давр талаблари бундай ишларга янада кўпроқ аҳамият беришни талаб қилади.

Улар кўпроқ тарбиявий йўналишда бўлиб, ўқувчиларни ҳар томонлама ривожлантиришга ёрдам беради, ўқувчиларнинг инглиз тилидан билим, малака ва кўникмаларини чуқурлаштиради, оширади, ривожлантиради. Ўқувчиларни ватанпарварлик, байналминал руҳида тарбиялашга, катталарни, меҳнатни ҳурмат қилишга ўргатади. Бундай ишлар орқали ўқувчиларни жамоатчилик бўйича алоҳида қобилиятлари, қизиқиш томонлари намоён бўлади.

Ўқувчилар бундай тадбирларга ўз хоҳишларига қараб қатнашадилар. Ўқитувчи бундай ишларни яхши, хилма-хил, қизиқарли ташкил қила олса, ўқувчиларни инглиз тилига қизиқиши, ўқитувчига, инглиз тилига ҳурмати ортади.

Бунинг учун эса ўқитувчи дарсини яхши, қизиқарли ташкил қилиши, ўқувчиларни қизиқтириши зарур. Ўқитувчи ўқувчиларни қизиқтира олса, ўқувчилар синфдан, мактабдан ташқари ишларни ўтказишни талаб қиладилар. Дарсда қилинадиган ишлар синфдан, мактабдан ташқари ишлар бир-бирини тўлдиради, бир-бирига бўлиқ, бир-бири билан алоқададир. Уларни бундай боғлаб олиб бориш ўқувчиларнинг қизиқишини ортиради, ўқувчилар ўз вақтида инглиз тили бўйича вазифаларни бажарадилар, ўқитувчининг айтганини қиладилар, дарсда интизом яхши бўлади. Булар эса

ўқитувчига дарсни бемалол, қизиқарли қилиб ўтишга ёрдам беради, рағбатлантиради. Инглиз тилидан бундай ишларни ташкил қилиш, ўтказиш бўйича жуда кўп илмий ишлар қилинган, қилинмоқда, қўлланмалар бор, улар методика адабиётларида кенг ёритилган, ёритилмоқда. Улардан ташқари, «Иностранные языки в школе» журналининг ҳар бир сонидан бундай ишлар бўйича инглиз, француз, немис тилларида материаллар берилмоқда. Ўзбек ўрта мактаблари учун улар ҳали камдир. Методик адабиётларда синфдан, мактабдан ташқари ишларнинг мақсад, вазифалари, мазмуни, уларга бўлган талаблар кўрсатилган. Уларнинг шакл, турлари, ташкил қилиш, ўтказиш йўллари ишлаб чиқилган.

Синфдан, мактабдан ташқари ишлар инглиз тилида турли хил нутқ фаолияти турларини ўстириш билан бирга тарбиявий, таълимий йўналишда дарсдан ташқари ташкил қилинади, ўтказилади. Бундай ишлар учун ўқитувчига ҳақ тўланмайди.

А. А. Миролубовнинг фикрича, бундай ишларда ҳар бир чет тилининг хусусияти, ўқувчиларнинг шахсий қизиқишлари, қобилиятлари ҳисобга олиниб, у 2та вазифани бажаради:

Биринчидан, ўқувчиларнинг чет тилига қизиқишини оширади, билимини чуқурлаш-тиради, чет тилидан малака - кўникмаларини ривожлантиради.

Иккинчидан, ўқувчиларнинг ғоявий, сиёсий, меҳнат, эстетик тарбиясини ривожлантириш учун бўш вақтни банд қилади.

Бундай ишлар чет тили, инглиз тили орқали амалга оширилади. Ўқувчилар билан синфдан ва мактабдан ташқари ишларни, тадбирларни ўтказиш ёрдамида ўқитувчи ўқув машғулотларининг умумтаълим ва тарбия вазифаларини чуқурроқ, мустаҳкамроқ ҳал қилади, кенгайтиради.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ўтказишдан асосий мақсад тил соҳасида Янги билим бериш эмас, балки фақат ўқувчилар билими ва малака-кўникмаларини чуқурлаштириш, кенгайтиришдир. Бундай ишларда қўлланиладиган машқлар, ишлар қизиқарли бўлиши зарур. Ўқувчилар ўрганаётган материаллар бошқа предмет материаллари билан боғланган бўлиши маъқул. Улар ўқувчиларнинг билимига ва фаолиятига таяниши, оммавий хусусиятга эга бўлиши ҳамда

мактаб ўқувчиларини ижодий ташаббусини, уларнинг мустақиллигини ўстириши зарур. Синфдан, мактабдан ташқари ишларда ўқувчиларга ташаббускорлик ва мустақилликка кенг йўл берилади. Ўқувчиларни оммавий ишларда қатнаштириш кўзда тутилади. Синфдан, мактабдан ташқари ишлар кўп методик адабиётларда 3та шаклга, турларга бўлинади.

Ҳозир синфдан ва мактабдан ташқари ишларни якка, гуруҳга бўлиб ишлаш ва оммавий ишлаш шаклларига бўлиняпти.

Якка ишлаш, ишлатиш шаклида ўқувчига шеърни ўргатиш, монологни ўргатиш, ашулани ўргатиш, ўқувчига мақола ёзишни ўргатиш, кўргазмалар материал, қролллар тайёрлатиш, инглизча маъруза қилишга тайёрлаш, олимпиадада қатнашишга тайёрлаш каби турлари киради.

Гуруҳ шаклини тўғарак шакли ҳам дейилади. Унда ўйин ўйнаш, бирга шеър, ашла айтиш, гаплашиш, ўқиш, таржима қилиш, драма, адабиёт, санъат каби турлари бўлиши мумкин.

Оммавий шаклда инглиз тилида кечалар, олимпиадалар, кувноқлар ва зукколар мусобақаси (КВН) дискотекаларни ташкил қилиш, фильмни кўришга бориш, кўргазмаларга бориш, сўнг инглиз тилида муҳокама қилиш, ўқилган ҳикоя, пьесаларни драмалаштириш, инглиз тилида деворий рўзномалар чиқариш,

стендлар ташкил қилиш каби турларни киргизиш мумкин. Синфдан, мактабдан ташқари ишлар бир мавзуга, санага, ёзувчи ёки шоир ижодига, туғилган кунига, чет элликлар ёки чет элда бўлганлар билан учрашувга бағишланиши мумкин. Унда яқка ишлаш, оммавий ишлаш шакллари чатишиб кетади. Ҳозир инглиз тилида хат ёзиш, байналминал дўстлик клуби оммавий шаклда ҳар бир ўқув юртида ташкил қилиниши мумкин. Унда кўпроқ хат ёзиш, танишиш ишлари олиб борилади. Албатта, булар билан чекланиб қолиш мумкин эмас. Ҳар бир инглиз тили ўқитувчиси бу масалага ижодий ёндашиб, ўзи яна бошқа турларни ишлаб чиқиши мумкин.

Ўқувчилар ўз хоҳишлари билан қатнашганликлари туфайли бундай ишлар мазмун ва шакл жиҳатдан уларни қизиқтирадиган, янги маълумот берадиган бўлиши зарур. Акс ҳолда ўқувчилар қизиқмай қўядилар, кейинчалик қатнашмайдилар. Бундай ишлар ҳамма мак-

табларда, ҳамма синфларда ташкил қилиниши мумкин. Уларни ҳамма ўқув юртларида ташкил қилиниши мақсадга мувофиқдир. Уларда ишлар учта оммавий, яқка, алоҳида ишлари, шакллари бўйича ишлар ўтказилади, лекин ишлар мавзу ва мазмун жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Бизнинг фикримизча, синфдан ташқари ишларни 2 босқич бўйича тақсимлаб кўрсатиш мумкин.

Ўзбек мактабларининг биринчи босқичида (5-6-синф ўқувчилари билан) қувноқлар ва зукколар мусобақаси, эртақларни, драммаларни сахналаштириш, жўр (хўр) бўлиб ашула айтиш, ифодали ўқиш, альбом жиҳозлаш, инглизча алифбо байрами ўтказиш каби синфдан ташқари ишларни инглиз тилида ташкил қилиш орқали ўтказилади.

Иккинчи босқичда (7-8-9-синф ўқувчилари билан) инглиз тилида сўзлашиш, таржима қилиш, адабиёт, драма тўғараклари, инглиз тилида сўзлашув, инглиз ҳикояларини ўқиб, муҳокама қилиш, инглизча кечалар, йиғилишлар, мусобақалар, олимпиадада қатнашиш каби синфдан ташқари ишларни ташкил қилиш, ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги пайда мактабда байналминал клуб шаклини кенг фаоллаштириш зарур. Байналминал клуб инглиз тилида

гаплашадиган ўқувчилар билан хат ёзишни, марка, белгилар, нишонлар алмашишни ташкил қилиш кўзда тутилади.

Айниқса, тили ўрганилаётган мамлакатлар – Буюк Британия, АҚШ, Ҳиндистон мактаблари ўқувчилари билан хат ёзишсалар, ўқувчилар учун яхши бўлади.

Ўқувчиларимиз бошқа республика ўқувчилари билан ҳам танишиб, улар билан инглизча хат ёзишни ташкил қилиши мумкин.

Ўзбек мактабларида 5--6- синф ўқувчилари билан инглиз тили алифбе байрамини ўтказиш мумкин. Алифбе байрамини инглиз алфавитни ўргатиб бўлгандан кейин ўтказилади. Ўқувчилар байрамни ташкил қилиш, ўтказишда инглиз ҳарфларига берилган шеърлардан фойдаланадилар. Ўқувчилар ҳарф шеърини ёдлайдилар ҳамда 26 та ҳарфни 26 та 20x30 сантиметрли қоғозга ката қилиб ёзиб тайёрлайдилар. Алифбе байрами ўтказилаётган ўқувчилар кўлида ҳарфларни ушлаб ёки бўйниларига осиб, ҳарфларни кетма-кетлиги бўйича шеърларни айтадилар, қўқимча шеърлар, ашулалар

ёдлайдилар, ўйин ўйнайдилар. Мусобақалар ўтказилади, КВНлар ташкид қилинади. Кичик, осон, инглизча эртақ, пьесалар Саҳналаштириб кўрсатилади. Голибларга мукоатлар берилади. Синфдан, мактабдан ташқари ишларни муддати бўйича ҳар ҳафтада, ҳар ойда, бир йилда ўтказиладиган ишларга бўлиш мумкин. Ҳар ойда байналминал клубда бажарилган ишлар ҳақида суҳбатлашиш, ўқилган китобни муҳокама қилиш, драммани кўрсатиш, инглизча рўзномалар чиқариш каби ишлар бажарилади.

Ҳозир «Инглиз тили ҳафталиги»ни ўтказиш оммавий тус олди. Бунда ҳар бир инглиз тили ўқитувчиси ўзининг ўқувчилари билан турли мавзуларда ҳафта давомида дарсда, дарсдан кейин кечалар, мусобақалар ташкил қиладилар, ўтказадилар. Ўқитувчи, ўқувчилар ҳафта давомида фақатгина инглизча сўзлашадилар. Бунда қатнашмаган ўқувчи ҳам, ўқитувчи ҳам қолмаслиги керак.

Бир йилда ўтказиладиган ишларга, анъаналарга йиғилишларни, олипиадалар, қувноқ ва зукколар мусобақалари, алифбе байрамларини, кечалар ўтказиш ишларини киритиш мумкин.

Режа шакли, чизмаси қуйидагича бўлиши мумкин:

№	Машғулот Синфдан, мактабдан ташқари ишнинг шакли	Ишнинг мавзуси	Ишнинг мақсади, вазифаси, мазмуни	Фойдаланадиган адабиётлар, жихозлар	Ўтказувчи- ларнинг номи ва ўтказиш жойи	Муддати
1	«Speak English» тўғараги	An the cinema	At the cinema мавзуси бўйича суҳбатлашиш, English фильми риб муҳокама қилиш	4. Cinema мавзусига оид сўзлар 5. At the cinema матни 3.10 минутлик English ўқув фильми	Инглиз тили ўқитувчиси Каримова Н. 7-синф ўқувчилари мактаб техника воситалар хонаси	Число, кун, соат

Синфдан, мактабдан ташқари ишлар ҳар ҳафтад, ҳар ойда ўтказиладиган ишларга, бир йилга, ярим йилга режалаштирилади, тақсимланади. Ўқитувчи режа дафтارينинг бошланишига бундай ишларга қатнашувчи ўқувчилар рўйхати, синфини ёзиши лозим, улар 15-20 тадан ошмаслиги зарур.

Шу режа асосида ўқитувчи тайёргарлик кўради, унинг асосида ўтказиш жараёнини сценарийсини ёзади ва ўқувчиларни тайёрлайди. Юқоридаги режа Ҳатъий чегара эмас, ўқитувчилар ижодий ёндошиб, ўзлари мустақил режа тузишлари мумкин. У фақатгина наъмуна, кўрсатма сифатида берилди. Бир йилда бир марта ўтказиладиган кечалар, йиғинлар олдиндан режалаштирилади. Ўқитувчи мавзунини, мазмунини, материални олиб борувчиларни танлайди, тайёрлайди, тақсимлайди, ўтказиш муддати, тартиби, қатнашувчилар Аниқланади. Тайёрланиб бўлгандан сўнг уни ўтказиш муддати белгиланади, шу асосида ўтказилади. Кечалар бир ўқув йилида 4 марта ўтказилса, мақсадга мувофиқдир. Агар улар турли мавзуда маъруза қилиш, шеърлар айтиш, Саҳналаштириш, ашула, латифа айтиш, ўйин ўйнашлардан, мусобақа, қувноқлар ва зукколар мусобақа (КВН)лардан иборат бўлса қизиқарли бўлади.

Мусобақалар: 1) ифодали ўқиш, шеър айтиш; 2) мавзу бўйича тайёргарликсиз сўзлаш, 3) расмни тайёргарликсиз оғзаки тасвирлаш, 4) синхрон (оғзаки) таржима қилиш, 5) ёзма таржима қилиш, 6) тили ўрганилаётган мамлакат бўйича савол-жавоблар (КВНлар) бўйича ўтказиш мумкин. Ҳозир бундай мусобақалар кўп ўтказилапти. Мусобақалар мактаблараро, туман, вилоят, шаҳар, республика бўйича ўтказилади.

Мактабдан ташқари ишларга кўргазма (выставка)ларни бориб кўриш, экскурсоводларнинг инглизча нутқини тинглаш, улар билан суҳбатлашиш каби ишларни киритиш мумкин. Яна ўқувчининг ўзи экскурсовод бўлиб паркларга олиб бориши, болаларни саёҳат қилдириб, инглизча сўзлаб қизиқтириши мумкин.

Мактабларга ташкил ғилинадиган кечаларга, йиғилишларга инглиз тилида гаплашадган мамлакатлардан келганларни, элчихона ходимларинитаклиф қилиш, ўқувчилар билан уларни учраштириш қувчиларга қизиқарли бўлади. Ўқувчилар улар билан инглизча гаплашишлари мумкин, унга ўқувчилар қизиқиб

қатнашадилар. Чет элдан келганлар ўз мамлакати ҳақида маълумотлар бериб инглиз тилига қизиқтирадилар.

Одатда, мактабда синфдан, мактабдан ташқари ишлар битта ўқитувчига вазифа қилиб берилади. Бу нотўғридир.

Бизнинг фикримизча, ҳар бир инглиз тили ўқитувчиси ўз ўқувчилари билан бундай ишларни ташкил қилиши зарур.

Умумий методикада синфдан, мактабдан ташқари ишларнинг аниқ мавзулари рўйхати синфлар бўйича тақсимлаб кўрсатилган. Албатта, уни тузилишига анча бўлган. Кейинги методик адабиётларда аниқ мавзулар рўйхати берилмаган.

Синфдан, мактабдан ташқари ишлар оммавий, тўғарак, яқка ишлаш шаклларида ўтказилса, банд бўладилар, ижодий фаолият билан шуғулланадилар.

Улар орқали ўқувчи, талабаларни дарсда инглиз тилидан олган билимлари мустаҳкамланади, ўзлаштирилади. Ҳар бир чет тили ўқитувчиси бундай ишларни албатта ташкил қилиши, ўтказиши мақсадга мувофиқдир. Ҳозир ўзбек мактабларида синфдан, мактабдан ташқари ишларни ўтказиш учун «Иностранные языки в школе» ойномаси материалларидан фойдаланиб бу ишларни қизиқарли ташкил

қилишлари, ўтказишлари мумкин. улар ўқувчиларнинг инглиз тилини ўрганишга қизиқишини оширади.

Ҳозир академик лицейларда, коллежларда ҳам бундай ишларни ташкил қилишни давр, вақт талаб қилаяпти. Академик лицейларда, коллежларда бундай ишларни ташкил қилиш масаласини ишлаб чиқиш долзарб масаладир, лекин ҳали ишлаб чиқилгани йўқ.

Бу ўқув юртларида юқори синф ўқувчилари билан қилинадиган ишлар ўтказилиши мумкин, лекин улар талабалар ёши, билимига мослаштириб ўтказилгани мақсадга мувофиқдир.

«Ўрта мактабда чет тиллар ўқитиш умумий методикаси» Тошкент, 1977 й, 499 – 500 – бетлар.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

10. Инглиз тилидан синфдан, мактабдан ташқари ишларни ташкил қилиш, ўтказиш зарурияти ҳақида сўзланг.
11. синфдан ва мактабдан ташқари ишларни бир-биридан фарқи, ҳозир ўқувчилар қайси бирига қизиқаяптилар?
12. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни қандай шакл ва турларини биласиз, уларнинг фарқлари? Сиз қандай шакл ва турларни ташкил қилишни афзал кўрасиз?
13. синфдан ва мактабдан ташқари ишлар режали ташкил қилиниши зарурми? Сабабини тушунтиринг.
14. Маълум бир синф учун синфдан, мактабдан ташқари иш ўтказиш режасини ишлаб чиқинг ва сўзлаб беринг.

3 - § ТУРЛИ ТИПДАГИ ЎҚУВ ЮРТЛАРИДА ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ ВА РЕЖАЛАШТИРИШ

Ўқув юртларида инглиз тилини ўргатиш зарур. Уларда инглиз тилини ўргатиш ўқувчи ва талабаларни ҳар томонлама ривожланган қилиб тайёрлашда ката ёрдам беради. Айниқса, рес-публикамиз мустақилликка эришгандан сўнг кадрлар тайёрлаш масаласида инглиз тилини ўргатиш юқори ўринга кўтарилди. Шунини ҳисобга олиб кадрлар тайёрлаш дастури 1997 йилда ишлаб чиқилди ва тасдиқланди. Унда кадрлар тайёрлаш, ёшларни ҳар томонлама ривожланган, камол топган қилиб тарбиялашда, илмни қилишда, фанларни ўқитилишида чет тилларнинг, шу жумладан, инглиз тилини, узлуксиз ўқитиш белгиланди.

Республикамизда ривожланиш, тараққиёт, давр, вақт ҳам чет тилини, шу жумладан, инглиз тилини ўргатиш зарурлигининг аҳамияти яққол кўзга ташланмоқда. Ўқувчи, талабалар мутахассислар ҳар бир инсоннинг чет тилларидан биттасини – инглиз тилини билиши ташқи алоқаларнинг кенгайтиришга, чет элга бориб уларнинг технологиясини ўрганиб, республикамизни келажакда ривожланган, тараққий этган мамлакатлар, давлатлар қатрига чиқишга ёрдам беради.

Ҳозирги пайтда инглиз тилини узлуксиз ўргатиш ҳисобга олиниб, турли типдаги ўқув юртларида инглиз тили ўргатиш масаласи ва улар учун дастур, дарслик,

қўлланмалар ишлаб чиқиш, уларнинг методикаси билан шуғулланиш масаласи долзарб бўлиб турибди.

Бу масалада ишлар қилинган, қилиняпти, келажакда кўп ишлар қилиниши зарур. Ҳозирги пайтда республикамизда турли типдаги тарбия ўқув муассасалари бор.

Улар қуйидагилар:

- 4) Болалар боғчалари;
- 5) Гимназиялар;
- 6) Ўрта умумтаълим мактаблари;
- 7) Лицейлар;
- 8) Ҳунар билим юртлари, техникумлар, коллежлар;
- 9) Олий ўқув юртлари (институт, университетлар);
- 10) Магистратуралар;
- 11) Аспирантуралар.

Юқорида кўрсатилган олий ўқув юртларида чет тилларидан биринингиз тили ўргатилади, лекин уларда инглиз тили ўргатиш хусусиятлари, мақсад, вазифалари, усуллари турличадир. Уларни ҳар бирини алоҳида кўриб чиқамиз.

4. Болалар боғчасида инглиз тилини ўргатиш

Инглиз тилининг узлуксиз ўргатилиши ҳисобга олиниб боғчаларда бут ил ўргатиляпти. Болалар боғчасида инглиз тилини ўргатиш мажбурий эмас. Болалар боғчасида асосий йўналиш, болаларни тарбиялаш ва мактабга тайёрлашдир. Ҳозирда «Программа обучения иностранному языку в детских садах» (англиский язык Ташкент, 1991) дастури ишлаб чиқилган. Буни асосида И.Ёқубов томонидан «Болалар боғчасида инглиз тилини ўргатиш» методик қўлланмаси ёзилди, чоп этилди. Бундан ташқари бир неча қўлланмалар, кўргазмалар қуроллар тайёрланди, ишлаб чиқилди, нашр қилинди. Дастур бўйича инглиз тили 2 йил мактабга тайёрлов босқичларда оғзаки ўргатилади. Ўқиш, ёзув, грамматика ўргатилмайди

Дастур икки йилда 200-250 та сўзларни ўргатишни тавсия қилади. Боғчада инглиз тилини ўргатишнинг мақсад, ваифаси оғзаки нутқ бўйича элементлар малакаларни, яъни мураккаб бўлмаган сўзлик матнни тинглаб тушуниш ва унинг асосида монолог, диалог тузиш, суҳбатлашиш, шеърларни ёдлаб, айтиб беришдир. Боғчада инглиз тили ўргатишнинг асосий шакли

дарс машғулоти дир. Дарсни ташкил қилишда болаларнинг рухий ҳолати, хусусиятлари ҳисобга олинади. Дарс машғуотларини ҳафтада 2 ёки 3 марта 25-30 минутдан ёки 5 марта 15-20 минутдан ўтиш тавсия қилинади. Дарслар 2 марта дарс машғулоти, бир марта эса мажбурий бўлмаган, суҳбат, ашула ўргатиш, ўйин тарзида ўргатилса, болалар зерикиб қолмайдилар. Эркин ҳолатдаги суҳбатлар расм, диафильм кўрганда, нонушта қилиш пайтларида ўтказилади. Гуруҳлар 10-12 та болалардан иборат бўлади. Инглиз тили ўргатиш, тақлид қилиш, буйруқларни бажартириш орқали амалга оширилади. Дарсда қўғирчоқ, расмлардан, предметлардан фойдаланилади. Ҳар бир дарсда 4-5 та сўз ўргатиш мақсадга мувофиқ дир. I see..., I have got..., Give me..., it is... каби структуралар ишлатилади. Сўзлар олдин алоҳида предмет, расмлар, қўғирчоқлар, ҳаракатлар орқали ўргатилиб, сўнг тақлид қилиб қайтарилади, структураларда қўлланилади.

Биринчи йилда осон нутқни, шеър, ашулани, луқмани тинглаб тушуниш, гапириш бўйича инглизча саломлашиш, хайрлашиш, раҳмат айтиш, кечирим сўраш, ўзини ва оиласини таниш-тириш, ўйинчоқлар ҳақида гапириш, сўрай олиш, жавоб бериш ўргатилади. Болаларга биринчи йилда Me family, My toys, Winter, Spring, At home, Our city, In

the street мавзуларини ва уларга зарур бўлган сўзлар, нутқ намуналари ўргатилади.

Иккинчи йилда эса тинглаш, тасвирлаб берилган расмларга машқлар, ашулалар, шеърлар, суҳбатларни тушунарли талаб қилинса, гапириш бўйича ўзгаларга буйруқ бериш who, what каби саволларга жавоб бери шва yes, no жавобларини қайтаришга ўргатилади. Ўргатилган гап намуналари бўйича гапириш, 1- 20 гача санаш, ҳайвонлар, кушлар ҳақида гапириш, шеър, ашулаларни ёдлаш ҳам ўргатилади. Иккинчи йилда Clothes, My day, Animals and Birds, Vegetables and Fruits, Me kindergarden, Welcome to school мавзуларига зарур сўзлар ва нутқ намуналари ўргатилади, улар ҳақида гапиртирилади.

Болалар боғчасида инглиз тилини шу гуруҳ тарбиячиси ўргатса яхши бўлади, чунки болалар тарбиячига ўрганган бўладилар. Шу ҳисобга олиниб, тарбиячиларга тайёрлов ўқув юртларида ва педагогик университет ва институтларда чет тиллари ҳам ўргатилади.

2. Гимназияда инглиз тили ўргатиши

Гимназия қобилиятли болалар, 1- синфдан 11- синфгача таълим тарбия беришга қаратилган ўрта умумтаълим муассасадир. Унга болалар танлов асосида қабул қилинади. Гимназияда инглиз тили биринчи синфдан бошлаб ўргатилади. Гимназияда 1- 4 синфлар бошланғич синфлар, 5 – 7 таянч синфлари – гимназияга тайёрлов синфлари, 8 - 9 - 10 – 11- синфлари гимназия синфлари деб аталади. Гимназия ижтимоий, педагогик, техник йўналишларда бўлади. Гимназиялар Ўзбекистон Халқ таълим вазирлиги, вилоятлар халқ таълим бўлимлари томо-нидан ташкил қилинади. Ҳозир гимназиялар ташкил қилинмоқда, лекин уларда дастурлар, дарслик-лар йўқ. Ҳозирча биз биладиган Ижтимоий йўналишдаги республика махсус гимназиясининг (Дипломатия университети қошида) инглиз тилидан ўқув дастури бор. Унда бу гимназияда инглиз тилини ўқитишнинг хуссиятлари, мақсад, вазифалари, талаблари, мавзулар кўрсатилган. Лексиканинг сони аниқлаб берилган. Дарс тақсимоти қуйидагича:

1- синф 2 соат, 2- синф 4 соат, 3 - синф 4 соат, 4 - синф 4 соат, 5 - синф 6 соат, 6 - синф 6 соат, 7 - синф 7 соат, 8 - синф 6 соат, 9 - синф 6 соат, 10 - синф 6 соат, 11 - синф 6 соат.

Лексика сони 1- 11 синфларда жами 3000 та лексика. Ўрта мактаб каби гимназияда ҳам 4та таълимий, тарбиявий, амалий, ривожлантирувчи мақсадлар етакчидир. Лекин мавзулар, сўзлар гимназия йўналишига қараб танланади. Дарс соатлари ҳафтасига 6 соатгача боради. Синф 2 гуруҳга бўлиниб ўқитилади. Гимназияда инглиз тилини ўқитишдан мақсад ижтимоий фанлар йўналишин чуқур ўргатишдир. Гимназияда инглиз тили чуқурлаштирилиб, йўналишга мослаштирилиб ўқитилади. Нутқ фаолиятига бўлган талаблар кенгаяди. Инглиз тили ўргатиш метод усуллари мураккаблашади, материал ҳажми кенгаяди, сўзлар сони кўпаяди. Гимназияда ишловчи ўқитувчиларнинг маоши ўрта мактаб ўқитувчилариникидан 20% ошиқ. Ўқитувчи юкласи ҳафтасига 1- 4 синфларда 14 – соат, 5 – 11- синфларда ҳафтасига 16 соат.

3. Ўрта мактабларда инглиз тили ўқитиши ва ўргатиши

Ҳозирги пайтда мактабларда инглиз тили ўргатиш бошқа ўқув юртларига қараганда энг чуқур ва пухта ишлаб чиқилган. Ўрта мактабда инглиз тили ўқитиш бўйича қўлланмалар, дастурлар, дарсликлар, қўшимча материаллар, воситалар энг кўп ёзилган, чоп қилинган. Ҳозир ўрта мактабларда инглиз тили ўргатиш мажбурий ва мажбурий бўлмаган курс орқали олиб борилмоқда.

Ҳозирда 1999 йилда тузилган дастур бўйича инглиз тили ўқитиляпти. Бу ерда 4та таълимий, амалий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлар етакчидир. Ўрта мактабда инглиз тилидан умумтаълим берилади. Миллий дастур олдинги дастурларга ўзгаришлар киритди. Ҳозир миллий дастур асосида ўрта мактабларда инглиз тилини ўргатиш синов дастури ишлаб чиқилиб, у синовдан ўтмоқда. Янги дастур бўйича мажбурий таълим 9 йил қилиб белгилланган. Инглиз тили 5 – синфдан бошлаб ўргатилади. Мажбурий таълим 2та босқич асосида олиб борилади: I – босқич 5 – 6 синфлар, 2 – босқич 7 - 8 – 9 синфлар. Ўқувчилар 9- йиллик таълимдан сўнг 3 йил

ўзи хоҳлаган йўналишдаги академик лицейларда, касб – хунар коллежларида ўқишни давом эттиришлари мумкин.

Ўрта мактабларда инглиз тилини ўргатиш методикаси бўйича олдин тўхталганмиз.

Ҳозирги пайтда 1 ёки 2 – синфдан бошлаб, инглиз тили ўргатиш одат тусига кирди. Ўқувчи боғчада инглиз тили ўрганган бўлса, 1-синфдан бошлаб ўргатишни давом эттириш мақсадга мувофиқдир. Кўпмнча инглиз тили 2 – синфдан бошлаб ўргатилади. 1, 2, 3, 4 – синфларда инглиз тилини ўргатиш мажбурий эмас, чет тилини ўз хоҳишлари билан ўрганадилар. Инглиз тилини ўргатишнинг биринчи йили ёки ярим йилида инглиз тили оғзаки ўргатилади, ўқиш, ёзув, грамматика ўргатилмайди. Ўрта мактабларнинг 1, 2, 3, 4 – синфларда инглиз тилини ўргатиш бўйича дастур, дарсликларни яратиш зарур. Ўқитувчи юкламаси 1- 4 – синфларда ҳафтасига 14 – соат, 1- 11 синфларда ҳафтасига 16 соат, 1, 2, 3, 4 – синфларда инглиз тили ҳафтасига 2 соатдан бўлади, 5,6,7,8,9 – синфларда ҳафтасига 3 соат, 9 йиллик дастур бўйича лексика сони 1100 тага етишиши лозим.

Ҳозирги пайтда 1 ёки 2 – синфларда инглиз тили Е.И. Негвиницкаянинг English дарслигидан бошлаб ўқитишни тавсия қилиш мумкин. Тошкент шаҳрида В. Несговорова “English”, parts 1,2,3,4, қўлланмалари. Скльтенинг “English” (английский язык для детей) китобидан фойдаланилмоқда. Бу синфларда инглиз тилини ўрганиш кўпроқ ўйин тарзида ўтади. 5 – 6 синф методикасига ўхшаб кетади. 5,6,7,8,9 – синфлар учун дарсликлар яратилмоқда “Fly High” (5-6 синфлар учун) 2000 - 2001 ўқув йилларида дарсликлари нашрдан чиқди.

4. Академик лицейларда инглиз тили ўргатиш

Академик лицей -- Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва низомига мувофиқ ўз фаолиятини ва таълимнинг узлуксиз тамоилини амалга оширувчи ўрта умумтаълим муассасасидир. Академик лицей ёшларда таълим, ахлоқ, маданий ва

жисмоний камолотни юқори кўрсаткичларини мужассамлаштириш, таъминлаш мақсадида ташкил этилади.

Академик лицейга 9 йл таълим олган ёшлар қабул қилинади. Ўқувчилар 2 гуруҳга бўлиниб ўқитилади. Академик лицейлар ҳозир Олий ўқув юртлари қошида кўп очилаяпти, алоҳида ҳам очилиши мумкин. Академик лицейларда йўналиш бўйича асосий фан-предметларга кўп дарс соати ажратилиб ўқитилади. Лицеларда ҳам дастур, дарсликлар муаммоси мавжуд. Ҳозир «Иқтисодиёт лицейлари учун хорижий тиллар ўқув дастури» (Тошкент, 1995) бор. Унда лексика 3200 та белгиланган. Бу ўқув юртида ҳам 4 та асосий мақсадлар – умумтаълим, амалий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлар асос қилиб олинган. Шу билан бирга иқтисодиёт йўналиши бериш масади ётади. Лицейларда (инглиз тили йўналишида бўлганларда) инглиз тили чуқур ўргатилади. Миллий дастурда академик лицейлар очишга ката ўринг берилган. Унда ҳам юқоридаги 4 та мақсадлар етакчидир. Академик лицейлар ҳам турли йўналишларда бўлади. Лицейларда инглиз тилини ўргатишда қўлланиладиган метод, сул, йўллар ўрта мактабнинг юқори синфларида қўлланиладиган метод-усуллар, йўллар, Машқлар қўлланилади, лекин дарс соати кўп бўлганлиги учун материалар кўп берилади. Лицей

йўналиши бўйича сўзлар, матнлар берилади, ўқитилади. Ўқиувчи юкламаси ҳафтасига 16 соат. Талабалар 1, 2, 3 курсга бўлиниб 3 йл ўқитилади. Дарслар йўналишлар бўйича бўлади. 1700 та лексика ўргатилади.

5. Касб-хунар коллежларида инглиз тили ўргатиши

Ҳозир республикамизда турли касб-хунар коллежлари бор. Уларга 9 ва 11 синфларни битирган ўқувчилар қабул қилинмоқда. 9-синфни битирганлар 4 йил, 11-синфни битирганлар 2 йил ўқийдилар. Бу ўқув юртларида комплекс мақсад асос қилиб олинган. Бу ерда касб-хунардан ташқари 9-синфни битирганларга ўрта маълумот ҳам юерилади. Инглиз тилидан умумтаълим берилиб (юқоридаги 4 та мақсад асосида), шу билан бирга инглиз тилини касб-хунар фаолиятида, хунари бўйича ишлаётганда қўллай олиш малака кўникмалари ҳам ўргатилади. Касб-хунарга талукли сўзлар ўргатилади, матнлар ўқитилади. Бу ўқув юртларид чет тилини ўқитиш

йича А. А. Миролубов ва А. В. Прахинанинг «Общая методика преподавания иностранных языков в средних учебных заведениях» қўлланмаси ҳозир ягонадир. Лекин илгари ёзилган бу ўқув юртларида ҳам дастур, дарслик маммоси бор. Бу ўқув юртларида инглиз тили ўқитиш метод усуллари, йўллари ўрта мактабнинг юқори синфларига ўхшаб кетади, лекин мустақил ишлар берилади. Бу ерда ўқитувчиларнинг дарс юкламаси ўрта мактабникига ўхшаб, ҳафтасига дарс соатлари 16 соат қилиб белгиланган. 9-синфни битириб ўқиб тугатганларга касб-ҳунар диплоmidан ташқари ўрта мактаб шаҳодатномаси ҳам берилади. Дарс соатлари уларнинг дасурида кўрсатилади.

15. Олий ўқув юртларида инглиз тили ўргатиш ва ўқитиш

Чет тилларни узлуксиз ўқитиш, ўргатиш ва иш фаолиятларида инглиз тилини қўллаш, чет тилидан мутахассис тайёрлаш масадида чет тиллари олий ўқув юртларида ўргатилади.

Олий ўқув юртларида инглиз тили ўргатиш масад, хусусиятлари ҳисобга олиниб, уларни 2 гуруҳга бўлиш мумкин:

4. Чеи тили – инглиз тили бўйича мутахассис тайёрловчи университет, институт, факультетлар;
5. Чет тили – инглиз тили бўйича мутахассис тайрламайдиган университет, институт, факультетлар.

Бу 2 та гуруҳда инглиз тили 2 та мақсадда ўргатилади. Биринчи гуруҳдаги олий ўқув юртларида инглиз тилидан мутахассис тайёрланиши сабабли инглиз тили чуқур ҳар томонлама ҳам назарий, ҳам Амалий ўргатилади. Дастур кенг чуқур тузилади. Махсус дарсликлар асосида инглиз тили ўргатилади. Инглиз тили бўйича трли мавзуларда маърузалар ўтказилади. Фонетика, грамматика, аналитик ўқиш, мустақил ўқиш, оғзаки нутқ, матбуот материаллари билан ишлаш каби аспектларда инглиз тили чуқур ўргатилади. Инглиз тилини коллежда иш фаолиятида мукамал қўллай олиш талаби қўйилади. Фонетика, грамматика, оғзаки, ёзма нутқлар, ўқиш мукамал ўргатилади. Оғзаки нутқни эркин қўллай олиш, чет элликлар билан бемалол мулоқот қилиш талаб қилинади. Лексика сони 6000 бўлади. Дастурлар, дарслик масаласи

ҳал қилиниши лозим. Ҳозирги пайтда рус тилида ўқитилаётган олий ўқув юртларнинг дарсликлари қўлланилаяпти. Ўзбек тилида ўқитиладиган олий ўқув юртларининг хусусияти ҳисобга олиниб, дарсликлар қисман ёзилган, лекин улар тўлиқ қўлланилмаяпти. 1-гуруҳдаги ўқув юртларида инглиз тили ҳамма курсларда ўқитилади.

Иккинчи гуруҳдаги олий ўқув юртларида инглиз тили бўйича комплекс мақсад кўзда тутилади. Студент 4 мақсад асосида инглиз тилидан умумтаълим олиб, Яна мутахассислиги бўйича инглиз тилини келажакда ўз иш фаолиятида қўллашга ўргатиш масади ётади. Касби бўйича қисман мулоқот қилиш, мутахассислигига оид сўзларни ўрганиб, матнларни ўқиб, таржима қилишга ўргатилади.

Шу сабабдан дастур, дарсликлар ҳар бир мутахассисликлар учун алоҳижа тузилиши лозим, лекин улар кам ёзилган ва келажакда яратилиши лозим. Инглиз тилини олий ўқув юртларда талабалар мустақил ҳам ўрганадилар. Олий ўқув юртларида (иккинчи гуруҳда ўқув юртларида) инглиз тили 2 йил ўқитилади. Ҳозир олий ўқув юртларида талабалар 4 йил ўқиб, бакалавр унвонини, сўнг яна 2 йил ўқиб, магистр унвонини оладилар. Олий ўқув юртларида ўқитувчиларнинг дарс соати бир йилга режалаштирилади. У 600-800 соат

атрофида бўлади. Ўқиш 2 семестрли бўлиб ёзги, қишки сессияларга бўлинади. Талабалар билимлари рейтинг асосида текширилиб, баҳоланади. Баҳоларга қараб стипендия тайинланади, 200 лексик сўз ўргатилади.

16. Магистратурада инглиз тили ўргатиши

Талабалар 4 йил ўқиб, бакалавир унвонини олганларидан сўнг, магистратурада 2 йил ўқишлари мумкин.

Магистратурада талабалар инглиз тилини ўқишлари бўйича 2 гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳда инглиз тилидан мутахассис бўлувчилар ўқийдилар. Улар инглиз тилини ҳам назарий, ҳам Амалий ўрганадилар илмий иш ёзиб ҳимоя қиладилар.

Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетининг магистратураси биринчи гуруҳга киради.

Иккинчи гуруҳ ҳам инглиз тилини ўрганадилар, лекин у ерда инглиз тили бўйича мутахассис бўлмайдиганлар ўқийдилар. Улар

инглиз тилини амаий ўрганиб, ундан иш фаолиятда фойдалана олиш мақсади назарда тутилади. Бу гуруҳга мутахассиси инженерлик, шифокорлик, юридик соҳадаги каби магистратуралар киради.

17. Аспирантурада англиз тили ўргатиш ва ўрганиш

Талабалар олий ўқв юртини, магистратурани тугатганларидан сўнг илмий иш билан шуғулланиш учун аспирантурага кириб, ўқишни давом эттиришлари мумкин. Улар аспирантурада ўқиб, диссертация ҳимоя қиладилар ва номзодлик унвонини оладилар. Аспирантурада ҳам англиз тили ўқитилади. Аспирантлар бирон бир чет тилини билишлари шарт. Чет тилидан аспирантурага кириш имтиҳони, номзодлик минимуми, топширилади. Аспирантуранинг англиз тилин ўқишларидан мақсад, бўлажак илмий ходим, олимларни илмий ишларида, иш фаолиятларида соҳалари бўйича англиз тилидаги материаллардан мустақил фойдалана олишга ўргатишдир. Аспирантни кўпроқ мақола, китобларни таржима қилиб ўз ишида фойдаланишга ўргатилади. Мустақил ишлатишдан кўпроқ фойдаланилади.

Турли типдаги ўқув юртларида англиз тили ўргатишни режалаштириш

Инглиз тилини ўргатишни режалаштириш зарур. У тузилганда англи тили ўргатиш тизимли, методик жиҳатдан тўғри бўлади. Ўқитувчи тез, осон натижага, муваффақиятга эришади. Шу сабабдан юқорида кўрсатилган ҳамма ўқув-тарбия юртларида англиз тили ўргатиш, ўқитиш режалаштирилади.

Ҳамма ўқув юртларида икки хил режа тузилади:

1. Таквим – мавзуй (календарь - тематик) режа.
2. Кундалик дарс режаси.

Бу режаларнинг шакллари, структуралари, тузилишлари ўрта мактабда англиз тили ўқитишни режалаштириш мавзусида берилган. Ҳамма типдаги ўқув юртларида шу икки хил режалар уларга ўхшаган шакл ва структурада тузилади, лекин ўқув юртининг мақсади,

хусусиятига қараб, режа шаклларига, структураларига, тузилишларига ўзгартиришлар киритиш мумкин, лекин режаларни мазмуни мураккаб бўлади.

Текшириш учун савол ва топшириқлар:

1. Ўқув юртлирининг турли типда бўлишини сабабларини тушунтиринг.
2. Турли типдаги ўқув юртлирида инглиз тилини ўқитишнинг мақсад, вазифалари ҳақида сўзланг. Улар бир хилми, ҳар хилми? Сабабини тушунтиринг.
3. Турли типдаги ўқув юртлирининг дастур, дарсликлари ҳақида сўзланг. Дастур, дарсликлар тузилганми? Улар бир хилми ёки турли хил бўлиши лозимми? Сабабини тушунтиринг.
4. Боғча, бошланғич (1, 2, 3, 4) синфларда инглиз тилини ўргатишнинг мақсад, вазифалари ва ўргатиш ҳақида сўзланг.
5. Ўрта мактабда инглиз тили ўргатишнинг мақсад, вазифалари ҳақида сўзланг.
6. Академик лицейларда инглиз тили ўргатиш ҳақида сўзланг.
7. Олий ўқув юртлирида инглиз тили ўргатиш ҳақида сўзланг.
8. Магистратура ва аспирантурада инглиз тили ўргатишнинг мақсад, вазифасини талқин қилинг.
9. Турли типдаги ўқув юртлирида инглиз тили ўргатишда режалар тузиш шартми? Сабабини тушунтиринг.
10. Турли типдаги ўқув юртлирида тузиладиган режаларнинг турлари, шакллари, фарқлари, тузилишини тушунтиринг.

4 - § ИНГЛИЗ ТИЛИ ТЕСТЛАРИ УСТИДА ИШЛАШ МЕТОДИКАСИ

Ҳозирги пайтда тестлардан фойдаланиш ўқувчилар, абитуриентлар, талабаларнинг малака, кўникма, билимларини тўғри аниқлашда ката ёрдам бераяпти. Ўрта махсус, олий ўқув юртлирига кирувчилар тестлар орқали қабул қилинмоқдалар.

Ҳозирда ҳамма фанлардан тестлар ишлаб чиқилган, матбуотда эълон қилинмоқда. Ўқитувчи ва ўқувчилар улар устида тинмай ишляптилар. Тестлар орқали қабул қилиш услуби бизга янги кириб келгани сабабли, ўқитувчилар, методистлар уни янада мукамалроқ қилиб ишлаб чиқишга ҳаракат қилмоқдалар. Тестларни ечишни тўғри методик ташкил қилиш, уларни тўғри, тез ечишга ёрдам беради, ўргатади. Акс ҳолда кўп вақт кетиб, уларни ечиш қийинлашади, ўқувчилар тестларни мустақил ечишга ўрганмайдилар. Бизнингча, кейинги пайтда тестлар устида ишлаш методикаси бўйича республика,

вилоятлар, шаҳарлар, ўқитувчилар малакасини ошириш институтида, тест марказининг ўзида бир қанча ишлар қилинмоқда.

Тестлар устида ишлашни 2 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ўқитувчининг ўқувчилар ёки ўқувчи билан бирга тестлар устида ишлаши:

2. Ўқувчиларнинг ўзларининг тестлар устида мустақил ишлаши.

Икки ҳолатда ҳам олдиндан ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам тайёрланиши зарур.

1. Ўқитувчининг ўқувчилар билан тестлар устида ишлаши:

Ўқитувчи: а) бутун синф ёки бир неча ўқувчилар билан;

б) алоҳида бита ўқувчи билан ишлаши мумкин.

Иккала ҳолатда тестлар устида ишлашни:

А. Кириш.

Б. Ўқитувчининг иш фаолияти.

В. Ўқувчининг иш фаолияти.

Г. Ўқувчилар билан ўқитувчининг бирга ишлаши.

Д. Тестларни ечиш ёки ечилган тестларни таҳлил қилиш, текшириш каби босқичлари бўлиши мумкин.

А. КИРИШ БОСҚИЧИ

Кириш босқичида ўқитувчи тестни келиб чиқиш сабаби, тестнинг ўзи нима, тестлардан кенг фойдаланиш сабаблари, уларнинг хусусияти ҳақида ўқувчиларга тўлиқ маълумот беради, тушунтирилади. Биз улар ҳақида бу ерга тўхтаб ўтмаймиз. Ўқитувчи улар ҳақида беҳабар бўлса, ўзи билиб олиши зарур. Бу босқичда ўқувчи to be, to have феъллари ҳозирги, ўтган, келаси замонларда 3 та (бўлишлик, бўлишсизлик, сўроқ) шаклда тусланишини, отларнинг кўплик, қаратқич келишигини, артиклини, умумий, махсус сўроқ гапларни, тўғри, нотўғри феълларни 3 та замонда, 3 та шаклда тусланиши, сифатларнинг қиёсий, орттирма даражаларини, кишилиқ олмошларининг бош, объект келишикларини, қаратқич шакллари, эгалик ва ўзлик олмошиш шакллари ўқувчиларнинг эсига тушириш, қайтариш, тушунтириш ишларини қилади.

Б. БОСҚИЧ, ЎҚИТУВЧИНИНГ ИШ ФАОЛИЯТИ

Ўқитувчининг иш фаолияти, тайёрланиш босқичида ечиш лозим бўлган тестларни аниқлайди, кўздан кечириб, ўқувчилар учун қийин сўзларни тушунтириш, эсга тушуришлозим бўлган грамматик материалларни белгилайди. Ўқитувчи тестларни ўзи олдиндан ечиб, дафтарига белгилаб қўяди, лекин ўқувчиларга айтмайди, белгилатмайди, кўрсатамайди.

Ўқувчиларга ечиладиган тестларни бериб, нотуниш сўзларни топиш, таржима қилиш, тушунмаган, билмаган грамматик материалларни Аниқлаш, дарсликлардан ўқиб билиб-келиш вазифалари берилади. (Ўқувчилар бу вазифани В босқичда бажарадилар.) Ўқитувчи илгаридан ўқувчиларга Луғатдан фойдаланиш сўзни топиш, дарсликлардан грамматик материалларни топиб ўқишни, ўрганишни тушунтирган бўлиши лозим.

В. БОСҚИЧ. ЎҚУВЧИНИНГ ИШ ФАОЛИЯТИ

Бу босқичда ўқувчи олдиндан берилган вазифани ўзи бажаради, номуълум сў ва ибораларни, грамматик материалларни Аниқлаб, тартиб рақами бўйича ёзганлари маъқул. Масалан: 55-тест Choose the appropriate non-finite forms of the verb – феълларни ноаниқ шакл-

ларидан мосини танланг. Бу ерда ўқувчи 55-тест тагига билмаган сўзларни таржимасини топиб ёади, нотаниш грамматик материал бўлса топиб ўқийди, ёзади. Бундай ёзиш, белгилаш тест топшириғини кейинчалик ечишда рақам бўйича уни топиш осон бўлади, фойдаланиш енгиллашади. Бизнинг фикримича, тест топшириқларини ечиш қуйи синфларда 45минутга-1 соатга, юқори синфларда 90 минутга – 2 соатга мўлжаллангани мақсадга мувофиқдир.

Г. БОСҚИЧ. ЎҚУВЧИЛАР БИЛАН ЎҚИТУВЧИНИНГ БИРГА ИШЛАШИ

Бу босқичда ўқитувчи ўқувчилар билан уйда бажарган вазифаларини текширади, нозик томонлари тушунтирилади ва билмаган, аниқлай олмаган топшириқлар, вазифалар ҳамда ўқитувчи лозим топган сўз, иборалар, грамматик материаллар ўқитувчи томонидан ўргатилади.

Ўқитувчи ўқувчига инглизча тестни ечиш усули, методини ўргатади. Ўқувчи энг олдин тест талаб қилган вазифа – топширикни тушуниб олиши зарур. Тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчи – абитуриент тестни ечишга билими етарли бўлиб, топширик, вазифанинотўғри тушуниш ёки тушунмаганлиги, уялиб сўрамадан тестларни нотўғри ечиш ёки еча олмасликка олиб келмоқда.

Ўқитувчи албатта буни ҳисобга олиб, ўқувчиларга уни олдиндан тушунтириши лозим. Ўқувчи топширикларни, тестни ечаётганда, жавобнинг мосини топиш, қўйишда, алмаштиришда, кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айланттиришда ҳамма жавобларнинг ҳар бирини мос келиш, келмаслигини сабабларини Аниқласа, исботласа тест ечиш осон, аниқ, тўғри ечган бўлади. Буни эса ўқитувчи ўқувчига ўргатиши лозим. Уни қуйидагича ўргатиши мумкин.:

1997 й. № 1 Ахборотнома. Биринчи тестнинг топшириғи:

Choose the appropriate preposition. What are curtains usually made ...?

1) to; b) with; c) of; d) -; e) at;

бу ерда in, with, at предлоглари мос келмайди, of предлоги ишлатилади. Сабаб: made феъли бирон нар-

санинг бир предметдан қилинганини фақатгина of предлоги ёрдамида ифодалайди.

1997 й. № 4 Ахборотнома. Иккинчи тестни топшириғи:

Choose the appropriate form of the adjective.

Two heads are ... than one.

a) good; b) bad; c) worse; d) most; e) better.

Бу ерда e) better бўлади сабаб than сўзи сифатни қиёсий даражасини талаб қилади, бу ерда worse ёмонроқ сўзи мантиқан тўғри келмайди.

1997 й. № 2 Ахборотнома. Ўн еттинчи тестнинг топшириғи:

Choose the appropriate adjective.

Do you have ... or ... sunny days this summer?

a) more, less; b) many, less; c) much, little; d) much, less; e) many, few

Бундай тестларда ўқувчи икала сифатни мос келиш келмаслигини ҳисобга олиши, жавобини исботлаб бериши зарур. Баъзан бундай тестда биринчиси тўғри мос келса, иккинчиси тўғри келмайди, ёки акси бўлади. Ўқувчи чалғиб кўпроқ биринчиси мос келса, иккинчини ҳисобга олмай хато қилади, 2 та ёки 3 та предлогли, артикли

тестларда ҳам шундайаҳвол юз беради. Ўқитувчи ўқувчиларга иккаласини, уччаласини ҳисобга олишни таъкидлаши зарур. Бу ерда а) more/ few сабаб сифатлар қиёсланмаяпти, бу сифатлар эса қиёсий даражалар, б) many, less да many мос, less мос эмас у қиёсий даража ва саналмайдиган отлар олдидан қўлланилади, тестда эса саналадиган от, less саналмайдиган от олдидан ишлатилади, с) much, little мос эмас, сабаб булар саналмайдиган отлар олдидан ишлатилади, тестда эса days саналадиган от, d) much, less ҳам мос эмас, улар саналмайдиган отлар олдидан ишлатилади, ҳам қиёсий даража, е) many, few бу мос келади, сабабий оддий даража, саналадиган отлар олдидан қўлланилади, days саналадиган отдир.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Албатта ҳамма тестларни ечишда бундай қилиб мос келиш, келмаслик сабабини топиш, ишотлаш қийин, унда географик, тарихий маълумотлар ёрдам беради. Улардан фойдаланиш зазур. Ўқитувчи ўқувчиларга юқоридагидек ишлашга, тестни ечишни тушунтириб бериш, бир, иккита ёки бир нечта тестларни ўзи ечиб кўрсатиши керак. Инглиз тили тестларини ечиш-

ни ўргатишда ўзбек тили грамматикасини билиш ҳам муҳим ўрин тутди, ўқитувчи буни ҳисобга олиши, эса тушириши лозим. Сўнг ўқитувчи дарсда маълум вақт ажратиб ёки вазифа қилиб бериб, олдидан белгиланган тестларни ечишга, тестларни осон, қийинлигига қараб 30 – 50 тагача тестни ечиш, таҳлил қилиш вазифасини бериши мумкин.

Д. БОСҚИЧ. ТЕСТЛАРНИ ЕЧИШ, ЕЧИЛГАН ТЕСТЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Бу босқичда ўқувчилар тестни ечганларидан сўнг ўтказилади. Ўқувчилар дафтарларга тестларнинг жавобларини қуйидагича ёзсалар маъқул бўлади:

1997 й. № 9 Ахборотнома.

1 - а

2 - б

3 - с деб қайд қилишлари, жавобнинг мослик мос эмаслигини тушунтириб беришга м тайёр бўлишлари лозим. Кўп ҳолларда ахборотномалардаги тестлар, қалам, ручка билан чизиб белгиланади, бу эса кейинчалик ўзгаларга бу тестларни ечишга ўргатишда фойдаланиш мумкин бўлмай қолапти.

Ўқувчи жавобини айтганда, иккинланмаслиги, ечолмаган бўлса рўйрост айтиши маъқулдир. Унда ўқитувчи тушунтириб беради. Ўқитувчи ўқувчилар билан ҳамма берилган тестларнинг жавобларини мос эмаслигини таҳлил қилиши, исботлаши лозим.

Ўқитувчи кўп тестларнинг жавобини айтиш, топтириш ўрнига тест жавобларининг мос келиши, келмаслиги сабабларини аниқлатса, исботлатса, бу ўқувчиларга фойдалидир. Кўпинча тестнинг мосини топ, айтганинг а) нотўғри, в) тўғри, кейингисини топ деб тестларни ечтириш ҳоллари учрайди. Бу ўқувчиларни мустақил ечишга ўргатмайди.

Биз юқоридагидек, тестларни ечиш методик тизимини ташкил қилаолсак ўқувчилар, абитуриентлар уларни тўғри ечишни ўрганадилар.

ИЛОВАЛАР

1-§. ИНГЛИЗ ТИЛИ МЕТОДИКАСИДАН МУСТАҚИЛ ИШЛАР

Ҳозирги пайтда мустақил ишлаш услуби таълим тарбия жараёнида муҳим ўрин тутади. Методикадан мус-тақил ишларни ташкил қилиш бўлажак ўқитувчилар-ни касбга тайёрлашда катта аҳамиятга эга.

Бундай ишлар талабаларни:

1. Мустақил фикрлашга, бир қарорга келишга;
2. Методик вазифаларни ҳал қилишга;
3. Дарсни мавзу, мақсад, вазифаларини танлай, бе-галай олишга;
4. Дарс босқичларини, уларда қилинадиган ишлар-ни аниқдай олишга;
5. Ўргатиладиган тил материалларини (фонетика, лексика, фамматика) сонини аниқлай олишга, улар-ни ўргатиш, семантизация қилиш метод усулларини, машқларини танлай олишга, ўргатишни ташкил қилиш-
6. Ўргатиладиган нутқ материалларини, структура-ларини (тинглаш, гапириш, ўқиш, ёзув бўйича) бел-гилай олишга, ўқитиш методикасини ишлаб чиқишга;
7. Таквим-мавзуйий ва кундалик дарс режасини ту-зишга;
8. Техник воситалар қўллашни ташкил қилиш ва амалда ишлатишга;
9. Турли ўқув воситаларини тайёрлашга;
10. Уқувчи, талабаларнинг характер ва хусусиятга қараб инглиз тили ўргатишга ёндашишни ўргатади.

ТАЛАБАЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШЛАРИ

Мустақил ишлар:

1. Уни илгаридан қатъий режалаштиришдан;
2. Уни ташкил қилишдан;

3. Бошқаришдан;

4. Текшириш, назорат қилишдан иборатдир. Талабаларни мустақил фикрлаши иш фаолиятининг ҳар қадамида учрайди.

Энг олдин мустақил ишлашда ўқитувчининг ўзи ривожланган бўлиши керак, сўнгра ўқитувчи уни ўқув-чи, талабаларда шакллантириши, ҳосил қилиши зарур. Шу сабабдан инглиз тили ўқитиш методикасидан мустақил ишларни ташкил қилиш университет ва институт-ларда кенг йўлга қўйилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Уқув дастури ва илмий ишларда бундай ишларнинг зарурлиги қайд қилинган. Инглиз тили методикасидан бўлган мустақил ишлар тизимини 2 типга ва турларга бўлиш мумкин.

I тип. Мустақил ишларни ўтказилиш, бажарилиш, ўрни-жойи бўйича типлар;

II тип. Мустақил ишларни мазмуни бўйича типлар.

Мустақил ишлар тизимини ўтказилиши, бажарилиши ўрни жойига қараб 4 турга бўлинади:

1. Талабаларнинг маърузалар, дарслар, семинарлар, амалий машғулотлар жараёнида қилинадиган мустақил ишлари.

2. Лабораторияларда бажариладиган мустақил ишлар.

3. Амалиёт даврида университет, институт, лицей, коллежларда ва мактабларда бажариладиган мустақил ишлар.

4. Амалиёт даврида уйда қилинадиган мустақил ишлар.

Мустақил ишлар мазмуни бўйича ҳам 5 турга бўлинади:

1. Ўз-ўзини текшириш саволларига жавоб бериш бўйича мустақил ишлар.

2. Дарс фрагментларини мустақил тайёрлашдаги ишлар.

3. Методик вазифаларни мустақил ечиш бўйича ишлар.

4. Семинар, доклад учун адабиётлардан фойдаланиб конспект қилиш, докладларга тайёрлашдаги мустақил ишлар.

5. Доклад, курс иши, малакавий ишлар ёзиш давридаги мустақил ишлар. Мазмуни бўйича тақсимланган 1—2—3 турларни яна матн турларга бўлиш ҳам мумкин:

1. Тил материалларини ўргатиш, ўрганиш бўйича мустақил ишлар тури.

2. Нутқ фаолияти турларини ўргатиш, ўрганиш бўйича мустақил ишлар тури.

3. Режалаштириш бўйича мустақил ишлар тури.

4. Воситаларни тайёрлаш ва қўллаш бўйича мустақил ишлар тури.

5. Аудиториядан, синфдан ташқари ишларни ташкил қилиш ва ўтказиш бўйича мустақил ишлар тури.

Юқорида кўрсатилган методикадан мустақил ишларни ўқитувчи раҳбарлигида ҳамда ўқитувчи раҳбарлигисиз ёзма, оғзаки ташкил қилиши, ўтказиши мумкин. Инглиз тили методикасидан бўлган мустақил ишлар тизимини қуйидаги жадвалдан янада аниқроқ кўриш мумкин.

ИНГЛИЗ ТИЛИ МЕТОДИКАСИДАН МУСТАҚИЛ ИШЛАР ТИЗИМИ

I тип Ўтказилиш, бажарилиш ўрни, жойи бўйича тақсимот	II тип Мазмуни бўйича мустақил ишлар тақсимоти
---	--

I- тур Уйд а баж а рил а ди	II- тур Лабо - рато - ряд а бажа - рила -ди	III- тур Дарс жараё - нида бажа- рила- ди	IV-тур Амалиё т даврид а аудито- рия синфда бажари -лади.	I-тур Ўз- ўзини текши - риш савол - ларга жавоб бери ш	II-Дарс фраг- ментин и муста- қил тайёр- лаш	III- Мето - дик Вази- фани муста - қил ечиш	IV- Кон с пект - лаш	V- тур Док- лад курс иши мала -ка вий иш- лар ёзи ш
---	--	---	--	---	---	--	-------------------------------------	---

I тур Тил мате риал ларини ўргатиш бўйича	II тур Нутқ фаолиятини ўргатиш бўйича	III Режалаш- тириш бўйича	IV восита-лар бўйича	V аудито- рия, синфдан ташқари ишлар бўйича
--	---	------------------------------------	----------------------------	---

Талаба, ўқувчи уйда ўз-ўзини текшириш учун бе-рилган топшириқларга, саволларга жавоб бериши мус-тақилликка ўргатади. Бу ишни талаба ўқитувчининг ёр-дамисиз бажаради. Унга бу ерда маърузада кўрсатилган адабиётлар таянч ролини ўйнайди. С. Ф. Шатилов, Г. В. Рогованинг методика бўйича қўлланмаларида ўз-ўзини текшириш саволлари берилган. Бошқа қўлланмаларда ҳам бундай топшириқлар берилса яхши бўларди. Уз-ўзини текшириш саволлари методиканинг назарий асос-ларидан, тил материалларини, нутқ фаолиятининг тур-ларини ўргатиш, педагогик жараённи ташкил қилиш бўйича бўлиши мумкин.

Қўлланмаларда бундай вазифалар бўлмаган тақдир-да уларни маърузачининг ўзи тузиши мақсадга муво-фикдир.

Топшириклар мумкин қадар муаммоли бўлса талабаларни фикрлашга, ўйлашга, мустақилликка ун-дайди. Талаба уйда, семинарларда жавоб бериши, би-лимини кенгайтириши учун берилган адабиётларни мус-тақил конспект қилиши, саволларга жавоб топиши мумкин.

Конспект қилиш асосан берилган мавзу бўйича материалларни, маълумотни адабиётдан топа билиш, ўқиб мазмунини тушуниш, қийин жойларни таҳлил қилиш, қайтадан ўқиш, сўнг эса жавоб бераётганда керакли жойлардан фойдаланиш учун тезис шаклида қисқа эса қолганини ёзишдир.

Талаба уйда англиз тили дарси фрагментлари, тил материаллини, нутқ фаолияти турларини ўргатиш, машқ бажариш, воситаларни тайёрлаш каби мустақил иш-ларни бажариб, уларни аудиторияда амалда қўллаб кўрсатиши мумкин.

Талаба уйда методик вазифаларни ўзи, мустақил ечади, жавобини ўқитувчига кўрсатиш учун ёзиб кела-ди ёки университет аудиториясида ўқитувчи раҳбарли-гида бажаради¹.

Талаба уйда доклад, малакавий иш, диплом иши учун материаллар йиғиши, конспект тузиши мумкин. Уларга тайёрланиш, ёзиш ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилади. Ўқитувчи мустақил ишни бажаришда йўл-йўриқлар кўрсатади унга раҳбарлик қилади.

Талаба институт лабораториясида ўқитувчи раҳбар-

лигида, раҳбарлигисиз, ўз-ўзини текшириш саволла-рини, маърузаларнинг методик вазифа-топшириклари-ни, дарс фрагментларини, фонограммаларни муста-қил тинглаши, ўз-ўзини текшириш саволларига жавоб бериши, методик топширикларни мустақил ечиши, жавобини ёзиши мумкин.

Ўқувчи, талаба тингланган дарс фрагментлари асо-сида ўзи мустақил фрагментларни тузиши, ўзининг дарс фрагментини ёзиши, тинглаб камчиликларини аниклаши мумкин.

Талаба маъруза, семинар, амалий машғулотларга тайёрланиш жараёнида қисман ўқитувчининг ёрдами-да, назоратида мустақил ишларни бажаради. Талабалар маърузачининг саволларига жавоб бериш, хулоса чи-қариш, семинарда, амалиётда дарсларнинг мавзусини, мақсад,

¹ Н. В. Яшкова. Сборник задач и заданий по методике преподавания иностранных языков. Ленинград, 1977 г.

вазифаларини белгилаш, ўргатиш, метод, йўл, усулларини аниқлаш, уларни мустақил амалга ошириш дарс фрагаентларини ишлаб чиқади. Дарс фрагментларини амалда кўрсатиш ҳам мустақил ишлаб чиқилади. Талаба 4-курс амалиётида уйда, мактабда, синфда мустақил ишлар бажаради. Амалиёт даврида уйда ўзи мустақил мавзуни тақвим-режа, бир соатлик дарс режасини тузиши, техник воситаларни, фоно-граммани, синфдан, мактабдан ташқари ишлар ўтказишни тайёрлаши мумкин.

Талаба мактабда, синфда дарс бериш, таҳлил қилиш, консультация ўтказиш, тарбиявий ишлар, суҳбатлар ташкил қилиш каби мустақил ишларни ҳам тайёрлаб ўтказади.

МАЪРУЗА УСТИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАШ

Талабанинг мустақил иши асосан тинглаган маърузаси устида ишладан бошланади. У 3 босқични ўз ичига олади:

1. Маъруза тинглаш ва уни конспект қилиш.

2. Кейинчалик маърузани қайта кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш.

3. Навбатдаги маърузага тайёрланиш.

Талаба маъруза тинглаганда ўйлаб, ундаги фикрларни, тезисларни ёзиб олиши лозим. Маърузада талабалар бутун диққатини уни ёзишга қаратмай, унинг иштирокчиси, баҳсда қатнашувчиси бўлиши ҳам зарур, маърузанинг бундай бўлиши маърузачига боғлиқдир.

Талаба маърузани кейин қайтадан кўриб чиқиб таҳлил қилиши, ёзиб ололмаган жойлар бўлса, тўлдириши, ёзилган фикр, тезисларни таҳлил қилиб, идрок қилиши, унга мустақил фикр билдириши, шу мавзуни дарсликдан ёки қўлланмадан кўриб, танишиб, билимини кенгайтириши, навбатдаги маърузага тайёрланиши лозим.

Навбатдаги маърузага тайёрланиш эса оддинги маърузани кўриб чиқиш, кейинги маърузанинг мавзусини билиш у билан дарслик ёки қўлланма орқали танишидир. Ҳозирги пайтда маъруза муаммоли бўлиши талаб қилинади. Бу эса талабалардан мустақилликни тақозо қилади.

ТАЛАБАЛАРНИНГ СЕМИНАРЛАРГА ТАЙЁРЛАНИШДАГИ МУСТАҚИЛ ИШИ

Бу иш кўпинча университетда, институтда, уйда ўқитувчи иштирокисиз ўтади. Бу эса талабадан кўп ишни талаб қилади. У семинарнинг назарий саволларига жа-воб бериши, конспект учун керакли адабиётларни то-пиши, конспект қилиши, мустақил фикрлаш ва ама-лий қисмини дарсликлар бўйича тайёрлаши зарур. Бундай ишни ижобий ҳал қилишда дарслик, қўлланмаларнинг мавжудлиги, она тилида бўлишлиги, ёрдамчи қўлланма воситаларни ишлаб чиқилганлиги муҳим ўрин тутди.

Бу ерда асосий иш адабиётларни конспект қилишдир, конспект қилишга ўрганишдир. Бу эса алоҳида малака, кўникма талаб қилади. Конспект қилиш, китобдан ўқилган, таҳлил қилинган мавзунини, материал-ни, маълумотни эсда қолганини, кераклисини қис-қартириб ёзишдир. Бунинг учун матнни ўрганиш керак. Конспект—бу китобдан керакли жойларни, тезислар-ни кўчириб олиш эмас. Бундай ишга талабаларни ўқитувчилар ўргатиши керак. Конспект қилиш:

- 1) материал билан кўз югуртириб танишиш;
- 2) мавзунини, материални ўқиш, таҳлил қилиш, тушуниш;
- 3) эсда қолган керакли жойини қисқа ёзишни талаб қилади.

Талаба мустақил конспект қилиши орқали режа-конспект, тезислар, аннотациялар, тақризлар ёзишга,

рефератлар, докладлар, малакавий ишлар тайёрлашга ўргатилади.

Ҳозирги пайтда малакавий иш ёзиб, химоя қилиш кенг йўлга қўйилляпти. Бу эса конспект қилиш малака-сини ўргатишни тақозо қилади. Талаба семинар маш-ғулотнинг амалий қисмига тайёрланаётганда:

- 1) дарсликдаги аниқ дарс мавзусини, вазифасини аниқдаши;
- 2) аниқ дарс учун жиҳозларни танлай билиши, мустақил тайёрлай олиши;
- 3) дарсликдаги аниқ янги лексик, грамматик, фо-нетик материалларни ўргатиш, киритиш, метод, усул-ларни танлай билиши, уларни амалда қўллай олиши;

4) нутқ фаолияти турлари устида ишлаш дарс фрагментларини ишлаб чиқиши каби мустақил ишларни ҳал қиладилар.

Натижада дарс фрагментларини ўзлари мустақил ишлаб чиқадиладар.

МУАММОЛИ ЎҚИТИШ

Муаммоли ўқитиш ўқувчи, талабаларнинг аклий фаолиятлари қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда ўрга-ниш ва ўқитиш усулларини қўллашнинг қоидалар ти-зимидан иборатдир. Шунинг учун у (муаммоли ўқитиш) ўқувчининг ақдий қобилиятларини, унинг умумий ри-вожланиши ва дунёқарашининг шаклланишини анча тўла таъминлайди¹.

Муаммоли ўқитишнинг моҳияти ўқитувчи томони-дан ўқувчиларнинг таълим ишида муаммоли вазият-ларни ташкил қилишларидан ва ўқув муаммолари, топ-шириқлари, масалалари ва саволларини ечиш йўли би-лан янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқаришдан иборатдир.

Бизнинг фикримизга кўра, муаммоли ўқитиш му-аммоли вазиятлар яратиш ва ўқув муаммоларини ечиш билан узвий боғлиқдир.

Муаммоли ўқитишда: 1) текшириш методи; 2) қис-ман изланиш ёки эвристик метод; 3) билимларни му-аммоли баён қилиш; 4) материални муаммоли баён қилишдан бошлаш каби методлар кенг қўлланилади.

¹ М. И. Махмутов. «Организация проблемного обучения в школе». Книга для учителей. М. 1977 г. 3-стр.

Чет тили ўқитиш методикасидан маъруза, амалий маш-ғулотлар олиб боришда муаммоли ўқитишнинг юқори-да санаб ўтилган асосий методларидан самарали фой-даланиш зарур.

Маърузачи талабаларни маърузани тинглашга, ту-шунишга қизиқтириши, сифатини ошириш учун улар-ни фақат маъруза тингловчиларга айлантирмай, дарс-нинг фаол иштирокчилари қилиш учун муаммоли са-волларни кенг қўллаши керак. Бу биринчидан маъруза маълумотини талабалар ёдида яхши қолдиради, ик-кинчидан уларни мустақилликка ўргатади. Бундай са-воллар методиканинг ҳар бир мавзуси учун маърузачи томонидан тузилиши, қўлланилиши керак.

Ўз-ўзини текшириш саволларини маърузачилар еки дарслик, қулланма муаллифлари ҳар бир мавзудан кейин бериши мумкин. Бундай саволлар мавзу, материал урганилиб, маълумот олингандан сунг, талаба узининг тушунганини саволларга оғзаки еки езма жавоб бериш орқали текширилади деган маънони билдиради. Ҳозирги пайт-да Г. В. Рогова И. П. Бимнинг методика буйича қулланмаларида берилган бундай саволларни Г. В. Рогова¹ муҳокама қилиш учун саволлар деб берса, И. Л. Бим² уз-узини текшириш саволлари деб номлаган. Улардан намуналар келтирамиз.

Г. В. Рогова талаффуз буйича “Question for discussion” деб муҳо-кама учун қуйидаги саволларни таклиф қилади.

1. What is meant by correct pronunciation?

2. What does a teacher need for teaching pronunciation successfully?

3. Why is pupils pronunciation far from being satisfactory?

4. What should a teacher do to improve pupils pronunciation?

Лексика бўйича *iyfimtara* саволлар тавсия қилинган.

1. Speak on the principles of selecting a minimum vocabulary.

2. Comment on the main rule in teaching vocabulary.

3. Speak on the possible difficulties a pupil has to overcome when new words are presented. What is the role of teacher here? Illustrate your answer with several examples.

4. Not all the words require the same exercises for retention.

Why? Грамматика бўйича қуйидаги топшириқлар берилган:

1. Grammar is very important in foreign language learning.

Why?

¹ G. Y. Rogova. «Methods of teaching English». М. 1983 г.

² И. Л. Бим. «Теория и практика обуч. нем. яз. в сред. школе» М. 1988 г.

272

2. There are different view points on grammar teaching. Analyse them and say which you consider justifiable in foreign language teaching in schools. Give your reasons.

Г. В. Рогованинг китобида яна мактаб дарсликлари бўйи-ча мустақил иш учун топшириқлар берилган.

И. Л. Бимнинг китобида нутқ фаолияти турлари бўйича қуйидагича саволлар берилган:

Оғзаки нутқ бўйича:

1. Оғзаки нутқ деб нимани тушунасиз?
2. Оғзаки нутқ мазмуни қандай?
3. Оғзаки нутққа қандай ўргатилади?
4. Гапириш ва гаплашиш бўйича ўқувчилар биринчи, иккинчи босқичларда нималарни урганиши керак?
5. Тинглаб тушуниш қандай ўргатилади? Ўқиш бўйича:
 1. Уқишда қандай қийинчиликларга дуч келамиз?
 2. 5—6-синфларда уқишга ўргаташ қандай амалга оширилди?
 3. 7, 8, 9-синфларда-чи?

2-§. ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИДАН МЕТОДИК ТОПШИРИҚЛАР

Кейинги пайтда ўқув юртларида методик топшириқлар кенг қулланиляпти. Улар устида Н. В. Язко-ва¹ куп иш қилган. Н. В. Язмова «Ўқув-методик топшириқ» деганда-типик муаммоли вазиятни тушунади, у ўрта мактабда чет тили ўқитишни моделлаштиради. У методик топшириқларни, вазифаларни типларга, турларга бўлади. Бу вазифа, топшириқлар инглиз, фран-цуз, немис тиллари бўйича лексикадан, грамматикадан, тинглаб тушуниш, ўқиш, режалаштиришдан бе-рилган.

Биз шулар асосида қуйида тил материаллари ва нутқ фаолияти турлари бўйича намунавий методик топшириқлар туздик. Ўқитувчилар улардан фойдаланиши ва шуларга ўхшаб топшириқларни ўзлари тузишлари мумкин. Бундай талабаларни мустақил фикрлашга ўргатади.

¹ *Н. В. Язко-ва* Сборник задач и заданий по методике преподавания иностранных языков. Ленинград, 1977

273

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИДАН ТОПШИРИҚЛАР

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ БЎЙИЧА ТОПШИРИҚЛАР.

1-топширик

Қуйида берилган лексиканинг маъносини очиш хусусиятларига қараб, уларни қайси бири таржимали, қайси бири таржимасиз методларга, усулларга тегишлилигини аниқланг ва усулларини танлаб езинг.

1. Вақт кам талаб қилади.
2. Уқувчиларни инглиз тилидаги сузни фаҳмлаб маъно-сини топиши малакаларини устиради.
3. Синф уқувчилари иккига бўлинмаганда қўлланилади.
4. Инглиз тили сўзларини предмет, ҳаракат еки ҳодиса билан боғлайди.
5. Уқувчиларни янги суз билан таништиради, диққат билан тинглаб, қабул қилишни фаоллаштиради.

2-топширик

Уқитувчи ўқувчиларни “in the street” мазмунидаги расм асосида «a lot of» лексик бирлиги билан қуйидагича таништиради.

Сиз қуйидаги инглизча матнни тингланг, уқитувчи томондан сузнинг маъносини очиш учун қўлланилган усулни езинг.

Teacher: This is Navoi street in Tashkent. There are a lot of people in the street. There are a lot of cars too. You can see a lot of beautiful houses there. Are there a lot of cars too? You can see a lot of beautiful houses there. Are there a lot of cars in the street?

Pupil: Yes, there are.

3-топширик

Инглизча матнни тинглаб, ўқитувчи томонидан қўлланилган «often» сўзининг маъносини очиш усулини аниқланг ва уни ёзинг.

Teacher: The word «often» means «кўпинча», «тез-тез».

For example: Children often play football in the yard. We often go to the market. We often go to the park to play different games.

4-топширик

Инглизча газетани ўқиш жараёнида ўқувчи «a boy scout» сўзини учратади. Инглиз тили дарс фрагментида ўқитувчи шу лексик бирликнинг қуйидагича маъносини очади.

Сиз ўқитувчи қандай усулни қўлланганини аниқланг ва бу усулни тасвирланг.

Teacher: «a boy scout» бу АҚШ ва Буюк Британиядаги ўғил болалар ташкилотининг аъзосидир. Бу ташкилот Буюк Британияда 1908 йилда ташкил топган.

5-топширик

Ўқитувчи «orchestra» сўзини киритиш учун кўрғазмали-лик ва контекстан фойдаланади. Ўқитувчи тўғри йўл тутган ёки тутмаганлигини аниқланг ва уни ёзинг.

Ўқитувчи: оркестрнинг расмини кўрсатади ва дейди.

There is an orchestra.

There is an orchestra in every theatre.

I like good orchestra.

6-топширик

Ўқитувчи «forest» сўзининг маъносини очишда қуйидаги 2 та дарс фрагментидан фойдаланиши мумкин. Сиз шу инг-лизча матннинг 2 та вариантини ўқинг ёки тингланг, қайси бирини қўллаш мумкин бўлган усулни танланг ва шу усулни ёзинг.

А. Ўқитувчи ўрмоннинг расмини кўрсатади ва инглизча дейди:

There is a forest in this picture. The forest is nice. Children like to go to the forest.

В. Ўқитувчи ўрмоннинг расмини кўрсатади ва «a forest» дейди.

7-топширик

Ўқитувчи сўзнинг маъносини очишда қуйидаги ҳолат-ларда қандай усул қўллайди?

1. Агарда инглиз тилидаги сўз маъносининг ҳажми ўзбек тилидаги сўз ҳажмига тўғри келса;

2. Агарда ҳаракатни билдирса ва ушбу хатти-ҳаракатни кўрсатиш мумкин бўлмаса;

сиз биринчи ва иккинчи ҳолатда қандай усулни қўлланилиш кераклигини аниқданг ва улар тўғрисида ёзинг.

8-топширик

Ўқувчилар инглиз тилини яхши билса, ўрганилаётган сўзнинг маъно ҳажми ўзбек тилидагига тўғри келмаса, сиз шу сўзнинг маъносини очиш учун қандай усул қўлайсиз?

9-топширик

Ўқувчилар инглиз тилини яхши билмаса, «lunch» сўзи-нинг маъносини очиш учун қандай усул ишлатилади?

10- топширик

Қуйидаги дарс фрагментини таҳлил қилинг.

Агарда ўқитувчи “to open” сўзининг маъносини қуйида-гича очса, ўқитувчининг қилган методик хатосини аниқланг ва ёзинг.

Масалан: Ўқитувчи эшик ёнига келади ва уни очиб «I open the door and close it» дейди.

Teacher: «Open your books, children», дейди. Teacher: «Karimov, open the door, please». Teacher: «Open your copy-books, please».

ИНГЛИЗ ТИЛИ ГРАММАТИКАСИ БЎЙИЧА МЕТОДИК ТОПШИРИҚЛАР

1-топширик

«The Present Continuous Tense замонини киритиш ва фаоллаштиришга бағишланган дарс фрагментини таҳлил қилинг. Аввал грамматик материалнинг киритиш усулларини аниқланг, сўнг дарсда ўқитувчи томонидан фойдаланилган машқ турларини аниқлаб ёзинг.

1. Teacher: I am standing. I'm not sitting (ўтуриб). Now I'm sitting. I'm going to the door. Am I going to the door? Yes, I am. Petrov, stand up. Petrov is standing. Sit down please. He is sitting now. Is he sitting? Yes, he is.

2. Синф ўқувчилари қисқа жавоблар устида ишлайди.

Teacher: Are you sitting, Kate?

Kate: Yes, I am.

Teacher: What are you doing, Mike? Are you sitting? Say, I'm sitting.

Kate: I'm sitting.

3. Teacher: Say the sentence all together.

Teacher: Stand up. Lena, go to the door.

What is she doing?

Pupil 1: She is going to the door

Pupil 2: She is opening the door now.

Ўқитувчи синф ўқувчилари ишларини изоҳлашни давом эттиради, саволлар устида ишлайди.

4. Teacher: Are you sitting? What are you doing? Read the text, Ann.

Pupil 3: What is she doing?

Pupil 4: She is reading.

Ўқитувчи бир ўқувчига топшириқ беради, иккинчи ўқувчи савол беради, учинчи ўқувчи жавоб беради.

2-топшириқ

“The Present Indefinite Tense” феъленинг бўлишсиз шаклини фаоллаштаришда ўтилган икки дарсни солиштиринг.

-a-

Teacher: Do you go to school every day?

P: No, I don't go to school every day.

Teacher: Do you have dinner every day?

P: Yes, I do.

Teacher: Бўлишли ва бўлишсиз шаклда жавоб беринг:

3 2: I have dinner every day. I don't have dinner every day.

-b-

Ўқитувчи: Мен билан рози ёки норози эканлигингизни билдиринг.

Teacher: We go to school on Sunday.

P: No, we don't go to school on Sunday.

Teacher: We have breakfast every day.

P 2: Yes, we have breakfast every day.

Teacher: We play hockey in summer.

P: No, we don't play hockey in summer.

3-§. ИНГЛИЗЧА МАТНИ ТИНГЛАБ ТУШУНИШ БЎЙИЧА МЕТОДИК ТОПШИРИҚЛАР

1-топшириқ

Фараз қилинг, сиз инглизча матни тинглаб тушунишни ўргатаясиз. Қуйидаги инглизча матни ўқувчилар тингла-гандан

сўнг, тушунганлигини текшириш учун қандай усул-лардан фойдаланасиз?

277

Аниқланг ва ёзинг.

Teacher: The boys of our form class play football at the school stadium after school. The boys play football in our yard too. We have a small football field there. On Sunday morning the boys and girls go to the forest. They like to play there.

2-топширик

Юқоридаги матнни ўқувчилар тинглаб тушунганлигини текшириш учун қўлланиладиган 2та машқ тури берилган. Шулардан қайси бирини қўллаш мақсадга мувофиқ ва фойдали-дир. Аниқланг ва ёзинг.

А) Ўқитувчи матнни фонограммадан эшиттиришдан олдин матннинг мазмуни ҳақида савол беради ва шунга жавоб беришни сўрайди.

Б) Ўқитувчи матннинг фонограммасини тинглатгандан кейин унинг мазмуни ҳақида савол беради ва жавоб талаб қилади.

3-топширик

Қуйидаги аудиоматн устида ишлаш кетма-кетлиги тўғри берилмаганми? Аниқланг ва тўғри кетма-кетлигини жойлаштиринг.

1. Тушунганини текшириш учун ўқитувчининг саволлари.
2. Янги лексика билан таништириш (2 та сўз).
3. Матнни биринчи марта тинглатиш.
4. Матнни занжир усулида гапиртириш.
5. Матн бўйича ўқувчиларнинг бир-бирига савол бериши.
6. Матнни иккинчи марта танглатиш.
7. Тушунганликни текшириш мақсадида ўқитувчининг матн мазмунига тўғри келмайдиган саволлари.

4-топширик

Ўқитувчининг ҳикоясини ўқувчилар тушунганлигини текшириш учун қуйидаги 2 та усул берилган. Сиз қайси бирини қўллайсиз ва нима учун?

A) Teacher: Children open your books at page 166 and look at the pictures. I'll tell you a story on the pictures. And if I say something you don't see in the pictures, raise your hands and correct me.

Children like to go to the camp in summer. These children go to the camp by train.

Pupil 1: They go there by bus.

278

Teacher: The children have a nice time in the camp. They play football, volley-ball and table tennis.

Pupil 2: No, they don't play table tennis.

Б) Ўқитувчи расми кўрсатиб уни тасвирлайди, мазму-нини инглизча сўзлаб беради. Тушунганлигини текшириш учун саволлар беради.

5-топширик

Қуйидаги матнни тинглаб, ўқувчиларнинг тушунганли-гини текшириш учун сиз қандай усуллардан фойдаланасиз? Шунини тушунтириб беринг.

Text:

My name is Lobar. I live in a small street in Termiz. Our house isn't big and new, but I like it. We have a garden in front of our house. Many birds live there in spring and in summer. My friends and I often play games there. Sometimes in May and in June, I do my lessons in the garden.

6-топширик

Сиз қуйидаги матнни тинглаб тушунишни ўтказиш учун қандай машқлар ўтказасиз? Аниқланг ва ёзинг. Тил материали ўқувчилар учун таниш. Матнни ўқувчилар фонограммадан тинглайдилар.

The new school is in the street near the park. It is a big white school. We like it. The school house is a very interesting place for boys and girls. We have lesson at school in the morning. In the afternoon we go home. The boys and girls learn many things at school. We must study well. We have lessons there.

ИНГЛИЗЧА МОНОЛОГИК НУТҚ БЎЙИЧА МЕТОДИК ТОПШИРИҚЛАР

1-топширик

Иккита монологик нутқлардан қайси бири тайёрланма-ган монологик нутқ ҳисобланади уларни аниқланг.

1. Ўқилган матнни қисқача сўзлаш.
2. Матнга мазмунан яқин қилиб сўзлаш.
3. Диафильмни бир марта кўриш орқали сўзлаш.
4. Кўрилган фильм бўйича ўз фикрини сўзлаш.
5. Тингланган, ўқилган матн бўйича «Why» типдаги саволларга жавоб бериш.

279

6. Олдиндан таниш бўлган расмни тасвирлаш.
7. Таянч сўзлар орқали сўзлаш.

2-топширик

Монологик нутқлардан қайси бири тайёрланган монологик нутқ ҳисобланади, аниқланг.

1. Матнни қатнашувчилар (иштирокчилар)и номидан сўзлаш.
2. Матнни (занжир шаклида) сўзлаш.
3. Ўқилган матн бўйича савол-жавоб ўтказиш.
4. Тингланган матн бўйича, тушунганлигини текшириш.
5. Матн мазмунига яқин сўзлаш.
6. Олдин таниш бўлмаган расмни тасвирлаш.

3-топширик

Ўқитувчи ва ўқувчининг дарсда “At the skating rink” мавзуси устида ишлаган бажарадиган қуйидаги ишларини тўғри методик кетма-кетликда жойлаштиринг.

1. Расм бўйича ўқитувчининг саволларига жавоб бериш.
2. Ўқитувчининг ўқувчилар қишда нима қилиши ҳақидаги саволига жавоби.
3. Алоҳида ўқувчилар томонидан расмни тасвирлаш.
4. Ўқувчиларни “In winter” мавзусини сўзлаши.

5. Ўқувчиларга мавзу бўйича занжир усулида биттадан гап айттириб сўзлатиш.
6. Лексик ўйин-мусобақа (расм бўйича ким кўп сўз айтади).
7. Расм бўйича ўқувчиларнинг бир-бирига саволлари.

4-топширик

Дарснинг вазифаси куйидагидан иборат: Ўқитувчи ўқувчиларни “About myself” мавзусида сўзла-шишга тайёрлаш. Кўриш воситаси қилиб ўқ,итувчи (рағбат-лантириш мақсадида) ўқувчи расмини кўрсатади. Шулар асо-сида куйидаги дарс фрагментини тахдил қилинг ва нима сабабдан ўқувчилар ўзлари ҳақида сўхтай олмасликларини аниқланг.

T: Is the boy a pupil?

P 1: Yes, he is.

T: Is he in the 5th form?

P 2: Yes, he is.

T: Does he go to school?

P 3: Yes, he does.

T: How old is the boy?

280

P 4: He is 11 years old.

T: Now speak about yourself, Karim.

T: Who else can speak about himself? Namida can you do it?

Namida: I am a pupil. I study...

Сиз расм бўйича ўзингиз ҳақида сўзлашни ишлаб чи-қинг.

ИНГЛИЗЧА ДИАЛОГИК НУТҚ БЎЙИЧА МЕТОДИК ТОПШИРИҚЛАР

1-топширик

Ўқувчиларни диалогик нутққа ўргатишга қаратилган топшириқларни тўғри методик кетма-кетликда жойлаштиринг.

1. Намуна-диалогнинг бир марта тинглаганда тушуниш.
2. Намуна-диалогнинг элементларини ўзгартириб қайтариш.
3. Диалогни матнга қараб 2 марта тинглаш.
4. Тақлид қилиш орқали диалогни қайтариш.
5. Диалогни давом эттириш.
6. Намуна-диалогни тушунганликларини текшириш.
7. Берилган вазият бўйича диалог тузиш.

2-топширик

«Hobbies» мавзуси асосида диалогик нутқни ривожлантиришга қаратилган 2 та дарс фрагментини таҳдил қилинг ва қайси бири методик жиҳатдан тўғрилигини аниқланг, ис-ботланг.

-А-

1. Ўқувчилар намунани 2 марта тинглайдилар.
2. Ўқувчилар дарсликдаги қуйидаги топширикни ўқийдилар: Speak about your hobbies. Ask your classmate whether he (she) has a hobby, what it is, when it became his (her) hobby and why.
3. Ўқувчилар берилган вазият бўйича диалог тузадилар.

-Б-

1. Ўқувчилар дарсликдан топширикни ўқийди.
2. Ўқитувчи 2 та ўқувчидан берилган вазият бўйича суҳбатлашишни талаб қилади.

281

3-топширик

3 та дарс тури орқали диалог намуна тузиш методикасини ишлаб чиқинг.

Asking the Way

- Excuse me, how can I get to the museum?
- Go straight along this street, take the third turning on your right and then the second one on your left.
- Thank you very much.
- Don't mention it.

Words for substitution

Town, street,	turn round the corner
House	take bus
Post office	cross it over

ИНГЛИЗЧА ЎҚИШ БЎЙИЧА МЕТОДИК ТОПШИРИҚЛАР

1-топширик

Ўқиб, керакли маълумотни олишга қаратилган машқлар-ни танланг.

1. Матн бўйича режа ёки конспект тузинг.
2. Матнни кўриб чиқинг ва ундан асосий мавзуларни ажратинг.
3. Ҳарфларни айтиб, сўзларни ўқинг.
4. Матнни ўқиб, ундаги муаллифнинг қаҳрамонга бўлган муносабатини белгиловчи гапларни топинг.

2-топширик

Овоз чиқармай ўқишга ва ўқиганининг мазмунини тушунишга қаратилган йўл, усулларини тўғри методик кетма-кетликца жойлаштиринг

1. Ўқувчилар матнни овоз чиқармай ўқийди.
2. Ўқувчилар матндан керакли гапларни топадилар.
3. Ўқитувчи матн олди топшириқларини беради.
4. Ўқитувчи тушунганликни текшириш учун саволлар беради.
5. Ўқувчилар расмлар ичидан матннинг мазмунига тўғри келадиганини танлайдилар.

282

6. Ўқувчилар яна махсус топшириқ орқали матннинг мазмунини чуқурроқ тушуниш учун ўқишади.

3-топширик

Ўқилган матнни тушунганликни текшириш учун бажариладиган йўл, усулларни таҳлил қилинг ва уларни методик кетма-кетлити, тўғри-нотўғрилигини аниқланг: агар нотўғри бўлса, бундай ишни сиз қандай методик кетма-кетликда таш-кил қиласиз?

1. Умумий ва альтернатив саволлар орқали матнни тушунганликни текшириш.
2. Ўқитувчи томонидан мазмунан ёки грамматик жиҳатдан нотўғри тузилган гаплар берилиши.
3. Матн мазмуни бўйича ўқувчиларни бир-бирига саволлар бердириш.
4. Матвдаги айтилган фикрни тасдиқловчи абзацни топиш.
5. Матн мазмунини қисқа баён қилиш.

4-топширик

Дарс топшириғи “A Cherry Orchard” матнини ўқишга бағишланган. Ўқитувчи дарсни қуйидагича ташкил қилса тўғри бўладими?

Teacher: Today, children, you will read a new text «A Cherry Orchard» Now, Karimova, begin reading, please.

Ўқувчилар матнни абзацма-абзац овоз чиқариб ўқийди-лар. Сўнгра ўқитувчи матннинг мазмунини ўқувчилар тушунганлигини текширишга ўтади. Ўқитувчи ўқувчиларни матн билан биринчи марта шундай таништирса тўғри бўладими? Ўз фикрингизни айтинг.

283

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИДАН ТЕСТЛАР:

7. Режалаштириш қайси вазифага тўлиқ хизмат қилади?

- а) ўқитувчиларнинг дарсдаги методига.
- б) ўқувчиларнинг дарсдаги фаолиятига.
- в) ўқув жараёнини ташкил қилишга.
- г) дарслик билан ишлашга.
- д) машқлар бажаришга.

2. Режалаштиришда ўқитувчи энг олдин нималардан фойдаланади?

- а) доска, ўқувчилардан ўқитувчи китоби, дарслик, дастурдан.
- в) кўшимча ўқиш китобидан.
- г) маълумотаомалардан
- д) луғатдан

3. Режаларни ким олдин тузади?

- а) ўқувчилар
- б) ўқитувчи
- в) илмий бўлим мудирини
- г) директор
- д) метод бирлашма раҳбари

4. Ҳозир қайси режа олдин тузилади?

- а) тақвим (календарь) режа
- б) мавзуй (тематик) режа
- в) тақвим-мавзуй (календарь-тематик) режа
- г) кундалик режа
- д) тақвим-мавзуй ва кундалик режа иккаласи бир вақтда.

5. Тақвим мавзуй режа олдин ким томонидан тасдиқланади?

- а) ўқитувчи
- б) илмий бўлим мудирини

284

- в) директор
- г) метод бирлашма раҳбари
- д) б ва в

6. Тақвим-мавзуй режа қандай муддатга тузилади?

- а) 1 соатга
- б) 1 кунга
- в) 1 ҳафта ёки бир ойга
- г) чоракларга
- д) бир ойга.

7. Тақвим-мавзуй режаси бандларини тўғри жойлашгиринг.

а) тил материаллари, нутқ фаолияти турлари, сана, вазифа, соатлар.

б) параграфлар, нутқ фаолияти турлари, жиҳоз, тил материал-лари, мақсад, мавзу, сана, вазифа.

в) параграфлар, соатлар, дарс мавзуси, мақсади, тип материал-лари, нутқ фаолияти турлари, жиҳоз, сана, вазифа.

г) машқлар, вазифа, сана, параграфлар, соатлар, жиҳоз, мавзу, мақсад.

д) вазифа, сана, соатлар, тил материаллари, нутқ фаолияти турлари.

8. Тақмм-мавзуй режада нималар тақсимланадн, аниқланади?

а) саналар (число, дарс ўтказиладиган кун) соатлар.

б) параграфлар, мақсадлар.

г) мавзулар, тил материаллари, машқлар, нутқ фаолияти тур-лари

г) параграфлар, мавзу, мақсад, тил материаллари

д) нутқ фаолияти турлари, жиҳоз, вазифа, сана.

9. Бир соатлик режада олдин нима аниқланади?

а) жиҳоз

б) мавзу

в) мақсад

г) вазифа

д) ҳаммаси бир вақтда.

284

10. 1 соатлик дарс режаси бандларини тўғри методик кетма-кетликда жойлаштиринг.

1-жиҳоз; 2-мақсад; 3-тарбиявий момент; 4-мавзу;

а) 1, 2, 4, 3;

б) 4, 3, 2, 1; в) 4, 2, 3, 1;

г) 3, 1, 2, 4; Д) 2, 1, 3, 4.

11. 1 соатлик дарс режа бандларини тўғри жойлангиринг.

1-дарсинг бориши 2-дарсинг якуни 3-дарсинг бошланиши 4-дарсинг асосий қисми 5-мавзу, мақсади

а) 5, 1, 2, 3, 4;

б) 1, 2, 4, 5, 3; 5, 1, 3, 4, 2;

г) 1, 2, 3, 4, 5; Д) 5, 4, 1, 2, 3

12. Дарсинг бориш жараёни бандларини тугри жойлаштиринг.

1-дарсинг асосий босқичи 2-дарсинг якуни 3-дарсинг бошланиши 4-уй вазифа бериш

а) 1, 4, 3, 2;

б) 1, 2, 3, 4;

в) 2, 1, 4, 3;

г) 3, 1, 2, 4; Д) 1, 2, 3, 4, 2

13. Фонетик машғулот ўтказиш ўрнини аниқланг.

а) дарсинг бошида ўтказилади;

б) машқлардан олдин ўтказилади;

в) дарс давомида ўтказилади;

г) лексик ва фамматик кўникмаларни шакллантиришда ўтказилади;

д) уй вазифасини текширишда ўтказилади;

285

14. Қандай товушни ўргатишда интерференция кўпроқ содир бўла-

ди?

а) ўзбек тили товушига максимал яқин бўлмаган товушни ўрга-тишда;

б) қисман она тилига яқин бўлган товушни ўргатишда; 1^3) она тилида умуман учрамайдиган товушларни ўргатишда;

г) сўз охирида учрайдиган товушларни ўргатишда;

д) сўз ўртасида учрайдиган товушларни ўргатишда;

15. Қайси метод таълимнинг биринчи босқичида грамматик мате-риални киритишда қўллаиилади?

а) дедуктив

б) индуктив

в) лексик

г) таржимали

д) Б ва В

16. Дарсликдагн сўзлар қандай лексик минимум таркибига киради?

а) актив

б) продуктив

в) потенциал

г) репродуктив

д) байналминал

17. Лексиканинг маъносини очишда қуйидаги методларнинг қай-силаридан фойдаланнади?

а) имитация ва транскрипция

б) таржимали ва таржимаси

в) дедуктив ва индуктив

г) кўргазмали

д) аналоглар ёрдамида

18. Қайси нутқ фаолиятининг турида пассив лексик минимум ишлатилади?

а) гапириш, ёзув

б) тинглаб тушуниш, ўқиш

в) гапириш, ўқиш

г) тинглаб тушуниш, ёзув

д) ёзув, ўқиш

286

19. Тинглаб тушунишни ургатиш нимадан бошланади?

- а) матнни тинглаш (текст) бўйича вазифа бериш
- б) лексик бирликларни таҳлили
- в) тинглаб тушунишни ўтказишга тайёрланиш
- г) тинглаб тушунишни ўтказиш
- д) тингланган матн мазмунини тушунганликни текшириш

20. Қуйидагиларни қайси бирн нутқ фаолияти турига кирмайди.

- а) тинглаб тушуниш
- б) ўқиш
- в) ёзув
- г) гапириш
- д) талаффузни ўргатиш

21. Қуйидаги кжровий ўйинларнинг қайси бири биринчи босқичда кўпроқ кўлланилади?

- а) эртак асосида
- б) кундалик ҳаёт бўйича
- в) компьютер ўйини асосида
- г) сиёсий мавзу бўйича
- д) мактаб ҳаёти асосида

22. Урта умумтаълим мактабда қуйидаги ишлардаги қайси бири нутқ фаолияти эмас, тил материали ҳисобланади?

- а) ўқишни ўргатиш
- б) нутқ, фикрни ёзма баён қилиш
- в) гапиришни ўргатиш
- г) тинглаб тушунишни ўргатиш
- д) талаффузни ўргатиш

23. Нутқ машқиии танланг.

- а) савол ва жавоб
- б) предлогларни қўйиш
- в) расмни тасвирлаш
- г) матнни ўқиш
- д) феълларни тўғри замон шаклида қўйиш

288

24. Методиканинг илмий тадқиқот методларига қуйидагилардан қайси бири кирмайди? Танланг.

- а) эксперимент
- б) анкеталаштириш
- в) дарслик ёзиш
- г) методика тарихини танқидий ўрганиш
- д) тестлар ўтказиш

25. «Текшириш»нинг тўғри таърифини танланг.

- а) ўқитиш шакли
- б) ўқитувчи хоҳиши
- в) зарурият
- г) билим кўрсаткичи
- д) ўқувчи хоҳиши

26. «Текшириш»нинг объектларини танланг.

- а) алоҳида сўз ва жумлаларни
- б) нутқ, малака, кўникма, билим даражаси, тил

материаллари-

ни

- в) чет тили ўқитиш вазифасини
- г) чет тили ўқитиш мақсадини
- д) грамматик структураларни эгаллашни

27. Ёзув техникаси устида ишлаш қуйидагилардан қайси бирини ўз ичига олмайди?

- а) графика
- б) каллиграфия
- в) орфография
- г) ёзув машқлари
- д) морфология

28. Ўрта мактабда ёзувни ўргатишга нима сифатида қаралади?

- а) ўқитиш воситалари
- б) ўқитиш мақсади
- в) методи
- г) тамойили
- д) усули

289

29. Сўзни семантизация қилиш нимадан иборат?

- а) сўзнинг ифодаси
- б) актив ва пассив минимумга тегишлилиги
- г) аниқ нутқ фаолияти турига тааллуқлиги
- д) сўзнинг тузилишини
- е) сўзнинг маъносини очиш

30. Чет тили ўқитишнинг дидактик тамойилларига қуйидагилар-даи қайси бири кирмайди?

- а) кўрғазмалилик тамойили
- б) илмийлик тамойили
- в) оғзаки илгарилаш тамойили
- г) кетма-кетлик тамойили
- д) апроксимация тамойили

31. Ёзув техникасини ўргатувчи машқни танланг.

- а) тайёрлов машқлар
- б) матнни кўчириб ёзиш
- в) сўзларни оғзаки қайтариш
- г) сўз ва сўз бирикмаларини бирликдан кўпликка

ўзгартириш

- д) ёзма режалар тузиш

32. Грамматик материалнинг қайси томонн ўргатилади?

- а) шакли (ўқилиши, ёзилиши, тузилиши)
- б) маъноси, мазмуни
- в) қўлланилиши
- г) таржимаси
- д) а, б, в

33. Текшириш турини кўрсатинг?

- а) оғзаки текшириш
- б) ёзма текшириш
- в) бир тиллик текшириш
- г) кундалик текшириш
- д) ўқиш орқали текшириш

34. Чет тили ўқитишнинг мазмунига кирмайдиган компонентни топинг.

- а) тил материаллари
- б) нутқ малакалари

- в) матн (текст)
- г) мавзу ва вазифалар
- д) техник воситалар

35. Ўқиш кўникмасини шакллантиришда

қўлланилмайдиган ком-понентни топинг.

- а) ҳарф-товуш орасидаги муносабат
- б) матндан ахборот олиш
- в) ўқиш қоидасини эгаллаш
- г) матн, абзац, жумлалар асосида талаффузни эгаллаш
- д) матнни кўчириб ёзиш

36. Ўрта умумтаълим мактабларида қўлланилмайдиган

ўқиш ту-рини танланг.

- а) танишиш учун ўқиш
- б) синчиклаб ўқиш
- в) изланиб ўқиш
- г) кўз югуртириб ўқиш
- д) аналитик ўқиш

37. Факультатив машғулотларда ишнинг қандай турига

аҳамият берилади?

- а) нутқ амалиёти
- б) грамматик материал
- в) ёзув
- г) тинглаб тушуниш
- д) фонетик материал

38. Қуйидаги тинглаб тушунишнинг

қийинчиликларидан қайси бири асосий ҳисобланишни белгиланг.

- а) нутқ тезлиги
- б) нутқнинг носозлиги
- в) тил қийинчиликлари
- г) техник воситаларнинг носозлиги
- д) кўриш таянчи (матнни) йўқлиги

39. Қуйидаги машқлардан тинглаб тушунишни

ривожлантиришга қаратилган машқни белгиланг.

- а) ўқинг ва таржима қилинг
- б) тингланг ва саволларга жавоб беринг

в) нукталар ўрнига мос келувчи сўзни қўйинг

г) расмни тасвирланг

д) матнни ўқинг ва режа тузинг

40. Қуйидаги тушунчаларнинг қайси бири методяк тушунчаларга кирмайди?

а) тамойил

б) эксперимент

в) метод

г) усул, восита

д) дарслик

41. Талаффузни ўргатишда қайси бир машқлардан фойдаланмай-миз?

а) тинглаб қайтариш

б) ёзув машқлари

в) танглаб таклид қилиш

г) тинглаш машқлари

д) тайёрлов машқлари

42. Ўрта мактабда талаффузни қайси тамойил асосда ургатилади.

а) кўрғазмалилик

б) онглилик

в) ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш

г) намоёниш қилиш

д) аппроксимация

43. Талаффузни ўргагиш методларига қайси бир тушунча кирмай-ди?

а) таҳлил қилиш методи

б) таклид қилиш методи

в) таржимасиз метод

г) намоёниш қилиш методи

д) тушунтириш методи

44. Ўрта мактаб учун чет тили дастурида лексик материалларнинг ҳажми нечта сўздан иборат.

- а) 2000
- б) 6000
- в) 1100
- г) 3000
- д) 5000

45. Таржимани ўргатишнинг мақсадларидан асосийсини белги-ланг.

- а) тилни ўрганиш
- б) луғатаи бойитиш
- в) ахборот ола билиш
- г) фикр алмашиниш
- д) бир тилда ифодаланган фикрни иккинчи тилда берилиши

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг таълим-тарбия соҳасига бағишланган асарлари ва мақолалари.
2. Таълим ҳақда қонун. Тошкент, 1997.
3. Кадрлар тайёрлаш миллий дустури. Тошкент, 1999.
4. Бўронов Ж. Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Тошкент, 1973.
5. Бўронов Ж. Б. Бўронова М., Тошбоева М. Инглиз тили грамматикаси. Маълумотнома Тошкент, 1978.
6. Бойқўзиев Х. Б. Инглиз ва ўзбек тилларидаги содда гапларда сўз тартиби. Тошкент, 1974.
7. Жалолов Ж. Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. Тошкент, 1996.
8. Зарипова Р. А. Чет тиллар ўқитиш методикасидан кўлланма. Тошкент, 1986.
9. Зарипова Р. А. Ўзбек ўрта мактабларида чет тилни ўқдгиш методикасининг асосий йўналишлари. Тошкент, 1979.
10. Цетлин В. С. Ўрта мактабда чет тили ўқитиш курси. Тошкент, 1978.
11. Ҳакимов И. Ўрта мактабда немис тили грамматикаси-ни ўргатиш методикаси. Тошкент, 1978.
12. Карное Г. В. Ўқитишнинг техникавий воситалари. Тошкент, 1974.
13. Ўрта мактабда чет тиллар ўқитишнинг умумий методикаси. Тошкент, 1974. Миролубов А. А., Раҳманов И. В. таҳрири остида.
14. Уайзер Г. М., Климентенко А. Д. Инглиз тилида оғзаки нутқни ўстариш. Тошкент, 1977.
15. Токарева Л. Н. Инглиз тилидан факультатив машғулотлар учун хрестоматия. Тошкент, 1976.
16. Ҳошимов У. Ёқубов И. Ўрта мактабда инглиз тили ўқитиш методикаси. Т., 1993.

ТАЪЛИМ СТАНДАРТЛАРИ, ДАСТУРЛАРИ ВА ҚУЛЛАНМАЛАРИ

1. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. «Шарқ» нашриёти. 1999 йил, 5-махсус сон.

2. 5 ва 6-синфлар учун «Fly High* комплекси. Тошкент, 2000-2001.

3. Программа факультативных курсов для средней школы. Английский, немецкий, французские языки. Ташкент, 1976.

4. «Иностранные языки в средней школе» ойномаси (1990-2002 йиллар).

5. «Тил ва адабиёт ўқитиш таълими» ойномаси (1990-2002 йиллар).

1. *Абдуллаев Ю. Н., Бушуй А. И.* Иностранный язык в современном мире. Самарканд, 2001.

2. *Андреевская — Левенстерн Л. С.* Методика преподавания французского языка в средней школе. М., 1969.

3. *Артемов В. А.* Психология обучения иностранным языкам. М., 1969.

4. Методика работы над практическим курсом английского языка. Под редакцией Аракина В. Д. — М., 1984.

5. *Бим И. Л.* Методика обучения иностранным языкам как наука и проблема школьного учебника. М., 1977.

6. *Бим И. Л.* Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. М., 1988.

7. *Беляев Б. В.* Очерки по психологии обучения иностранным языкам М., 1965.

8. *Берман И. М.* Методика обучения английскому языку М., 1965.

9. *Беспалько В. П.* Программированное обучение. Ташкент, 1970.

10. *Буранов Дж. Б.* Сравнительная типология англо-русского и турецких языков. Москва, 1983.
11. *Барсуков Р. Ю.* Основы обучения иностранным языкам в условиях двуязычия. М., 1970.
12. *Бородулина М. К.* и др. Обучение иностранному языку как специальности. М., 1975.
13. *Гез. Н. И.* и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982.
14. *Демьяненко М. Я.* и др. Основы методики обучения иностранным языкам. Киев, 1976.
15. *Джалалов Д. Д.* Проблемы содержания обучения иностранному языку. Ташкент, 1987.
16. *Зимняя И. А.* Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М., 1978.
17. *Зимняя И. А.* Психология слушания и говорения. Автореферат докт. дисс. М., 1973.
18. *Зимняя И. А.* Психология обучения неродному языку. — М., 1989.
19. *Ильин М. С.* Основы теории упражнений по иностранному языку. — М., 1975.
20. *Леонтьев А. А.* Язык, речь и речевая деятельность. — М., 1969.
21. *Ляховицкий М. В.* Методика преподавания иностранных языков. М., 1981.
22. *Миролюбов А. А.* и др. Теоретические основы обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1981.
23. *Островский Б. С.* Английский язык на факультативных занятиях в средней школе. — М., 1977.
24. *Пассов Е. И.* и др. Беседы об уроке иностранного языка. — Ленинград, 1977.

25. *Пассое Е. И.* Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. — Москва, 1989.
26. *Рогова Г. В.* Верещагина И. Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе средней школы. М., 1988.
27. *Рогова Г. В.* Рабинович Ф. М., Сахаров Т. Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. — М., 1975.
28. *Саломатов К. И., Шатилов С. Ф.* Практикум по методике преподавания иностранных языков. — М., 1985.
29. *Стронни М. Ф.* Обучающие игры на уроке английского языка. М., 1981.

296

30. *Скалкин В. Л.* Коммуникативные упражнения на английском языке. — М., 1983.
31. *Цетлин В. С.* Методика обучения грамматическим явлениям французского языка в средней школе. М., 1961.
32. *Шатилов С. Ф.* Методика обучения немецкому языку в средней школе. М., 1986.
33. *Шерба Л. В.* Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1974.
34. *Шерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. Л., 1947.
35. *Язикова Н. В.* Сборник задач и заданий по методике преподавания иностранных языков. Л., 1977.
36. Контроль речевых умений в обучении иностранным языкам. Под редакцией профессора Цетлин В. С. — М., 1970.
37. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в XIX—XX вв. Под редакцией Рахманова И. В. 1972.
38. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. М., 1976 Ч. I.
39. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. М., 1976 Ч. II

* * *

1. *Ebel R.* Measuring Educational Achievement. New Jersey, 1965.
2. *Finorcharo M.* English as Foreign/Second language. New York, 1979.
3. *Fries Ch. C.* Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor, 1947.
4. *Livingstone Card.* Role play in Language Learning. 1988.

5. *Ostrovsky B. S.* English (Optional course) M., 1990.
6. *Palmer H.* Scientific Study and Teaching of Languages. London, 1922.
7. *Rogova G. V.* Methods of Teaching English. Moscow 1983.
8. *West M.* Teaching English in Difficult Circumstances. London, 1960.
9. *Richards G. C.* and *Rodgers Th. S.* Approaches and Methods in Language teaching. USA, 1993.
10. *L. C. Richards, Piatt, H. Weber.* Longman dictionary of Applied Linguistics, Longman, United Kingdom. 1992.

297

11. *Litwood. W.* Communicative Language Teaching. An Introduction. Cambridge. CUP. 1981.
12. *Allwrite.* Language Learning Through Communicative Practice In ELT Documents, 76/3 The British Council 1977.
13. *Brown H. D.* Principles of Language and Teaching English words, Cliffs 1987.
14. *Canale M* and *Swain M.* Theoretical basis of communicative approaches to second language teaching and testing. In *Applied Linguistics* 1/1. 1-47. 1980.
15. *Canale M.* From communicative competence to communicative language pedagogy. In *J/C/Richards and R. W. Schmidt* (eds) 1983.
16. *Cook V.* Second language learning and language teaching. London Edward Arnold 1991.
17. *Hymes D.* On communicative competence. In *J. B. Pride and J. Homes* (eds). *Sociolinguistics Middlesex.* Penguin Books Ltd. 1972.
18. *Rashen S.* Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford, Pergamon Press 1982.
19. *Lightbown P. M.* *Spada N.* Theories of Second Language Learning. Oxford OUP (5th print) 1995.
20. *Nunon D.* Research Methods in Language Learning Cambridge. Cambridge University Press, sixth Printing 1997.
21. *Holliday F.* Appropriate Methodology and Social Context. Cambridge. Cambridge University Press 1994.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши..... 3

Чет тили ўқитиш методикасининг назарий асослари.

1-§. Чет тили ўқитиш методикасига кириш..... 5

2-§. Методика чет тили ўқитиш назариясидир..... 6

3-§. Чет тили ўқитиш методикасининг асоси ва яқин фанлар билан алоқаси..... 13

1. Чет тили ўқитиш методикасининг тилшунослик асослари

. 13

2. Чет тили ўқитишнинг психологик асослари..... 19

3. Чет тили ўқитишнинг педагогик асослари..... 25

4-§. Чет тили ўқитишнинг мақсадлари ва мазмуни..... 31

1. Ўрта мактабларда чет тили ўқитиш мақсадлари..... 31

2. Чет тили ўқитишнинг мазмуни.....35

5-§. Чет тили ўқитиш методикасининг тамойил, усул ва йўллари.....39

6-§. Чет тиллар ўқитиш машқдари тизими.....42

1. Чет тили ўргатишда қўлланиладиган машқдар.....42

2. Чет тиллари ўқитиш машқдари ва турлари.....44

7-§. Чет тили ўқитиш воситалари.....46

8-§. Чет тили ўқитиш методикасининг ривожланиш босқичлари.....53

1. Чет тиллари ўқитиш методикасида қўлланилган методлар	
.. 53	
2. Ҳозирги замон чет тили ўқитиш методлари.....	57
3. Энг замонавий чет тили ўқитиш методлари.....	60
4. Собйқ Иттифокца чет тиллар ўқитиш методикасининг ривожланиш босқичлари.....	61
5. Ўзбекистонда чет тиллар ўқитиш методикасининг ри- вожланиш босқичлари.....	67
6. Ўзбекистонда чет тили ўқитиш методикаси ривожланиши-нинг 1980 йиддан кейинги босқичи.....	69

II боб

Инглиз тили нутқ фаолиятн асосларини ўргатиш

A. Инглиз тили материалларини ўргатиш.....72

299

1-§. Инглизча талаффузни ўргатиш.....	74
1. Инглиз тили ўргатишда талаффузнинг аҳамияти, ўрни ва дастур талаблари.....	74
2. Фонетик машғулот.....	82
2-§. Инглиз тили грамматикасини ўргатиш.....	85
1. Оғзаки нутқ, ўқиш ва ёзувни ўргатишда грамматиканинг аҳамияти ва ўрни.....	85
2. Чет тили грамматикасини ўргатишдан кузатилган асосий мақсад.....	87
3. Инглиз тили грамматикасини ўргатишда ўқувчи талаба- ларнинг тил тажрибаларини ҳисобга олиш.....	92
3-§. Инглиз тили лексикасини ургатиш.....	106 ^
1. Инглиз тили ўргатишда лексиканинг аҳамияти.....	106
Б. Инглиз тилида нутқ фаолияти турларини ўргатиш.....	130
<i>j</i>	
1-§. Инглиз тилида танглаб тушунишни ўргатиш.....	131 <i>ii</i>
1. Тинглаб тушуниш—нутқ фаолиятининг тури.....	131
»/	
2-§. Инглиз тилида гапирюиии ўргатиш.....	140 <i>li</i>

3-§. Инглиз тилида ўқзшиши ўргатиш.....	158 ✓
1. Ўқшп нугқ фаолиятининг психологик хусусиятлари.....	160
2. Ўқишни ўргатишнинг мазмуни ва механизми.....	164
4-§. Инглиз тили ёзувини ўргатиш.....	179
1. Ёзув-таълимнинг мақсади ва воситаси.....	179
2. Фикрни ёзма ифода қилишни ўргатиш.....	185
5-§. Таржимани ўргатиш.....	192
6-§. Инглиз тилини ўргатишда ситуациядан фойдаланиш	197
7-§. Инглиз тилида билим, малака ва кўникмаларни текшириш.	205
1. Билим малака кўникмаларни текширишнинг аҳамияти . . .	205
2. Текшириш, назорат қилишнинг рейтинг тизими.....	210
Ш б о б	
Инглиз тилн ўқнтиш жараёнини ташкил қнлиш	
1-§. Мактабларда инглиз тили ўқитиш мажбурий курсини амалга ошириш.....	217
1. Инглиз тили ўқитишни режалаштириш.....	223
2. Инглиз тили дарси.....	226
2-§. Мактабда инглиз тили ўқитиш мажбурий бўлмаган курсини амалга ошириш.....	237
1. Инглиз тилидан факультатив машғулотлар.....	237
2. Инглиз тилида синфдан, мактабдан ташқари ўтказиладиган ишларни ташкил қилиш.....	243
3-§- Турли типдаги ўқув юртларида инглиз тилини ўқитиш ва режалаштириш.....	250
1. Болалар боғчасида инглиз тили ўргаташ.....	251
300	
2. Гимназияда инглиз тили ўргаташ.....	253
3. Ўрта мактабларда инглиз тили ўқитиш ва ўргатиш.....	254
4. Академик лицейларда инглиз тили ўргатиш.....	255
5. Касб-хунар коллежларида инглиз тили ўргатиш.....	256
6. Олий ўқув юртларида инглиз тили ўргатиш ва ўқитиш.....	256
7. Магистратурада инглиз тили ўргатиш.....	258
8. Аспирантурада инглиз тили ўргатиш ва ўрганиш.....	258
4-§. Инглиз тили тестлари устида ишлаш методикаси.....	260
<i>Иловшир</i>	
1-§. Инглиз тили методикасидан мустақил ишлар.....	265

2-§. Инглиз тили ўқитиш методикасидан методик топшириқ-	
лар.....	273
3-§. Инглизча матни тинглаб тушуниш бўйича методик топшириқлар.....	277
Инглиз тилини ўқитиш методикасидан тестлар.....	284
<i>АДАБИЁТЛАР</i>	294
Таълим стандартлари, дастурлари ва қўлланмалари.....	295

301

Ў. ҲОШИМОВ, И. ЁҚУБОВ

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

*Қўлланма олий ўқув юртининг бакалаврларига
мўлжалланган*

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти Тошкент — 2003

Муҳаррирлар *Баҳром Ҳасанов, Гўзал Ҳасанова*
Бадий муҳаррир *Гулчеҳра Шоабдурахимова*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Компьютерда саҳифаловчи *Мастура Атхамова*
Мусаххихлар *Юлдуз Бизаатова, Шарофат Хуррамова*

302

Теришга берилди 08.01.2003. Босишга рухсат этилди
13.03.2003. Бичими 84x108'/₁₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 15,96. Нашриёт-ҳисоб табоғи 17,97. Адади
5.000 нусха. Буюрт-ма № 4495. Баҳоси келишилган асосда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмахонаси, 700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41

303

Ҳошимов Ў., Ёқубов И.

Инглиз тили ўқитиш методикаси / Маъсул муҳар-рир: К. Набиева.-Т.: «Шарқ», 2003.—304 б. I. Муаллифдош.

Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим ва-зирлиги, Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари универси-тети.

304

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Ўқув қўлланмасига тузатиш

Бетлар Ёзилган Уқилиши лозим

63	Синтатик	синтетик
78	Ститилистик	СТИЛИСТИК
144	Endish	English
152	Real	Read
156	бир	бор
164	Конструкциялар	конструкциялар
204	Aboyt	About
233	Hadits	Habits
	Tadle	Table
	Capial	Capital
	Preseht	Present
234	Undevstand	Understand
	Senteces	Sentences
	Stamehts	Statements
	Adout	About
	Odjects	Objects
247	An the cinema	At the cinema
262	Chose	Choose
263	Gave	have
272	Doing	Being
	бгйича	бўййча
	iуйидаги ...	қуйидаги ...
	шлннган	қилинган
	Vocadluary	vocabulary
	Commeht	comment
	Tule	rule
	possidle	possible
273	Overcom	overcome

	Fnd	Find
	Cive	Give
275	Ochestra	orchestra
278	Therse	There
279	lessona	lessons
281	Hobier	Hobbies
297	Enlglsh	English
	Apporaches	Approaches
298	Littewood	Littlewood
	Commimicetive	Communicative
	Lingustics	Linguistics
	Competence	Competence
	Princpples ...	Principles ...
	Proctive	Proactive

305

Ўринбой Ҳошимов

1938 йили Фарғона вилоятида таваллуд топган.

1959 йилда Тошкент Давлат чет тиллари педагогика институтининг инглиз тили факультетини тугатган. 1959 йилдан шу институтда ўқитувчи лавозимида ишлаб бошлаган. 1991 йилдан Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетида ўқув ва тарбиявий ишлар бўйича ректор муовини лавозимларида фаолият кўрсатган.

Ҳозирда Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетида кафедра мудири бўлиб ишламоқда. 50дан ортиқ илмий мақолалар, методик ишланмалар, ўқув дастурлари муаллифи ҳисобланади.

Исҳоқ Ёқубов

1939 йилда Тошкент шаҳрида туғилган.

1963 йили Тошкент Давлат чет тиллари педагогика институтини тамомлади. 1966 йилдан институтнинг "Чет тилларини ўқитиш методикаси" кафедрасида катта ўқитувчи лавозимида ишлаган. 1968-1970 йилларда Морис Торез номи Москва Давлат чет тиллари педагогика институтида илмий иш билан шуғулланган. 1970 йилдан бошлаб Тошкент Давлат чет тиллари педагогика

институтида ўқитувчилик фаолиятини давом эттирган.

Ҳозирда Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетида катта ўқитувчи лавозимида ишлаб келмоқда. Шу кунга қадар 30 дан ортиқ методикага оид илмий мақолалар ва қўлланмалар муаллифидир.

Ўринбой Ҳошимов

1938 йили Фарғона вилоятида таваллуд топган.

1959 йилда Тошкент Давлат чет тиллари педагогика институтининг инглиз тили факультетини тугатган. 1959 йилдан шу институтда ўқитувчи лавозимида ишлаб бошлаган. 1991 йилдан Ўзбекистон Давлат

Жаҳон тиллари университетида ўқув ва тарбиявий ишлар бўйича ректор муовини лавозимида фаолият кўрсатган. Ҳозирда Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетида кафедра мудири бўлиб ишламоқда. 50дан ортиқ илмий мақолалар, методик ишланмалар, ўқув дастурлари муаллифи ҳисобланади.

Исҳоқ Ёқубов

1939 йилда Тошкент шаҳрида туғилган.

1963 йили Тошкент Давлат чет тиллари педагогика институтини тамомлади. 1966 йилдан институтнинг "Чет тилларини ўқитиш мето-диқаси" кафедрасида катта ўқитувчи лавозимида ишлаган. 1968-1970

йилларда Морис Торез номи Мос-ква Давлат чет тиллари педагогика институтида илмий иш билан шуғулланган. 1970 йилдан бошлаб Тошкент Давлат чет тиллари педагогика

институтида ўқитувчилик фаолиятини давом эттирган.

Ҳозирда Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетида катта ўқитувчи лавозимида ишлаб келмоқда. Шу кунга қадар 30 дан ортиқ методикага оид илмий мақолалар ва қўлланмалар муаллифидир.